

947929
15-47

Հ.ՈՒ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ
ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ե Ր Ե Վ Ա Ն

9(47.92-1)
20-47
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Հ. ՈՒ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՌԵՆԱԳԱՂԹԸ
ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻՔԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

646
(1915—1940 թթ.)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ—1975

ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

Գրքում բացահայտված է առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին բուրժուական կառավարության կողմից կազմակերպված հայերի ցեղասպանության ֆալսիֆիկացիաներ, ցույց է տրված արևմտահայերի տառադրությունն ու սփյուռքի կազմավորումը, շարադրված է հայրենադարձության իրականացման առաջին փուլի պատմությունը: Այդ առնչությամբ բնութագրված է արևմտյան տերությունների կողմից հայկական հարցի նկեղավորումը, հայ զաղրականության նախադրման նկատմամբ Ազգերի լիգայի երկդիմի ֆալսիֆիկացիաներ, ինչպես նաև հայրենադարձության շուրջը սփյուռքում տեղի ունեցած պայքարը, ՀՕԿ-ի, հայրենակցական միությունների ու բարեգործական մի շարք հաստատությունների գործունեությունը:

Ա.ՌԱԶԱՐԱՆ

Մ 10604—15
704(02)—75 29—74

© Երևանի համալսարանի
հրատարակչություն, 1975 թ.

МЕЛИКСЕТАН ОВИК УХТАНЕСОВИЧ
ДЕПОРТАЦИЯ ЗАПАДНЫХ АРМЯН И
РЕПАТРИАЦИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ АРМЯН
В СОВЕТСКУЮ АРМЕНИЮ
1915—1940 гг.

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
Ереван—1975

Հայաստանը, գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանագծում, հենց ի վեր դարձել է հոմեական ու պարսկական, բյուզանդական ու արաբական, սելջուկյան ու մոնղոլական և թուրք-օսմանյան հորդանների ավերիչ արշավանքների ահեղ ռազմադաշտ: Թեպետ հայ ժողովրդի բազմադարյան անցյալը լի է օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարի անմոռաց դրվագներով, սակայն, երկար ժամանակ զրկված լինելով ինքնուրույն պետականությունից, Հայոց աշխարհը հաճախ անխնա հրի ու սրի է մատնվել, ոչնչացվել է բնակչությունը, թալանվել է նրա ունեցվածքը և ամայացվել երկիրը: Այդ պատճառով էլ մինչև ներկա դարի առաջին քսանամյակը տևած վերջին մի քանի հարյուրամյակների ռազմա-քաղաքական դաժան մրցակցության հետևանքով աստիճանաբար հայազրկվում էր Հայաստանը և նրա տերիտորիայում հաստատվում էր թուրք-մահմեդական ցեղերի գերակշռությունը:

Այդպիսի պայմաններում հայ ժողովրդի որոշ մասը հաճախ հարկադրված է եղել հեռանալ հարազատ երկրից, դիմել պանդիստության, գաղթել դեպի օտար հորիզոններ: Ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար ալդպես հիմք դրվեցին հայկական գաղթօջախներին աշխարհի տարբեր անկյուններում:

Երկրի ավերումներն ու ժողովրդի արտագաղթը պարբերական բնույթ ստացան հատկապես 16-րդ դարի սկզբներից, երբ Հայաստանը կռվախնձոր դարձավ իր երկու գիշատիչ հարևանների՝ սեֆյան Պարսկաստանի և օսմանյան թուրքիայի

միջև: Մոտ մեկուկես դար ենթարկվելով նրանց կործանարար ասպատակումներին, 1639 թվականին Հայաստանը բաժանվեց երկու մասի: Նրա մեծագույն՝ արևմտյան մասն անցավ Թուրքիային, իսկ արևելյանը՝ Պարսկաստանին:

Հետագայում, 1828 թ. Թուրքմենշայի պայմանագրով, Արևելյան Հայաստանն անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Հայ ժողովրդի այդ հատվածն իր բախտն ընդմիշտ կապեց ռուս ժողովրդի հետ և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխության շնորհիվ ձեռք բերեց ազգային վերածննդի լայն հնարավորություններ:

Դժբախտաբար, հայ ժողովրդի մեծ մասը մնաց Արևելքի արյունոտ բռնակալության՝ օսմանյան Թուրքիայի անտանելի լծի տակ և երկար ժամանակ շարունակում էր ենթարկվել դաժան հալածանքների: Թուրքական շովինիստները, հետևողականորեն հետապնդելով համաթուրքական-համամահմեդական քաղաքական որոշակի ծրագիր, տասնամյակների ընթացքում սխտեմատիկ կոտորածներով, կրոնափոխությանը ու բռնագաղթեցումներով աստիճանաբար նվազեցնում էին հայության թիվը՝ նրա իսկ պատմական հայրենիքում:

Իսկ երբ սկսվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը թուրքական կառավարությունն ու «Միություն և առաջադիմություն» («Իթթիհատ վե թերազգը») կուսակցությունը նախօրոք մշակած պլանով ոչնչացրին մեկուկես միլիոնից ավելի հայերի, իսկ մնացածներին արտաքսեցին դեպի արաբական անապատները, ուղղակի հայազրկելով Արևմտյան Հայաստանը:

Այսպիսով, օսմանյան Թուրքիայի ճիրաններում բազմիցս ենթարկվելով զազանային հոշոտումների, առաջին համաշխարհային պատերազմի հորձանքներում խեղդվեց ու կիզիչ անապատների ավազուտներում իր մահը գտավ արևմտահայության մեծամասնությունը:

Նրանք, ովքեր զրկված իրենց հայրենի օջախներից անցան մարդկային պատմության մեջ գրեթե իր նախնիթացը շունեցող գողգոթայով ու ապրեցին մահվան բոլոր սարսափները, բայց մնացին կենդանի, արաբական անապատներից ցրվեցին

դեպի աշխարհի տարբեր երկրներ, ստվարացնելով հայկական նախկին գաղթօջախները:

Արևմտահայության տարագիր բեկորները, որոնք հայրենազուրկ դեղերում էին օտար ու անհյուրընկալ հորիզոններում, սպասում էին, որ պատերազմը վերջանալուց հետո, մեծ տերությունները, որոնք ազատության ու անկախության վերաբերյալ բազում խոստումներ էին շռայլել նրանց, հաշվի կառնեն իրենց ծառայություններն ու տառապանքները և հնարավորություն կստեղծեն վերադառնալու հայրենիք: Բայց պատերազմից հետո էլ հայ գաղթականության վիճակը դարձյալ մնում էր անորոշության մեջ: Ամենուրեք նրանք գտնվում էին թշվառության մեջ, իսկ մի շարք երկրներից ուղղակի զանգվածաբար դուրս էին մղվում և ոչ մի տեղ ասպնջականություն չէր տրվում նրանց: Այդ պայմաններում բոլոր «բարեկամներից» խաբված սփյուռֆահայերի միակ հույսն ու ապավենը շարժավ 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը: Հայրենաբաղձ սփյուռքահայ աշխատավորական զանգվածները դասակարգային հստակ տրամաբանությամբ վճռականորեն դիմուղղվեցին դեպի իրենց իսկական հանգրվանը, անվերապահորեն կանգնեցին Սովետական Հայաստանի պաշտպանության դիրքերում և ցանկություն հայտնեցին ներգաղթելու իրենց նոր, ազատագրված հայրենիքը:

Սփյուռքահայերի մեջ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու ձգտումն առավել հրամայական դարձավ Լոզանի կոնֆերանսից հետո, կոնֆերանս, ուր արևմտյան տերություններն ու քեմալականները վերջնականապես գերեզմանեցին հայկական հարցը, ձևականորեն այն կտակելով Ազգերի լիգայի տնօրինությանը:

Դրան հակառակ, սովետական կառավարությունը, որպես աշխատավոր զանգվածների շահերի իսկական պաշտպան, իր գոյության առաջին իսկ օրերից լրջորեն զբաղվեց ինչպես երկրում կոտակված արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման, այնպես էլ սփյուռքահայ աշխատավորների առավել

դժվարին կացութիւն մեջ գտնվող մասի հայրենադարձութեան իրականացման գործով:

Հայ ժողովուրդը, որը դարեր շարունակ տեսել ու զգացել է միայն կոտորածների ու բռնազաղթերի սարսափներն ու դառնութիւնները, սովետական կարգերի շնորհիվ հնարավորութիւն ստացավ հավաքվելու իր նոր, սոցիալիստական հայրենիքում: Դրանում ակնառու կերպով դրսևորվեցին սոցիալիստական սիստեմի առավելութիւնները, նախկինում ամեն կողմից հալածված ու բզկտված հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցութեան լենինյան ազգային քաղաքականութեան կենսագործման լավագույն վկայութիւնը:

Աշխարհով մեկ սփռված տաւազիւր հայութեան հայրենադարձութիւնը սովետական իշխանութեան շնորհիվ մեր ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկն է, պատմական բազմաշնչանակալից մի իրադարձութիւն մեր բազմադարեան պատմութեան մեջ: Հայրենադարձութիւնը հայ ժողովրդի կոնսոլիդացիայի ու հետագա զարգացման կարևոր գործոններից մեկն է:

Սակայն մինչև վերջերս անբավարար էին ուսումնասիրվել ու գիտականորեն լուսաբանվել արևմտահայերի դանդաղացի կոտորածներն ու բռնազաղթը: Տակավին խոպան է մնում սփյուռքահայերի հայրենադարձութեան պատմութիւնը: Դեռ ավելին, այդ իրադարձութիւնները հաճախ միտումնավոր կերպով խեղաթյուրվում են թուրքական, եվրոպական ու ամերիկյան, ինչպես նաև բուրժուա-ազգայնական պատմագրութեան կողմից:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներից սկսած հայկական ջարդերի ու բռնազաղթի վերաբերյալ թե՛ հայերի և թե՛ օտարների կողմից, հատկապես արտասահմանում, բավականին սովոր գրականութիւն է ստեղծվել, որի գնահատումն, անշուշտ, ուշադրութեան արժանի, սակայն ներկայումս մեր նպատակներից ու հնարավորութիւններից դուրս գործ է: Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ դրա մի զգալի մասը անձնական հիշողութիւններն ու երկրորդական նյութեր են, որոնց մեջ անվերապահ հայտարարութիւններն ու ինքնախարազանման

ուշացած փաստարկումներ՝ որքան ուղեք, իսկ արժեքավոր գործեր, բազմակողմանի ու փաստալից ուսումնասիրութիւններ՝ շատ սակաւ: Թուրքիայում կազմակերպված հայկական կոտորածներն ու տարագրութիւնները մինչև վերջերս անհրաժեշտ ուշադրութեան չէին արժանացել և բավարար վերլուծութեան ենթարկվել նաև սովետահայ պատմագիտութեան կողմից: Այդ բացը լրացնելու լուրջ քայլեր էին պատմական գիտութիւնների դոկտորներ Ջ. Ս. Կիրակոսյանի¹, Մ. Վ. Արզումանյանի² արժեքավոր հետազոտութիւնները և «Հայերի գենոցիդը Օսմանյան կայսրութեան մեջ» փաստաթղթերի և նյութերի հարուստ ժողովածուն³: Այդ հարցերին հանգամանորեն անդրադարձել են նաև պրոֆեսորներ Ար. Մնացականյանը⁴, Վ. Պարսամյանը⁵, Ե. Սարգսյանը⁶ և Ա. Հարութիւնյանը⁷:

Սակայն, ինչպես նշվեց, գրեթե չի ուսումնասիրվել սփյուռքահայերի հայրենադարձութիւնը: Այն միայն մասամբ շոշափվել է այլ հարցերին նվիրված աշխատութիւններում, երբեք չդառնալով հատուկ հետազոտութեան առարկա: Մինչդեռ դրա պատմագիտական և քաղաքական նշանակութիւնն անժխտելի է:

Հանրահայտ է, որ միայն Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանութիւնը փրկութեան իրական ուղի բացեց օտարութեան մեջ գեղերող սփյուռքահայ աշխատավորների համար: Մինչդեռ երկրից ընդմիշտ վտարված դաշնակցական

¹ Ջ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայութիւնը, Երևան, 1965:

² Մ. Արզումանյան, Հայաստան—1914—1917, Երևան, 1969:

³ Генцид армян в Османской империи, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1966.

⁴ Ար. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգութիւնը ուսու և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

⁵ Վ. Պարսամյան, Հայ ժողովրդի պատմութիւն (1801—1917 թթ.), Զ. 3-րդ, Երևան, 1967:

⁶ Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականութիւնը Անդրկովկասում, (1914—1918), Երևան, 1964:

⁷ А. Арутюнян, Кавказский фронт 1914—1917 гг., Ереван, 1971.

գրչակները, կամայականորեն կեղծելով փաստերը և ջանալով իրենցից հեռացնել պատասխանատվությունը, փորձում են մեղադրել սովետական կառավարությանը զաղութաճայների նկատմամբ անհոգատարություն մեջ, պնդելով, թե իբր նա չի ուզել և չի ուզում ներգաղթ կազմակերպել, թե փակել է երկրի դռները նրանց առաջ և այլն: Հայրենադարձության հենց միայն առաջին քսանամյակի պատմության վերհանումը, չխոսելով արդեն 1946—1948 թվականների մեծ հայրենադարձության և մինչև այսօր շարունակվող տունդարձի մասին, ակնառու կերպով մերկացնում է հայկական հարցի սովետական շարաշահողներին՝ արևմտյան տերություններին, որոնք քիչ մեղք չունեն արևմտահայության ճակատագրի այնքան ողբերդական ընթացքի մեջ: Դա միաժամանակ բացահայտում է հայրենադարձության հարցում սովետական իշխանության դեմ դաշնակցության կատարած լարսիսադաշտությունների էությունը ու նպատակը և սովետական կառավարության ու կոմունիստական կուսակցության հոգատար վերաբերմունքը հայ տարագիրների նկատմամբ:

Սփյուռքահայ աշխատավորների 1921—40 թթ. հայրենադարձությունը որոշ չափով լուսաբանվել է ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի կողմից հրատարակված «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925» ժողովածուի մեջ⁸, Հովհ. Հակոբյանի գրքում⁹ և Ս. Խուդզարյանի հոդվածում¹⁰:

Այդ տարիների հայրենադարձության վերաբերյալ առանձին հոդվածներ ու հաղորդումներ են լույս տեսել նաև սովետահայ և սփյուռքահայ պարբերական մամուլի էջերում:

1921—1940 թթ. ներգաղթին և դրա հետ կապված այլ հարցերին մասնակիորեն անդրադարձել են նաև Ա. Մ. Հակոբ-

յանը¹¹, Հ. Մ. Էլշիբեկյանը¹², Ս. Վ. Խարմանդարյանը¹³, Վ. Ն. Ներկարարյանը¹⁴, Վ. Գ. Մելիքսեթյանը և Հ. Ս. Կարապետյանը¹⁵, Մ. Պ. Աղայանը և Ե. Մ. Խալեյանը¹⁶: Այն ընդհանուր ձևով տրվել է նաև ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի կողմից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմամասնոր աշխատության 7-րդ հատորում¹⁷ և «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր» աշխատության մեջ¹⁸: Սակայն վերոհիշյալ աշխատություններից ու հեղինակներից ոչ մեկը նպատակ չի ունեցել ամբողջական ձևով ներկայացնելու հայրենադարձության պատմությունը: Ներկա ուսումնասիրությունը մի փորձ է լուսաբանելու առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից փրկված և բռնագաղթի միջոցով արաբական անապատները քշված ու աշնտեղից աշխարհով մեկ սփռված տարագիր հայության որոշ մասի հայրենադարձությունը 1921—1940 թթ. իրականացնելու ուղղությամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության գործունեության պատմությունը: Այդ առնչությամբ մենք աշխատել ենք բացահայտել նաև օտարերկրյա բարեգործական մի շարք

¹¹ Ա. Մ. Հակոբյան, Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), Երևան, 1955, էջ 315—317:

¹² Տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1949, № 2, էջ 17—26, Հ. Մ. Էլշիբեկյան, Վասպուրականի հայերը Միջագետքում և նրանց վերադարձը Սովետական Հայաստան:

¹³ С. В. Хармандарян, Армянская ССР в первый год новой экономической политики, Ереван, 1955, стр. 144—151.

¹⁴ Վ. Ն. Ներկարարյան, Հայաստանի կոմունիստական պարտիան երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921—1925 թթ.), Երևան, 1956, էջ 279—284:

¹⁵ «Ուրվագծեր Սովետական Հայաստանի պատմության», պրակ. 2-րդ, Երևան, 1958:

¹⁶ Նույնը, պրակ 3-րդ, 1960:

¹⁷ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 7, Երևան, 1967:

¹⁸ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր», Երևան, 1967:

⁸ «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, Երևան, 1926:

⁹ Հովհ. Հակոբյան, Խորհրդային Հայաստան (տպավորություններ և ստամանասիրություններ), Փարիզ, 1929:

¹⁰ Տե՛ս «Նոր ուղի», ամսագիր, Երևան, 1929, № 6, էջ 122—131, Ս. Խուդզարյան, Ներգաղթը և գաղթականության բնակեցումը Հայաստանում:

հաստատությունների, Հայաստանի օգնության կոմիտեի, հայրենակցական, վերաշինաց և այլ անուններով սփյուռքում գործող միությունների ու կազմակերպությունների գործունեությունը: Մերկացված է Ազգերի լիգայի երկդիմի խաղերի էությունը, ցույց են տրված մեծ հոմանիստ Ֆրիտյոֆ Նանսենի ջանքերը հայ գաղթականության հարցի լուծման ուղիքում և հարակից այլ հարցեր:

Աշխատության մեջ օգտագործված են վերը նշված հարցերի վերաբերյալ կուսակցական ու պետական որոշումները, սովետահայ ու սփյուռքահայ պարբերական մամուլը և թեմային փոքրիշատե առնչվող գրականությունը: Մեզ համար հիմնական աղբյուր են հանդիսացել առավելապես արխիվային նյութերն ու փաստաթղթերը, որոնց ճնշող մեծամասնությունը առաջին անգամ բարձրացվում և գիտական շրջանառության մեջ է դրվում մեր կողմից: Օգտագործված են նաև զգալի քանակությամբ հրապարակված, բայց մինչև այժմ քիչ ուշադրության արժանացած սկզբնաղբյուրներ ու նյութեր:

Պետք է նշել, որ տվյալ թեմայի լուսաբանումը կապված է մի շարք դժվարությունների հետ: Ամենից առաջ անբավարար են սփյուռքահայության սոցիալ-տնտեսական վիճակը բնութագրող նյութերը, 20-ական թվականներին պարբերաբար չեն ստացվել գաղութահայ բազմաթիվ թերթեր, ամսագրեր և այլն, ուր կարելի կլիներ այդ մասին գտնել անհրաժեշտ տեղեկություններ ու տվյալներ: Խիստ անբավարար են պահպանված և մշակված նաև արխիվային նյութերը, հաճախ, միևնույն հարցի շուրջը եղած տարբեր փաստաթղթերում, միևնույն պահանջն ու հակասական տվյալներ կան: Չեն պահպանվել ու մեզ չեն հասել բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոշումներ և այլ նյութեր երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման և սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպման վերաբերյալ: Դա հետևանք է այդ աշխատանքների հապճեպ կատարման, սովետական պետական ապարատի նոր կազմակերպվածության, համապատասխան կադրերի ու անհրաժեշտ միջոցների բացակայության և այլ գործոնների:

Հարկ է եղել կատարել բազմակողմանի պրպտումներ, որպեսզի գտնե որքան հնարավոր է ընդհանուր գծերով վերականգնվի գերագույն ջանքեր կլանած անձնուրաց աշխատանքի այն պատկերը, որն ակնառու կերպով ցուցադրում է հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ուշադրությունն ու հոգատարությունը:

Սույն աշխատությունը, լինելով սփյուռքահայերի հայրենադարձության առաջին քսանամյակի պատմության ու սումնասիրության առաջին ծավալուն փորձը, բնավ հավանություն չունի տալու այդ կնճոռտ պրոբլեմի հետ կապված բոլոր հարցերի սպառիչ ու անթերի լուսաբանումը:

Սփյուռքահայ աշխատավորների ներգաղթը Սովետական Հայաստան, որն սկիզբ առավ սովետական իշխանության առաջին իսկ տարիներին, շարունակվում է մինչև օրս: Ազգահավարման հայրենասիրական, իրադարձություններով հարուստ այդ աննախընթաց շարժման ամբողջական պատմությունը գեոեկ կարոտ է լուրջ ուշադրության:

ԱՐԵՎՄՍԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ ԵՎ ՀԱՅ ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐԻ ԹՇՎԱՌ ՎԻՃԱԿԸ 1915—1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Թուրքական տիրապետության տակ ապրող հայության պարբերաբար կրկնվող բնաջնջումն ու իր բնօրրանից արտաքսումը արդեն 19-րդ դարի վերջին քառորդից սկսած ուղղակի հարցականի տակ էին դրել նրա ֆիզիկական գոյությունը: Ուստի պատահական չէր, որ Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության ճակատագրի հարցը տասնամյակներ շարունակ դարձել էր հայ իրականության ամենացավոտ հարցը: Այն երկար ժամանակ իր վրա էր դրած հայության բոլոր խավերի մտքերն ու ուշադրությունը:

Հայկական հարցը, այսինքն թուրքական բռնակալությունից Արևմտյան Հայաստանի ու արևմտահայության ազատագրման հարցը, որը միջազգային դիվանագիտության ոլորտն էր մտել դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներին, փաստորեն շահագործվում էր արևմտամետական տերությունների ու ցարական Ռուսաստանի կողմից: Իրականում այդ տերություններին բնավ ձեռնտու չէր հայկական հարցի լուծումը, որովհետև չլուծված վիճակում այն մի հարմար առիթ էր թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու և Մերձավոր Արևելքում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու համար: Եվրոպական տերություններն այս կամ այն առիթով առաջ քաշելով հայկական հարցը, փորձում էին օգուտներ քաղել թուրքիայից, մինչդեռ տասնամյակներ շարունակ հայ ժողովուրդը հեծում էր օսմանյան բռնակալության ճիրաններում և ֆիզիկապես ոչնչացվում: Թուրքիան անդամահատումից փրկելու և նորանոր նվաճումներ ձեռք բերելու ամենահարմար միջոցը

աբդուլհամիդյան ռեժիմին փոխարինելու եկած երիտթուրքական կառավարությունը համարում էր այլազգիների դեմ անխնա պայքարը: Բնական էր, որ շովինիստական այդ ժրագրի իրականացմանը լրջորեն դիմադրելու էին Օսմանյան կայսրության կողմից նվաճված ժողովուրդները, այդ թվում նաև հայերը, որոնք սոցիալական ու տնտեսական դաժան շահագործումից բացի, ենթարկվում էին նաև ազգային վայրենի ճնշումներին ու հալածանքներին:

Երիտթուրքերը, որոնք վաղուց արդեն որոշել էին բնաջնջել հայերին, հատկապես առաջին համաշխարհային պատերազմը հարմար պահ համարեցին իրենց հայաջինջ ծրագիրը ի կատար ածելու համար: Պատերազմին մասնակցելու թուրքական կառավարության ռազմական պլանի բաղկացությունը մասն էր կազմելու իրենց պատմական հայրենիքից հայերի զանգվածային տեղահանումն ու ոչնչացումը, որը պետք է հիմնականում իրականացվեր հարյուր հազարավոր անմեղ ու անզեն մարդկանց տարագրության ժամանակ:

Այն, ինչ տեղի ունեցավ թուրքիայում հայերի նկատմամբ պատերազմի ժամանակ, իր չափերով ու վայրագություններով միանգամայն բացառիկ ու աննախագեյ երևույթ էր համաշխարհային պատմության մեջ: Անուղղելի ողբերգությունն ապրեց հայությունը թուրքիայում պատերազմի հենց սկզբից: Օգտվելով պատերազմական խառնակ վիճակից, երիտթուրքական իշխանությունները վճռեցին ավարտել այն շահագործությունները, որոնք սկսվել էին դեռևս «արյունալի սուլթան» Աբդուլ Համիդի օրոք:

Հայ ժողովրդի երկարատև ու դաժան մարտիրոսագրությունը թուրքական բռնակալության ճիրաններում լեցուն է հոգևորի ու մահվան օրհասական բազում ճիգերով: Բայց այն, ինչ կատարվեց համաշխարհային պատերազմի թոճ ու բոհ օրերին, երբ ոչնչացավ մեկ ու կես միլիոն հայություն և կորցրվեց մատնվեցին դարերի ընթացքում ստեղծված տնտեսական ու մշակութային բազմաթիվ գանձեր, իր նախընթացը չունեի նույնիսկ սուլթանների երկրի, տաղանդավոր բանաս-

տեղծ Պարույր Սևակի խոսքերով ասած՝ «արշուճով հունցված սև պատմություն» միին էջերում:

Պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի հարցը մանրամասն բննարկման էր ենթարկվել թուրքական կառավարական շրջաններում, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ժողովներում և մտել թուրքական ռազմական շտաբի պլանների մեջ:

Հայերի կոտորածները հիմնականում պետք է իրականացվելին հայ ժողովրդին իր պատմական դարավոր հայրենիքից զանգվածորեն դեպի արաբական անապատներն աքսորելու ժամանակ: Այդ բարբարոսական ծրագիրը լայնորեն պրոպագանդվում էր ոչ միայն թուրքական շովինիստների, այլև գերմանական իմպերիալիստների ու նրանց գաղափարախոսների կողմից: Անհերքելի փաստ է, որ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ ժողովրդի ապրած սոսկալի ողբերգությունն մեջ, այդ ահավոր ցեղասպանության (գենոցիդ) կազմակերպման գործում, ոչ-երկրորդական դեր են խաղացել գերմանական իմպերիալիստները և վերհեմիսյան կառավարությունը: Անատոլիայի հայաբնակ նահանգները գերմանական գաղութի վերածելու «հայասեր» կոչված Պաուլ Ռոհրբախի ծրագիրը իրականացնելու նպատակով գերմանացիները թուրքերին խորհուրդ էին տալիս հայերին զանգվածաբար տարագրել Միջագետքի խորքերը: Դրանով գերմանացիները Բաղդադի երկաթուղու շուրջն հղած անմարդաբնակ անապատները կբնակեցնեին հայերի նման բնդունակ ու աշխատասեր հողագործներով: Գերմանիան ցանկանում էր Հայաստանը և Միջագետքը դարձնել «գերմանական Հնդկաստան», ինչպես այդ մասին ռախսատափի ամբիոնից հայտարարել էր գեպուտատ Դելբրուկը¹:

Երիտթուրքական շովինիստները, ուրախությամբ յուրացնելով գերմանական այդ խորհուրդը, որոշել էին դաժան տարագրության միջոցով հայերին ոչ թե սոսկ աքսորել Միջա-

գետք, այլ այդ պատրվակի տակ ֆիզիկապես ոչնչացնել նրանց և հայկական նահանգներում բնակեցնել թուրքիայի խորքերից բերված մահմեդականների, որպեսզի փրենց համար ընդմիշտ ապահով թիկունք ստեղծվի Կովկասից սպառնացող վտանգից²:

Դեռ պատերազմից առաջ ռուսական և եվրոպական մամուլի որոշ օրգաններ ահազանդում էին հայության նկատմամբ թուրքիայում նախապատրաստվող կոտորածների ու տարագրությունների դիվային ծրագրի գոյության մասին: Սակայն թուրքական թերթերը տենդորեն փորձում էին հերքել հայաջինջ ծրագրի առկայությունը վկայող օտարերկրյա մամուլի հաղորդագրությունները³:

Ինչպես ցույց տվեցին հետագա դեպքերը, օտարերկրյա մամուլը միանգամայն ճիշտ ու տեղին էր մատնացույց արել թուրքիայում հայերի բնաջնջման ծրագրի գոյությունը և թուրքական թերթերը դուր էին պատեպատ ընկած կեղծավորարար շողոթորթում հայության նկատմամբ իրենց կառավարության լավ վերաբերմունքի մասին: Այն միշտ էլ եղել էր իշնամական, բայց էլ ավելի էր վատացել համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին:

Եվ ահա պատերազմի մեջ մտնելու առաջին իսկ օրերից թուրքական կառավարությունն անցավ հայ ժողովրդի բնաջնջման իր նողկալի ծրագրի իրականացմանը: 1914 թ. դեկտեմբերից սկսած թուրքական իշխանությունները թուրք-ռուսական և թուրք-պարսկական սահմանների վրա բռնությամբ ամայացրին հարյուրավոր հայկական բնակավայրեր: Գավառներն ուղարկվեց հայերի կոտորածների և տարագրության վերաբերյալ երիտթուրքական ջարդարարների մշակած բարբարոսական ծրագիրը, որն ամփոփված էր շուրջ տասը կետերում և մանրամասնորեն նախատեսում էր, թե որ վա-

¹ Տե՛ս Հանդի Պաուլի (Հանրի Բաբբի), Սարսափի երկրին մեջ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 10:

² Տե՛ս Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. Բ, Փարիզ, 1935, էջ 82:

³ Տե՛ս «Հուշարձան ապրիլ տասնըմեկի», հավաքեց և խմբագրեց Թեոդիկ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 96:

բերում և ինչ եղանակներով պետք է իրականացվեր հայկական եղեռնը⁴:

Հայ ժողովրդի բնաջնջումն ու տարագրությունը կազմակերպելու ուղղությամբ թուրքական կառավարության ու «Իթթիհատ վե Թերազզը» կուսակցության գործունեության լուսաբանման տեսակետից խիստ կարևոր է ներքին գործերի մինիստր Թալեաթի, ռազմական մինիստր էնվերի և Իթթիհատի Կենտկոմի քարտուղար գոկտոր Նազըմի պտորագրություններով հաստատված ու 1915 թ. ապրիլի 15-ին որպես կառավարական խստագույն դիրքերով բոլոր կուսակալներին, զավառապետներին և այլ պաշտոնյաներին ուղարկված գաղտնի հրամանը: Այդ փաստաթղթում հրամայված էր՝ օգտովելով պատերազմական վիճակի բնձեռած հնարավորություններից, վերջնական հաշվեհարդարի ենթարկել հայությունը՝ «բնաջնջելով այդ անհարազատ տարրը, քշելով դանոնք ղեպի Արաբիո անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգին»⁵:

Այդ գաղտնի հրամանում այնուհետև ասված էր. «Արդ, կառավարությունն ու Իթթիհատի Մեծ կոմիտեն, կոչ կրենք ձեզ և ձեր հայրենասիրության և կհրամայենք, որ ձեր բոլոր տրամադրելի ուժերով աջակցիք Իթթիհատի տեղական մարմիններուն, որոնք 24 ապրիլի արևծագեն սկսյալ, գաղտնի ծրագրի մը համաձայն, գործադրության պիտի դնեն այս հրամանը:

Որևէ պաշտոնատար ու անհատ, որ կհակառակի այս սրբազան ու հայրենասիրական գործին ու չի տրամադրվի իրեն հանձնված պարտականության, և որևէ ձևով այս կամ այն հայր պաշտպանելու կամ պահելու փորձը կընե, հայրենիքին ու կրոնքին թշնամի կնկատվի և ըստ այնմ ալ կպատժվի»⁶: Այստեղ ամեն ինչ պարզ ու որոշակի է ասված: Ուստի, բնավ

⁴ Տե՛ս Ան, Թուրքահայ հեղափոխության զաղափարաբանությունը, հ. Բ, էջ 153—154:

⁵ «Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ», Փարիզ, 1947, էջ 179—181:

⁶ Նույն տեղում, էջ 179—182:

կատկած չկա այն մասին, որ երիտասարդ թուրքերի կուսակցության ու կառավարության ղեկավարությունը հայության բնաջնջման գործը դարձրել էր իր պետական քաղաքականության կարևոր խնդիրներից մեկը:

Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելուց առաջ արդեն Իթթիհատի Կենտկոմը մշակել ու նախապատրաստել էր հայկական ջարդերի ու բռնագաղթի մանրամասն ծրագիրը, որն իրականացնող հիմնական ուժը լինելու էր այդ նպատակով ստեղծված «հատուկ կազմակերպությունը»: Ինչպես այդ առթիվ նշում է ուսումնասիրողներից մեկը, «հայկական կանխամտածված ջարդերը զլուխ հանելու համար Իթթիհատի Կեդր. Քոմիթեի անդամներեն Յուսուֆ Ռիզա պեյի պաշտոն հանձնված էր կազմելու «մասնավոր (հատուկ—Հ. Մ.) կազմակերպությունը» (Թեշքիլատթը խուսուսի) բանտերեն ղուրս հանված ոճրագործներե և մահապարտներե, որոնք այս նպատակով մարզվեցան ալ, և զինված զրկվեցան հայկական նահանգները»⁷:

Այդ «մասնավոր կազմակերպությունը»,— գրում է երիտթուրքերի ղեկավար գործիչներից Մեվլան-զադե Ռիֆատը, որը հաճախ էր ներկա գտնվել «Իթթիհատ վե Թերազզը» կուսակցության այն ժողովներին ու խորհրդակցություններին, ուր որոշումներ էին բեղունվել հայերի բնաջնջման ծրագիրը գործադրության մեջ դնելու մեթոդների շուրջը,— որիշ բան մը չէր, եթե ոչ անպատասխանատու և կես պաշտոնական թալանչիներու խմբակ մը»⁸: Իրականում այդ խմբակը ճանաչվում էր որպես պետական ու դատական հետապնդումներից զերծ, իր գործունեության մեջ անկախ և միայն երեք հոգուց բաղկացած գործադիր կոմիտեի հրամանին ու «Իթթիհատ վե Թերազզը» կուսակցության ոճրագործ, մարդասպան և թալանչի անդամներից բաղկացած մի կազմակերպություն⁹:

⁷ Մ. Սեռոյան, Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Պեյրուս, 1937, էջ 142—143:

⁸ Տե՛ս Մեվլան-զադե Ռիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Պեյրուս, 1938, էջ 184—185:

Մեվլան-զադեի վկայությամբ դոկտ. Բեհանգդին Շաքիրը, դոկտոր Նազրմը և կրթական նախարար Շյուքրին էին ներկայացնում այն գործադիր եռյակ կոմիտեն, որը հավաքագրում էր հատուկ կազմակերպության անդամներին ու մշակում հայերի բնաջնջման եղանակները: Մոտ 10—12 հազար հանցագործներ ու զանազան ուրիշ մութ տարրեր էին ընդգրկված այդ կազմակերպության մեջ: Այն բաժանվում էր առանձին փոքր խմբերի, որոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 10—50 հոգուց:

Մեվլան-զադեն իր գրքում բերում է «Իթթիհատ վե Թե-րաֆը» կոմիտեի՝ հայերի կոտորածները ծրագրող նիստերից մեկում տեղի ունեցած ելույթների համառոտագրությունը, որը պարզորոշ ցուցադրում է թուրք ջարդարարների ձեվադաշին դեմքը: Այդ նիստում Բեհանգդին Շաքիրն ասում է. «Խիստ կարևոր և ծանր պարտականություն մը ստանձնեցինք (խոսքը հայերի բնաջնջման մասին է—Հ. Մ.), եթե այս պարտականությունը պետք եղածին պես չի վերջացնենք և առաջիններուն նման կիսակատար ձգենք (սկիզբն արվում են հայերի նախորդ կոտորածները—Հ. Մ.), երբեք կասկած չունենք, որ հայերի վրիժառույթներն չպիտի կրնանք փրկվիլ: պատերազմի մեջ ենք, Եվրոպայի և մեծ պետություններու միջամտության վախը չկա, աշխարհի մամուլն ալ չկրնար բողոք բարձրացնել, եթե ըլլա իսկ՝ որեէ արդյունք չունենար, հառաջիկային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա. ձայները կդադրին և ոչ ոք բողոքի ձայն բարձրացնելու համար ձակոթվուն կունենա. այս բացառիկ կացության նրբություններն առավելագույն չափով պետք է օգտվինք. այս առիթը ամեն ժամանակ չի ներկայանար, հիմա ամեն բանն առաջ մեր տրամադրության տակ անկախ զինյալ ուժի մը պետք ունինք. այս ստիպողական պետքը ինչպե՞ս և ո՞րտեղ են պետք է ձարենք, հայերը մեկ անհատն իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջելու համար որո՞նց պաշտոն պիտի տանք, ահավասիկ բուն կարևոր կետը հոս է, խնդրույն կարևոր մասը այս է»⁹: Եվ ահա այդ նպատակով էլ որոշվում է ստեղ-

ծել ոճրագործներից բաղկացած հատուկ կազմակերպություն՝ նրան հանձնելով ոչնչացման դատապարտված արևմտահայության բախտի տնօրինումը: Բեհանգդին Շաքիրը շեշտում է այն միտքը, որ «մարդասպանության, տուն քանդելու և պատիվներ բռնաբարելու վարժ և զինվորագրութենն զերծ մարդիկ... գտնելու և գործի մղելու է, որ մեր հաջողությունը հարյուրին հարյուր ապահով ըլլա»¹⁰:

Այնուհետև Բեհանգդին Շաքիրը մանրամասնորեն թվարկում է այն ձևերը, որոնց միջոցով պիտի ոչնչացվեն հայերը: Նա ասում է. «որ քաղաքի և գյուղաքաղաքի մեջ որ հայ կա և անոնցմ և որ մեկուն առաջին անգամ բնաջնջվիլը հարկ է, այդ քաղաքները ներքին (գործերի—Հ. Մ.) նախարարին հետ կորոշենք և յուրաքանչյուր շրջանակին պետք եղածին չափ այս ուժերին կղրկենք. ասոնք մեր նշանակելիք ճամբաներուն հարմար վայրերուն վրա հասնելիք հայ կարավաններուն կսպասեն, ներքին գործոց նախարար Թալեաթն ալ այդ քաղաքներուն վարչական պաշտոնյաներուն կհրահանգե, որ հոն գտնվող բոլոր հայերը, պատերազմական շրջանակեն դուրս գտնվելու հարկը պատճառաբանելով, խումբ-խումբ և յուրաքանչյուր երկու օրը անգամ մը, ոստիկան զինվորներու հսկողության տակ այսինչ ճամբեն այնինչ տեղ ղրկվին, ոստիկանական պաշտոնյաներ այս հրամանին վրա բոլոր հայերը հավաքելով հսկողության տակ խումբ-խումբ որոշված ճամբաներն ղրկել կսկսին, ճամբան ասոնց գալուն սպասող հատուկ կազմակերպության շեթներուն կեցած վայրը հասնելուն խումբերը մեր շեթներուն կհանձնեն ու կվերադառնան, շեթներն ալ այս հայերը մինչև վերջին անհատը անմիջապես կսպանեն և որպեսզի հանրային առողջությունը չվնասվի, դիակները նախապես պատրաստված փոսերու մեջ կձգեն ու կթաղեն, և այս կերպով հաջորդաբար բնաջնջման գործողությունը կլրացնեն. այս հայերուն բով գտնվող գույք, դրամ և գոհարեղեններն ալ իբրև ալար շեթներուն կրաժանվի, մենք ասոնցմ բան մը առնելու չենք.

¹⁰ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 186—187:

և եթե կիներ ու աղջիկներ ալ լլկելու ըլլան ասոր ալ պետք է լռենք»¹¹։ Ահա թե թուրքական ջարդարարները ինչպիսի ստոր ու գազանային միջոցներ էին մշակում մի ամբողջ անմեղ ու խաղաղ ժողովրդի ոչնչացման համար։

Նախօրոք մշակված ծրագրի համաձայն հայերի ջարդերն ու տեղահանությունը իրականացնելու համար հայկական նահանգներում ստեղծվում են նաև հատուկ գաղտնի կոմիտեներ, որոնց մեջ մտնում են նահանգապետները, ոստիկանապետները և տվյալ նահանգի զինվորական միավորման հրամանատարները։ Այդ գաղտնի կոմիտեների տրամադրություն տակ են դրվում ոստիկանական ու կանոնավոր զորքեր, «հատուկ կազմակերպության» ուժերը, թուրքական ու քրդական հրոսակախմբերը, անսահմանափակ քանակությամբ զենք և ալլ միջոցներ։

Հայերի կոտորածների իրականացումն ամբողջությամբ վերցրած ղեկավարում էր Թուրքիայի «ռազմական կաբինետը», որի կազմի մեջ մտնում էին Մեծ վեզիր Սայիդ Հալիմ փաշան, ներքին գործերի մինիստր Թալեաթ փաշան, ռազմական մինիստր էնվեր փաշան, ծովային մինիստր Զեմալ փաշան, ֆինանսների մինիստր Զավիդ բեյը և արդարագատություն մինիստր խալիլ բեյը։ Այդ կաբինետի կողմից էր, որ Կ. Պոլսից հրաման ուղարկվեց Փոքր Ասիայի տեղական բոլոր իշխանություններին՝ ձեռք առնելու «պատշաճ միջոցներ», որպեսզի իբր նախօրոք կանխովի ու ճնշվի հայերի «հնարավոր ապստամբությունը»։ Այդ հրամանում ասված էր, որ հայերը «սպառնում են» կայսրության միասնությանն ու անվտանգությանը, հետևապես, պետական պաշտպանության նպատակներով, անհրաժեշտ է ամենաանհողող խստությամբ ու ամենաանխնայ միջոցներով անվնաս դարձնել թշնամուն։

Տեղական իշխանության ներկայացուցիչներից ոմանք պատասխանում են, որ նրանք հայերի մոտ կասկածելի ոչինչ չեն նկատում և կառավարությունը հիշեցնում են, որ հայերն

առավել ևս անվտանգ են, քանի որ նրանք զինաթափված են, իսկ համեմատաբար առողջ, ուժեղ ու զենք կրելու ընդունակ տարրերը վերցված են բանակ։ Որոշ թուրք պաշտոնյաների մոտ, ինչպես երևում է, դեռևս լրիվ չէին անհետացել խիղճն ու կարեկցանքը։ Սակայն բողոքողներն անմիջապես հեռացվեցին իշխանությունից։ Թուրք պաշտոնյաների մեծամասնությունը ուրախությամբ արձագանքեց ըստ հնարավորության հայերին մինչև վերջին մարդը ոչնչացնելու մասին Կ. Պոլսից ստացված գաղտնի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը։

Թուրքական ջարդարարները նպատակահարմար էին գտել առաջին հերթին ոչնչացնել հայության արական բնակչությանը և մտավորականությունը, որպեսզի հետո հեշտությամբ հաշվահարդար տեսնեին նաև անպաշտպան մնացած խաղաղ բնակչության՝ կանանց ու անմեղ երեխաների հետ։ Ինչպես այդ առթիվ դիպուկ կերպով նկատել է Կ. Պոլսում ամերիկյան ղեսպան Հենրի Մորգենթաուն՝ «ցեղ մը բնաջնջելու այս ծրագիրը հաջողացնելու համար երկու նախաքայլեր պետք էին առնվիլ. անհրաժեշտ էր բոլոր հայ զինվորները անգոր դարձնել և ամեն քաղաքներու հայերուն ձեռքեն զենքերը առնել։ Հայաստանը խեղդամահ ընելի առաջ, Հայաստանը անպաշտպան դարձնել»¹²։

Նվ թուրք ոճրագործները հենց այդպես էլ վարվեցին։ Սկզբում, որպես «ղավաճանների», զինաթափեցին հայ զինվորներին, չնայած նրանք բարեխղճորեն կատարում էին իրենց պարտականությունները։ Հայ զինվորները միադն այն ժամանակ սկսեցին կասկածամտությամբ և թշնամաբար վերաբերվել թուրքական հրամանատարությանը, երբ տեսան ու համոզվեցին, որ իրենց ազգակիցներին զանգվածաբար հանում են ռազմաճակատից և գաղտնի կոտորում։ Հայ զինվորներին քշում էին ամենատաժանակիր աշխատանքների, ուր թուրք սպաների մտրակների հարվածների տակ նրանք որ-

¹² Տե՛ս «Ամերիկյան ղեսպան մր. Մորկրենթաունի հիշատակները և հայկական եղեռնին գաղտնիքները», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 250։ Ընդգծումը մերն է։

¹¹ Նույն տեղում, էջ 194—195։

պես արտոբականներ խրամատներ էին փորում, ճանապարհներ և ամրություններ կառուցում, տասնյակ կիլոմետր տարածությամբ ձյուն-ձմռանը բոկոտն բեռներ կրում ռազմա-ճակատի համար և այլն: Նրանց բաժանում էին 300—500 հոգուց բաղկացած խմբերի և, իբր նախապատրաստված ապստամբությունները կանխելու նպատակով, աշխատեցնում իրարից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Թուրքական կանոնավոր բանակի ամբողջ զնդեր, որոնք նշանակված էին «հայկական հեղափոխությունը» ճնշելու համար, անսպասելի կերպով հարձակվում էին խաղաղ աշխատող անգին հայ զինվորների խմբերի վրա և թույլ չտալով նրանց ուշքի գալու, զանգվածաբար զնդակահարում կամ հենց իրենց փորել տալով հսկայական փոսեր՝ ողջ-ողջ թաղում նրանց¹³:

Թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորների ու բժիշկների նկատմամբ թուրք մարդասպանների կատարած ոճրագործությունների մեջ իր նողկալիությամբ յուրահատուկ տեղ է զբաղում բծավոր տիֆի միկրոբների սրսկումներով և թունավորման միջոցով հարյուրավոր մարդկանց ոչնչացումը: Պատերազմի տարիներին հայ զինվորներին, բժիշկներին և տարագիրներին ոչնչացնելու այդ նենգ մեթոդի գործադրումով թուրք ջարդարարները նախորդել են հիտլերյան ֆաշիստներին: Սպանել քողարկված, արագ, ստույգ և վճռական եղանակով՝ այս էր ջարդարարների ստոր նպատակը¹⁴:

Հայ զինվորներին զազանաբար կոտորելուց հետո, որպեսզի հեշտությամբ իրականացնեին նաև խաղաղ բնակչության տարագրության ու բնաջնջման ավելի ընդարձակ ծրագիրը, թուրքական ջարդարարները որոշեցին լիովին ոչնչացնել անողորմ զորահավաքից հետո գյուղերում և քաղաքներում մնացած արական հայ բնակչությանը: Միտումնավոր զորահավաքից հետո առանց այն էլ տեղերում մնացել էր տղամարդկանց այն մասը, որից փորը-ինչ զիմադրություն, առա-

վել ևս հակահարված չէր կարելի սպասել: Բնակչության այդ մասի ոչնչացումն իրականացվեց զինաթափման անվան տակ: 1915 թ. փետրվարյան մի ցուրտ գիշեր Բալթի հայաբնակ վայրերում թուրքական սպաներն ու զինվորները ներխուժեցին հայկական թաղամասերն ու տները և պահանջեցին հանձնել ունեցած զենքերը: Զենք չունեցողներին, ենթարկելով անասելի տանջանքների, ստիպում էին գնել, ճարել և հանձնել որպես սեփականք: Այդ ձևով հավաքված զինակույտերը լուսանկարվում էին և ուղարկվում Կ. Պոլիս, ուր ցուցադրվում էին որպես «նախապատրաստված հայկական հեղափոխության» «անժխտելի իրեղեն» ապացույց: Դժվար է նկարագրել այն տանջանքները, որոնց ենթարկվեցին հազարավոր անմեղ մարդիկ: Թուրք դահիճները «նախապատրաստված հայկական ապստամբության» մասին խոստովանություններ կորզելու համար պայտում էին ձերբակալված հայերի ոտքերը, դուրս քաշում եղունգները, շիկացրած երկաթով խարանում նրանց մարմինները, խաշում և գործադրում ճիվաղային այլ մեթոդներ¹⁵:

Զինաթափումից հետո քաղաքներում և գյուղերում երևացին թուրքական մոնետրիկները, որոնք թմբկահարի ուղեկցությամբ ազդարարում էին կառավարական պարտադիր հրամանը՝ հայոց արական ամբողջ բնակչությանը, մահվան սպառնալիքի տակ, որոշակի վայրերում անհապաղ հավաքվելու մասին: Հայերը ճշտապահորեն ենթարկվում էին հրամանին և հավաքվում նշված տեղերում, որոնք մեծ մասամբ լինում էին քաղաքներից ու գյուղերից դուրս: Ոստիկանությունը խստորեն հետևում էր, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա խուսափել դրանից: Հավաքվողներին հենց նույն պահին ձերբակալում էին և բոլորին պարաններով իրար կապելով քշում զեպի անմարդաբնակ ու ամալի խուլ տեղեր (անտառ, քարայր, ձորակներ ու կիրճեր) և սկսում նրանց անխնա ջար-

¹³ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 76, թ. 40:

¹⁴ Տե՛ս «Հայ բժշկության տված դոհերը», Կ. Պոլիս, 1919, նաև՝ Հայկ. ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 68/200, գ. 284, թ. 80—82:

¹⁵ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 622, թթ. 13—14, 16 և այլն, ինչպես նաև պատերազմի տարիների հայկական մամուլը:

դը՝ մինչև վերջին մարդը: Այդպես էր արվում սովորաբար փոքր քաղաքներում ու գյուղերում: Ավելի խոշոր քաղաքներում ու կենտրոններում ոչ միշտ էր հնարավոր այդպես հեշտ ու հասարակ կատարել Կ. Պոլսից ստացված հրամանները և ոչխարի հոտի նման մորթոտել հազարավոր անմեղ մարդկանց: Ներքին նահանգներում տղամարդկանց հավաքում էին և պահակների հսկողության տակ ուղարկում իբր ուրիշ քաղաքներ, այնինչ այդ պատրվակով քողարկված սպանում էին նրանց, և մի քանի ժամից կամ օրից հետո պահակները վերադառնում էին իրենց գործն ավարտած:

Եվ այսպես, գաղտագողի ոչնչացնելով հայկական արական բնակչությանն ու կեղծելով իրողությունը, ջարդերի կազմակերպիչ Թալեաթ փաշային ամեն կողմից հեռագրեր էին ուղարկում «հայկական ապստամբությունները» ճնշելու մասին: Ի պատասխան դրանց, տեղական իշխանությունները շնորհավորական ջերմ հեռագրեր էին ստանում իրենց հաջող գործողությունների առթիվ: Այդ կեղծ հեռագրական գրագրությունները, որպես Օսմանյան կայսրությանն սպառնացող անխուսափելի վտանգի կանխման անօխտելի ապացույցներ, ցույց էին տրվում Կ. Պոլսում գտնվող օտարերկրյա այն թղթակիցներին ու դիվանագետներին, որոնց լուրեր էին հասել հայերին կոտորելու անընդհատ կրկնվող դեպքերի մասին:

Պետք է նշել, որ սկզբնական շրջանում, բացառությամբ Վանի նահանգի գյուղերից, ուր արդեն հենց սկզբում ղենքերը հանձնած տղամարդկանց սպանելու հետ միաժամանակ կոտորել էին նաև կանանց ու երեխաներին, ուրիշ տեղերում բնակչության զանգվածային կոտորածներ տեղի չէին ունեցել:

Բայց այդ օրերին արդեն թուրքական կառավարությունները հրապարակել էր իր նողկալի հաշվինք ծրագրի կարևոր կետերից մեկը. 1915 թ. ապրիլի 24-ին (նոր տոմարով), գրեթե մի գիշերվա մեջ, Կ. Պոլսում մեկեն ձերբակալվեց արևմտահայ մտավորականության ընտրանին՝ մոտ 235 մարդ, նետվեց մութ զնդաններն ու բռնեց դեպի մահ: Ապրիլի 24—

26-ին, ընդամենը երեք օրվա ընթացքում, Կ. Պոլսում և գավառներում ձերբակալված մտավորականների թիվը, ներառյալ նաև եկեղեցականները, անցնում էր 760 հոգուց¹⁶: Ձերբակալվածներին Կ. Պոլսից տեղափոխեցին Անկարայի բանտը, այնտեղից էլ մի մասին աքսորեցին Այաշ, մյուսին՝ Չանդը և գրեթե բոլորին սպանեցին հենց աքսորի ճանապարհին: Ձերբակալվածների թվում էին հայ մշակույթի անզուգական մշակներ՝ Կոմիտասը, Սիամանթոն, Վարուժանը, Զոհրապը, Երուսանը, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Զարգարյանը և հայ մտավորականության բազմաթիվ ուրիշ ակադեմիկոսներ, որոնցից հազիվ միայն 15 մարդ փրկվեց:

1915 թ. ապրիլի 20-ին նահանգապետ Զեդեթ փաշան հայերի ընդհանուր կոտորածներն սկսելու ազդանշան տվեց Վան քաղաքում: Տեղական ինքնապաշտպանության կազմակերպման, ուսական զորքերի ու հայ կամավորների մասնակի առաջխաղացման և Վանի դրավման շնորհիվ թուրքական յաթաղանի մահաբեր հարվածներից փրկվեցին հազարավոր հայեր: Բայց շուտով ուսական զորքերը դադարեցրին առաջխաղացումը, որոշ տեղերում դիմեցին նահանջի և թուրքերի կողմից սկսվեց հայերի բնաջնջման նախօրոք մշակված ծրագրի լիակատար ու հետևողական իրագործումը:

1915 թվականի մայիսի 20-ին (նոր տոմարով հունիսի 2-ին) թուրքական կառավարությունը հրաման արձակեց այսպես կոչված դեպորտացիաների՝ այսինքն հայերին արաբական անապատները աքսորելու մասին: Այդ հրամանը իրականում նշանակում էր հայկական բնակչության քողարկված մահազմճիռ: Պաշտոնապես այն նախատեսում էր մերձառգմաճակատային գոտու բնակիչների էվակուացիան՝ նկատի ունենալով իբր նրանց համակրանքը ուսաների նկատմամբ, դավաճանությունը թուրքական հայրենիքին և դին-

¹⁶ Տե՛ս «Հուշարձան ապրիլ տասնրմեկի» և «Պատավարություն Թալեաթ փաշայի», սղագրական զեկուցում, Վիեննա, 1921, էջ 95—96:

ված համագործակցությունը թշնամու հետ: Սակայն, ինչպես նշում է Իոհաննես Լեփսիուսը գաղտնի տեղեկագրերի ու ականատեսների վկայությունների հիման վրա գրած իր «Հայաստանի ջարդերը» գրքում, որ մանրամասնորեն նկարագրված է իրենց հայրենիքից հայերի արտաքսման ու կոտորածների պատկերը, թուրքական կառավարությունը երբեք փաստերով չէր հաստատել հայ ժողովրդի դավաճանությունը, ապստամբելու նրա տրամադրությունը կամ թշնամու հետ համագործակցությունը: Ընդհակառակը, փաստերը վկայում էին «օսմանյան հայրենիքի» նկատմամբ հայերի պարտաճանաչությունն ու հավատարմությունը¹⁷: Չնայած այդպիսին էր իրականությունը, թուրքական իշխանությունները դեռևս մարտի վերջերից սկսել էին Կիլիկիայի՝ ռազմաճակատից հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռու գտնվող այդ երկրամասի, հայ ազգաբնակչության տարագրությունը¹⁸:

Իրենց հայաջինջ ծրագիրն իրականացնելու համար թուրքական շովինիստներին միայն հարմար պատրվակ էր պետք և ահա թխվում էր շինծու պատճառաբանությունն այն մասին, թե՝ «հայերը համակրում են ռուսներին»: Երիտթուրքական մարդասպաններն ամենուրեք աղաղակում էին, թե հարկավոր է մաքրել ռազմաբեմն այդ վնասակար տարրերից և առաջ էին քաշում տեղահանության ծրագիրը, որը գործնականում նշանակում էր հայերի անմարդկային ջարդեր ու կոտորածներ: Բնութագրելով հայերի տեղահանության թուրքական ծրագրի էությունը, Լեփսիուսը նշում է, որ «տարագրության ձեռնարկը շուտով և ամենևն հաճախ, վերածվեցավ կանոնավոր բնաջրնջումի մը»¹⁹:

Թուրքական ներքին գործերի մինիստրության 1915 թ. նոյեմբերի մի ծածկագիր հեռագրում ուղղակի նշված էր. «Ծանոթ անձնավորությանց (գաղտնի փաստաթղթերում այդպես էին անվանում հայերին—Հ. Մ.) առաքման (աբսորբի—Հ. Մ.)

¹⁷ Տե՛ս Տոքթ. Եոհ. Լեփսիուսի գաղտնի տեղեկագիրը, «Հայաստանի ջարդերը», Կ. Պոլիս, 1919, էջ 9:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 170:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 142:

նպատակը հայրենիքին ապագա բարօրության ապահովությունն է, որովհետև ատոնք՝ ուր որ ալ բնակեցվեն՝ դարձյալ ետ չպիտի կենան իրենց անիծապարտ գաղափարներեն: Պետք է աշխատիլ, որ կարելի եղածին չափ նվազի անոնց թիվը»²⁰:

Եվ համատարած ջարդերից, անոթությունից ու հիվանդություններից ամեն օր հարյուրավոր հայեր էին զոհվում, որը և նրանց ընդհանուր տարագրության գաղտնի ծրագրի միակ նպատակն էր: Այդ ծրագրում սևով սպիտակի վրա գրված էր. «Դարերե ի վեր պետության ամուր հիմը քանդելու բաղձացող և կառավարության համար կարևոր փորձանքի մը երևույթը առած հայ տարրին ջնջումը թեև նախապես մտադրված էր, բայց ժամանակին ստիպումները այս սրբազան մտադրությունը իրականացնելու կարելիություն չէին ընծայեր: Հիմա, բոլոր արգելքները վերացած և հայրենիքը այս վնասակար տարրեն փրկելու ժամանակը հասած նկատելով, կարևորությամբ կհանձնարարվի, որ անոնց արգահատելի վիճակին հանդեպ գուժի զգացումներու չհանձնվեք, և անոնց ընդհանուրին գոյության վերջ տալով, Թուրքիո մեջ հայ անունին չմնալուն ոգի ի բոլին աշխատիք: Ուշագրություն ընեք, որ այս նպատակը իրականացնելու կոչվելիք պաշտոնյաները հայրենասեր և վստահելի մարդիկ ըլլան»²¹:

Իոհաննես Լեփսիուսի վկայությամբ՝ «հայերու տարագրությունը տեղի ունեցավ երեք տարբեր մարզերու մեջ և երեք հաջորդական ժամանակամիջոցներու» ընթացքում: Այդ երեք տարբեր մարզեր ասելով Լեփսիուսը նկատի ունի Արևմտահայաստանը կամ Արևելյան Անատոլիան (Տրապիզոն, Կարին, Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, Վան, Բաղեշ վիլայեթներով), Արևմտյան Անատոլիան (Նիկոմեդիա, Պրուսա, Գասթեմունի, Գալաթիա, Կոնիա և այլն) և վերջապես Կիլիկիան ու Սիլիկիան (Ադանա, Մարաշ, Հալեպ, Անտիոք, Սուևտիա, Քե-

²⁰ Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, Բոստոն, 1921, էջ 23:

²¹ Նույն տեղում, էջ 26:

սապ, Իսկենդերուն, Քիլիս, Այնթապ, Ուրֆա)²²։ Ահա հատկապես այս վայրերի հայութիւնն էր, որ ենթարկվեց թուրքական բարբարոսութիւններին՝ վայրենի ջարդերին ու անմարդկային տարագրութիւններին։

1915 թվականի մարտից մինչև հոկտեմբերն ընկած ժամանակամիջոցում, թուրքական կառավարութիւնը հետևողականորեն կենսագործեց հայ ժողովրդի բռնագաղթեցման իր ոճրագործ մտադրութիւնը։ Ամբողջ երկրով մեկ տարածվեցին հայկական բնակչության արտաքսելու մասին կառավարական դիրեկտիվները, որոնք պարունակում էին մանրամասն հրահանգներ գործադրվելիք բռնութիւնների վերաբերյալ։

Այժմ, երբ ոչնչացված էին տղամարդիկ, անպաշտպան հայ կանանց ու երեխաներին էր հրամայվում ճանապարհ ընկնել դեպի արաբական անապատները։ Մունետիկները հարայհրոցով բոլոր հայերին հայտարարում էին կառավարական հրամանի բովանդակութիւնը, որ այսինչ օրը, այսինչ ժամին պատրաստ լինեն մեկնելու անհայտ ուղղությամբ։ Ոչ մեկին բացառութիւն չէր տրվում. ո՛չ հիվանդներին, ո՛չ ծերերին, ո՛չ էլ հղի կանանց։ Միայն նրանք, ովքեր կընդունեին մահմեդականութիւն և կհրաժարվեին հայութիւնից, կարող էին խուսափել ընդհանուր ճակատագրից։ Բայց, ի պատիւ մեծ հազարավոր անթաղ նահատակների, պետք է ասել, որ իրականում հազվագյուտ մարդիկ գնացին այդ ճանապարհով։ Ճանապարհին պատրաստվելու համար տարագրվողներին տրվում էր շատ կարճ ժամանակ։ Աքսորավայրը երբեք նախօրոք չէր հայտնվում։ Տարագրվողներին թույլատրվում էր վերցնել մինիմում սնունդ և հագուստեղեն։ Տարագրվողներին առաջ էին քշում ոտքով, սովորաբար հեծյալ պահակախմբերի ուղեկցությամբ։ Երբեմն, բացառիկ դեպքերում, աչք բազաբացիներին, որոնք կարողանում էին կաշառել պահակախմբի պետին, թույլատրվում էր վարձել սայլեր, բայց այդ դեպքում ամենուրեք կրկնվում էր միևնույն բանը. սայլի տեւրը հայուհուց վերցնելով չլսված մեծ գումար, որոշ տարա-

ծութիւն անցնելուց հետո թողնում էր բեռը ճանապարհին և իր սայլով ետ դառնում քաղաք։ Թուրքական իշխանութիւնները և ուղեկցող պահակները լիովին խրախուսում էին այդ արարքները։ Տարագիրներին վիճակվեց ոտքով անցնել երկրից մինչև վեց շաբաթ տևողությամբ ճանապարհ, կիլիշ արևի տակ, այրող անապատներով ու ձյունապատ լեռներով։ Երբ նրանք անցնում էին քրիստոնյա գյուղերով, ուր դեռևս հայ բնակիչները չէին ենթարկվել տարագրման, արսուրյալներին չէր թույլատրվում ձեռք բերել սնունդ կամ որևէ այլ օգնութիւն ստանալ։

Հիվանդները, ծերերը և երեխաները ուժասպառ ընկնում էին այդ տառապալից ճանապարհների եզրին, որպեսզի աչքևս չբարձրանան, բայց ուղեկցող ժանդարմները մտրակահարելով նորից առաջ էին քշում նրանց։ Անգամ երկուների տանջանքների մեջ գտնվողներին զազանաբար առաջ էին քշում հարվածելով, մինչև որ վրա էր հասնում ծննդաբերութիւն պահէր նրանց այդ վիճակում անօգնական թողնում էին՝ մեռնելու ճանապարհին²³։

Շատ թե քիչ գրավիշ աղջիկները վերցվում էին հարեմները կամ ուղեկցող պահակների վոզմից ենթարկվում ամեն տեսակ անարգանքի, մինչև որ մահը նրանց կազատեր այդ տանջանքներից։ Այդ պատճառով էլ ով կարող էր՝ գրկում էր իրեն կյանքից։ Խելակորույս մայրերն իրենց երեխաներին նետում էին զետեղ, որպեսզի վերջ տալին նրանց տառապանքներին։ Հարյուր հազարավոր արսուրյալներ այդ տաժանակիր ճանապարհին մեռան քաղցից, ծարավից, ցրտից, արևահարութիւնից ու լիակատար հյուծվածութիւնից։ Հենց այդ էլ տարագրութիւն վերջնական նպատակն էր։ Դա լավ էին հասկացել նաև քարավաններին ուղեկցող պահակները, որոնք իրենց հերթին բոլոր միջոցներով նպաստում էին հայերի ոչնչացմանը։ Կառավարութիւնն անշուշտ գիտեք, թե ինչ է նշանակում այդպիսի ճանապարհորդութիւնը, և տարագրվողներ-

²³ Տե՛ս «Ամերիկահայ հանրագիտակ տարեգիրք», Բոստոն, 1925, էջ 46—47։

²² Տե՛ս Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, էջ 9։

լին առաջնորդող նրա կամակատարները անում էին ամեն բան, որպեսզի ավելի բազմապատկեն նրանց ֆիզիկական ու բարոյական տանջանքները: Անտանելի պայմանների պատճառով այդ դժբախտ ուղեորների շարքերը ճանապարհի սկզբում հավիտյալ էին ամեն օր, ճանապարհի վերջում՝ ամեն ժամ: Նրանց ամենաջերմ ցանկութունն էր մեռնել որքան կարելի է շուտ, որովհետև ի՞նչ հույս կամ ուժ կարող էր մնալ նույնիսկ ամենադիմացկունների մոտ, երբ չէր երևում այդ սոսկալի տաժանակրության վերջը: Եթե որեւէ մեկը փորձում էր շեղվել այդ դժոխալին ուղուց, անխղճորեն գնդակահար էր լինում տեղն ու տեղը: Հեծյալ քրդերն ու թուրքերը բաց էին թողնվում հետապնդելու նրանց՝ ում հաջողվում էր փախչել ուղեկցող պահակախմբերի հսկողությունից: Բայց այդ դեռ բոլորը չէր:

Ամենատաժանելի պահը վրա էր հասնում այն ժամանակ, երբ տարագրվող հայերի քարավանները բարձրանում էին լեռները, ուր ուղեկցող պահակների աչքի առաջ ավազակներն ուղղակի սպանում էին ծերերին ու երեխաներին, իսկ երիտասարդ կանանց ենթարկում ամեն տեսակ անարգանքի: Միայն ավազակի բուսեական բնահաճույքն էր որոշում՝ տանել հայ կնոջը լեռները, թե հենց այդտեղ, առանց հետաձգելու սպանել նրան: Գնալով բոլոր խմբերը քանակապես նվազում էին և այդ ժամանակ ուղեկցող պահակախմբերն սկսում էին ցուցաբերել անհամբերության նշաններ: Նրանց համար արդեն ցանկալի էր շուտափույթ ազատվել դժվարին ճանապարհից, «հոգաշատ» հանձնարարությունից ու թալանելու ուղին չունեցող հայ կանանց ու երեխաների խմբերից: Այդ դեպքում պահակներն իրենք էին սկսում անմիջականորեն սպանել դեռևս կենդանի մնացածներին: Սկզբում ոչնչացնում էին ետ մնացողներին, փակ ապա՝ ընդհանրապես բոլորին:

Գետանցումները, հատկապես Եփրատի անցումը, հայերի տարագրության ժամանակ հարմար տեղ է համարվել զանգվածային սպանություններ կատարելու համար: Հենց միայն Երզնկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի բան 30.000 մարդ

խեղդամահ են արվել Եփրատում²⁴: Վերապրող տարագիրները պատմում են, որ երբ իրենց քարավանները հասնում էին գետեզրերին, ապա տեսնում էին հոսանքն ի վար լողացող դիակներ: Վկայում են, որ կանանց ու երեխաների դիակները անջատ-անջատ էին լինում, իսկ տղամարդկանցը՝ իրար կապկրված էին լինում և լաստերի նման գետը նետված՝ գրեթե բոլորն էլ գլխատված վիճակում²⁵: Կանանց և երեխաներին մտրակահարելով ու սվինահարելով լցնում էին գետը, և, երբ նրանք փորձում էին փրկվել՝ կրակում էին նրանց վրա²⁶:

Շատ քչերին էր հաջողվում ինչ-որ հրաշքով փրկվել անխուսափելի մահից և հասնել մինչև «նշանակված տեղը»: Սակայն հայ գաղթականների համար տարագրության որոշակի ու մշտական վայրեր չէին նախատեսված: Թուրքական կառավարության բոլոր հրահանգները միշտ հանձնարարում էին՝ «կարավաններու ընկերացնելով զրկեցեք անապատները», — այս անորոշ դարձվածքի իմաստն էր՝ թե ոչնչացրեք, որովհետև «նույնիսկ անապատներու մեջ հայ գաղթականները որոշ տեղ մը չունեին: Միշտ պետք էր ելլել, քալել, երթալ, ո՛ւր, մարդ չէր գիտեր: Կբավեր, որ տեղ մը շմեռային երկար ատեն և քալելով հատնեին»²⁷, — հետագայում պատմում է թուրքագրի Նայիմ բեյը: Նա այդ ժամանակ եղել է Հալեպի գաղթականների տեսչության գլխավոր քարտուղարը և նրա ձեռքով են անցել հայերի տարագրությանը վերաբերող շատ փաստաթղթեր, բայց իրեն «չարդարացնելու» պատճառով հեռացվել է պաշտոնից: Իրենց պատմական բնօրրանից ու հայրենի օջախներից բռնովթյամբ արտաքսված հայ տարագիրները հանգիստ չգտան նաև հեռավոր արաբական անապատներում:

²⁴ Տե՛ս „Армянский вестник“ շաբաթական հանդես, Մոսկվա, 1916, № 28, էջ 16:

²⁵ Տե՛ս Ավետիս Թեֆեյան, Դրվագներ Ապրիլյան մեծ եղեռնին, Բեյ-րութ, 1957, էջ 101—102:

²⁶ ՄԱԶ Կողմ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 89, թ. 26 և հետո: Տարագրության ընթացքում կատարված շատ չարագործությունների մասին տե՛ս պատերազմի տարիների մամուլը և այլ նյութեր:

²⁷ Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը, էջ 88:

Տարագրության տառապալի ճանապարհն անցած և անմար-
դաբնակ անապատներում կուտակված հայ բնակիչները 1916
թվականին և նրանից հետո ենթարկվեցին թուրքական իշխա-
նությունների նոր, վարճուրելի եղեռնագործություններին:

Կիլիկիայի, Կ. Պոլսի և մի քանի այլ վայրերի հայ բնա-
կիչները տարագրության ժամանակ համեմատաբար քիչ զո-
հեր էին տվել և կողոպտվել, քան հայկական նահանգներից ու
Սև ծովի ափերից անապատ քշված հայ աքսորյալները: Հստ-
եղություն, թուրքական իշխանությունները նախօրոք որոշել
էին նրանց արյունը թափել տարագրության վայրերում և այդ
նպատակով արաբական անապատներում կազմակերպվեցին
երեք մեծ ու սոսկալի ջարդեր: Առաջին ջարդի ժամանակ, ուր
տեղի ունեցավ Ռաս-ուլ-Ալնում, զոհվեցին մոտ 70.000 հա-
յեր: Երկրորդ ջարդն իրականացվեց Ինթիլիի մեջ, ուր սրի
քաշվեցին մեծ մասամբ Բաղդադի երկաթուղագծի վրա աշ-
խատող ավելի քան 50.000 հայ տարագիրներ: Երրորդը, որը
եղավ անապատաբնակ հայության ամենազարհուրելի սպան-
դը, կատարվեց Տեր-Ջորում, ուր կառավարիչ Զեքի բեյի հրա-
մանով սպանվեցին ավելի քան 200 հազար մարդ²⁸: Այդ թվերը
միայն ջարդերի ժամանակ զոհված հայերի քանակն են ցույց
տալիս: Եթե դրան ավելացնենք նաև հիվանդությունների և
սովի հետևանքով տեղի ունեցած կորուստները, ապա անա-
պատների մեջ զոհվածների քանակը շատ ավելին կլինի:
Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ նահատակվել են
Հալեպում և Եփրատի երկայնքով ձգված զաղթականական
ուրիշ ճամբարներում²⁹: Ա. Անտոնյանի վկայությամբ, Մես-
քենեում իրեն գտնված ժամանակ, մեկ օրվա ընթացքում մա-
հացողների միջին թիվը հասնում էր 300—500 մարդու, իսկ
Պապում միայն մեկ օրում վախճանվել են 1111 մարդ³⁰: Եթե
անգամ թուրքական իշխանությունների ջարդարարությունն էլ
չլիներ, միևնույն է, այդպիսի պայմաններում հայ տարագիր-

ներն անխուսափելի կորստյան էին դատապարտված: Ահա թե
ինչ դաժանագույն միջոցներով էին թուրքական շովինիստները
արաբական անապատներում ոչնչացնում հայ վանանց ու երե-
խաներին, որպեսզի «արմատախիլ» անեին մտացածին «հայ-
կական հեղափոխությունը» Փոքր Ասիայում:

* * *

Հայերի արտաքսումը իրենց սեփական օջախներից ամե-
նուրեք կատարվում էր գրեթե միևնույն պլանով և բռնի կեր-
պով արագորեն հայությունից դատարկվում էին բոլոր գյու-
ղերն ու քաղաքները՝ ենթարկվելով անխնա թալանի: Հայ-
կական բնակչության ոչնչացումը հիմնականում իրականաց-
վեց արտաքսման ընթացքում, ուստի հայերի տարագրությու-
նը հանդիսանում է նրանց բնաջնջման հաջորդական երեք
էտապներից մեկը: Հանդիման առ հանգրվան՝ երկրում կազ-
մակերպված ջարդերի, տարագրության քաղաքականների ուղե-
գնացության ընթացքում և անապատների ամայի տափաս-
տաններում իրականացվեց արևմտահայության մեծամասնու-
թյան ոչնչացումը: Ավելի քան մեկուկես միլիոն հայերի այդ-
պես դուրս քշեցին հայրենիքից և աքսորեցին Սիրիայի ու
Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարները: Ինչպես ցույց
են տալիս անհերքելի փաստերը, այդ աքսորի նպատակը
ոչ միայն հայերին տնտեսապես քայքայելն ու սնանկացնելն
էր, այլև նրանց ֆիզիկական ոչնչացումը: Հենց այն հանգա-
մանքը, որ հայերը տարագրվում էին առանց մի որևէ ար-
մանքի, որ հայերը տարագրվում էին առանց մի որևէ ար-
տադրամիջոցի, որպեսզի գտնեն նոր հաստատվելիք վայրերում
կարողանային վար ու ցանքով, ալահատներով և ուրիշ աշ-
խատանքներով զբաղվել ու իրենց գոյությունը պահպանե-
լու միջոցներ հայթայթել, ցույց է տալիս, որ դեպոտարացիայի իս-
կական նպատակը նրանց անխնա ոչնչացումն էր: Տարագիր-
ներին ճանապարհին չէին մատակարարում պարենամթերք և
այլ անհրաժեշտ միջոցներ. տղամարդիկ առանձնացվում էին
կանանցից ու երեխաներից և աքսորվում ուրիշ վայրեր. ավե-
լի ճիշտ՝ զանգվածաբար կոտորվում: Հիվանդությունները,
ամենօրյա ծեծն ու խոշտանգումները և ուղղակի սպանու-

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 18—19:

³⁰ Նույն տեղում:

թյունները արագորեն հնձում էին տարագիրների շարքերը։ Լավատեսը ահանատեսների և այդ գողգողից վերապորոշների հավաստի վկայություններ, հայկական նահանգներից տեղահանված բնակիչները մինչև իրենց աքսորավայրերը հասնելը դեմքի լիովին ոչնչանում էին ճանապարհին և մի քանի հարյուր ու նույնիսկ հազար հոգուց բաղկացած ամեն մի քարավանից հազով կենդանի էին մնում մի քանի տասնյակ հյուծված ու կմախքացած մարդկային կերպարանք հիշեցնող ուրվականներ։

Այսպիսով, տարագրվողներից շատ քչերին էր հաջողվում ինչ-որ հրաշքով հասնել մինչև «նշանակված տեղը», ուր ստացականով հանձնվում էին իշխանություններին՝ նրանց նկատմամբ վճռված դատաստանը մինչև վերջ կատարելու համար։ Նրանք, ովքեր վերջիվերջո հասնում էին համակենտրոնացման ճամբարները, այնտեղ էին մեռնում սովից, հիվանդություններից և այլ աղետներից։

Տարագրությունը բնավ չսահմանափակվեց մերձուսման ճակատային գոտով, այլ տարածվեց Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր բնակավայրերի և նույնիսկ Կ. Պոլսի վրա։ Ընդհանուրի միահամուռ կարծիքով (որին բնավ չհակաճառեցին թուրքական իշխանությունները, քանի դեռ նրանց թվում էր, թե իրենց ռազմական գործերը լավ են գնում և հաղթողներին չեն դատում), այդ բոլոր ջանքերի արդյունքը եղավ համաշխարհային պատմության մեջ նորագույն ժամանակներում աննախընթաց պլանաչափ ոչնչացումը հայ ժողովրդի 1/4-ի։

Բնաջնջելով հայկական բնակչության արական մասը, թուրքական կառավարության հաջորդ քայլը եղավ հայ կանանց ու երեխաների ոչնչացումը։ Կարծես թե գաղափար ծերերը, կանայք ու երեխաները նույնպես վտանգ էին ներկայացնում Օսմանյան կայսրության անվտանգության համար։ Միանգամայն պարզ էր, որ թուրքական շովինիստների նպատակը ամբողջ հայության բնաջնջումն էր։

Եվ այսպես, ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում թուրք ջարդարարներն անպատիժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը։ Արդեն իրենց շարագործություններն ավարտելուց

հետո, Թալեաթ փաշան ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուին բացեիբաց խոստովանել էր, որ հայերի վերաբերմամբ իրենց քաղաքականությունը նախօրոք որոշված էր և ոչինչ չէր կարող այն փոխել։ Ուստի բնավ պատահական չէր, որ այդ ծրագրի կենսագործումից հետո նա ըկտիարար պարծենում էր, թե «հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով երեք ամսվա մեջ ես ավելի գործ կատարեցի, քան Ապոլլո Համիտ երեսուն տարվա մեջ»³¹։ Արդեն 1916 թվականին, առանց խղձի փոքր-ինչ խայթ զգալու, այդ արյունաբոս հրեշք համարձակվեց հայտարարել, թե «հայկական հարցն այլևս դուրս չունի, քանի որ հայերն այլևս դուրս չունեն»³²։ Այսպիսով, նա ժամանակը հասունացած էր համարել պարծենալու այն բանից հետո, ինչ 1915—1916 թվականներին իրենց ծրագրի համաձայն տեղի էր ունեցել Հայաստանում։

Հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրերն ու դրանց իրագործման մեթոդները բխել են երիտթուրքերի կոստավարություն համախառմական ձգտումներից, բայց երբեք չեն եղել հայ ժողովրդի անուղղամիտ արարքների արդյունքը, ինչպես փորձել են քացատրել թուրք ջարդարարներն իրենց ոճրագործությունները։

Նյու-Յորքում Թուրքիայի հյուպատոս Զեյալ Մյունիֆ բեյը, անդրադառնալով հայկական կոտորածների վերաբերյալ ամերիկյան կոմիտեի հրատարակած հաշվետվությանը, դեռ 1916 թ. հայտարարել էր, թե «որքան էլ ցավալի են այդ դեպքերը, այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք ասել, որ դրանց մեղավորները հանդիսանում են իրենք հայերը»³³։ Այնուհետև Զեյալ Մյունիֆ բեյը նշել էր, որ իբր հայերը մտադրվել էին ապստամբել ու տապալել թուրքական կառավարությունը և ոչնչացվել են միայն օրինական իշխանություններին դիմադրելիս, երբ նրանց բռնել են դեռ ձեռքերը արյունից չորացած վիճակում։ Ահա մշտական դարձած այն «բացատրություն»

³¹ «Մորգենթաուի հիշատակներ», էջ 284։

³² Е. В. Тарле, Сочинения, том V, Москва, 1958, стр. 308.

³³ Герберт Адамс Гиббонс, Последние избиения армян, Петроград, 1916, стр. 20.

քը, որ նախորդ կոտորածների ժամանակ իսլամացած հայերը փոթորիկն անցնելուց հետո նորից վերադարձել էին իրենց ազգի գիրկը, այս անգամ արդեն նույնիսկ իսլամացողներին չէին խնայում, այլ ոչնչացնում էին բոլորին: Մեզ արդեն ծանոթ նայիմ բեյի իսկ խոստովանությամբ «հայոց հղերական տարագրության և սպանության խնդիրը, որ թուրք անունը մարդկության հավիտենական անեծքին արժանի կգարձնե... համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրված դարհուրելի դեպքերեն ոչ մեկուն կնմանի: Թուրքիո ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, որ ամենամութ խորշն ալ խուզարկվի, ամենաանգութ կերպով խող-խողված հազարավոր հայու դիակներ պիտի գտնվին»³⁷:

Թուրքական կառավարությունը, արդարացիելու համար իր ոճիրները, հայկական ջարդերն ու տեղահանությունը հայտարարել էր պետական անհրաժեշտություն: Թուրքական կառավարությունը պատճառաբանում էր, թե հայերը պատրաստվել էին ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու՝ նպատակ ունենալով սահմանազուլաներին կտրել թուրքական բանակի հաղորդակցության ճանապարհները՝ դուրացնելու համար իրենց դաշնակից զորքերի, մասնավորապես ռուսական բանակի մոտքը Թուրքիա:

Սակայն փաստերն ապացուցում են հակառակը, որ հայերը բնավ այդպիսի մտադրություն չունեին և ղեռ պատերազմը չսկսված, թուրքերն էին փորձում հայերի և կովկասյան մյուս ժողովուրդների միջոցով ապստամբություն բարձրացնել Անդրկովկասում՝ ընդդեմ Ռուսաստանի: Եվ երբ անհաջողությամբ վերջացավ պանթուրքիզմի դիրքերից բխող այդ պլանի կենսագործումը, երիտթուրքերը որոշեցին վերջ տալ Թուրքիայում ապրող հայերի, հույների և քրիստոնյա մյուս ազգերի գոյությանը: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ հայ ժողովրդի բնաջնջումը պատահական դեպքերի արդյունք չէր, այլ նախօրոք մտածված և պետական իշխանության կողմից վայրագորեն գործադրված մի ոճիր:

Վերլուծելով հայության նկատմամբ Թուրքիայում տեղի ունեցած ամբողջ անցուղարձը, Իոհաննես Լեփսիուսը գրում է. «Այն իրողությունները զորս պարզեցինք, անհրկայելիորեն ի հայտ կուգա, թե տարագրությունները հրամայված և գործադրված էին Կ. Պոլսո կեդրոնական կառավարության կողմ» և «չի կրնար ամեն հակակշիռն խուսափող դիպվածական պատճառներու արդյունք ըլլալ», չի կարող առանց նախապես ծրագրվելու այդքան հսկայածավալ մի երկրում այդպես համատարած կերպով գործադրվել»³⁸:

Անտանտի կողմից Դարդանեյլ պաշարելու հենց սկզբից Կ. Պոլսում արդեն բոլորը կանխազգույն էին, որ թուրքական շովինիստները հասունացած են համարում ժամանակը վերջապես գործադրելու հայության վաղուց ի վեր հաստատված և թուրքական կառավարության դիվանում գաղտնի պահվող մահավճիռը:

Հայկական ջարդերի կազմակերպիչ և ոգեշնչող Թալեաթ փաշայի գաղտնի հրամաններից մեկում ասված է. «Թեև հայկական տարրի բնաջնջումը նախօրոք որոշված էր, հանգամանքները թույլ չէին տալիս իրականացնել այդ սրբազան գործը: Այժմ բոլոր խոշրնդոտները վերացված են... ստիպողաբար խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցության զգացմունքին, բոլորին ոչնչացնելով աշխատեցեք վերացնել Թուրքիայում «Հայաստան» անունն անգամ: Հետևեցեք, որպեսզի նրանք, ում վերապահվելու է այս խնդրի իրականացումը, լինեն հայրենասեր և վստահելի անձինք»³⁹:

Թուրքիայում հայ ժողովրդի բնաջնջումը գուժող լուրերը խոր գայրույթով ընդունեցին բոլոր երկրների առաջադեմ մարդիկ: Նրանց լավագույն ներկայացուցիչներն իրենց արդար բողոքի ձայնը բարձրացրին հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց նկատմամբ զազանային դատաստանի հեղինակների դեմ և բազմամարդ միտինգներում, ժողովներում ու մամուլում անարգանքի սյունին դամեցին ջարդարար հան-

³⁷ Նույն տեղում, էջ 19—20:

³⁸ Տե՛ս Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, էջ 165:

³⁹ «Արևելագիտական ժողովածու», Երևան, 1960, էջ 396:

ցագործներին: Հայության ոչնչացման դեմ իրենց ցասումնալից խոսքն ասացին Մարսել Կաշենն ու Անատոլ Ֆրանսը, Վալերի Բրյուսովն ու Յան Ռալինսը, Կարլ Լիբկնեխտը և շատ ու շատ ուրիշներ:

Հայկական եղեռնը ոգեշնչող Գերմանիայում էլ եղան մարդիկ, որոնք վճռականապես բողոքեցին թուրք-գերմանական ջարդարարների դեմ: Պրոֆեսոր Իոհաննես Լեյսիխտը հրատարակեց հայկական կոտորածների իսկությունը պարզաբանող և այն իրականացնողներին մերկացնող մի շարք փաստաթղթերի ժողովածուներ⁴⁰:

Գերմանական կառավարության դեմ առաջ քաշված ամենահիմնական մեղադրանքն այն էր, որ նա չկամեցավ հօգուտ հայության գործել այն պահին, երբ միայն ինքը կարող էր ազդել թուրքական իշխանությունների վրա և կանխել հայերի բնաջնջումը: Ընդհակառակը, գերմանական իմպերիալիստները համագործակցության մեջ էին գտնվում թուրք ջարդարանների հետ: Եվ երբ փորձում ենք փնտրել հայերի կոտորածներն առաջ բերող իսկական պատճառները, ապա հայտնաբերվում են փաստեր, որոնք ակնառու կերպով խոսում են գերմանական կառավարության մեղսակցության մասին: Թուրքիայի հետ միասին միայն Գերմանիան և գերմանական մոնոպոլիաներն էին շահում հայերի կոտորածներից ու տեղահանությունից, որովհետև վերջիններս լրջորեն խոչընդոտում էին Փոքր Ասիայում գերմանական գերիշխանության հաստատմանը:

Պատերազմում գերմանա-թուրքական բլոկի պարտությունից հետո գերմանական հանցավորներն աշխատում էին իրենց ոճրագործությունների արդարացում գտնել և փորձում էին ցույց տալ, թե ընդհակառակը, իրենք միշտ էլ համակրանքով են վերաբերվել հայոց դատին: Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ էր Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարությունը: Հայկական

⁴⁰ Տե՛ս նաև «Bericht über Lage des armenischen Volkes in der Türkei», Potsdam, 1916, և «Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke». Hrsg. von der Dr. J. Lepsius. Potsdam, 1919.

կոտորածների ժամանակ իր հարազատներին կորցրած Ս. Թեհլերյանը 1921 թ. մարտի 15-ին սպանեց Թուրքիայի ջախջախումից հետո Կ. Պոլսից Բեռլին փախած Թալեաթ փաշային: Գերմանական դատարանն արդարացրեց Թեհլերյանին: Ավելին, գերմանական մամուլում լույս տեսան հոգվածներ, որոնք պահանջում էին բացահայտել հայ ժողովրդի ոչնչացման գործում Կ. Պոլսում եղած գերմանական դիվանագետների և ռազմական գործիչների, մասնավորապես դեսպան Վանգենհայմի, բարոյական մեղսակցության աստիճանը և պատասխանատվության կանչել հանցավորներին⁴¹:

Արևմտահայերի կոտորածների մասին առաջին լուրերն ստանալով, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հեռագրեր է ուղարկում Անտանտի կառավարություններին ու շեզոք պետություններին, որպեսզի նրանք կանխեն թուրքերի շարագործությունները: Հայ գրողների Կովկասյան ընկերության նախագահ Հովհաննես Թումանյանը նույնպես բազմաթիվ հեռագրեր ուղարկեց Եվրոպայի և Ամերիկայի գիտական, գրական, ուսումնական հաստատություններին և ընկերություններին՝ խնդրելով նրանց ազդու բողոքն ու անհապաղ միջամտությունը հայ ժողովրդի բնաջնջումը թուրքիայում դադարեցնելու համար: Ոչինչ սակայն չօգնեց: Անտանտի տերությունները, ինչպես նաև 1915—1916 թթ. դեռևս չեզոք համավորդ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները միանգամայն անզոր դուրս եկան որևէ ձևով թուրքական կառավարության վրա ազդելու համար կամ չցանկացան վճռականորեն միջամտել այդ իրադարձություններին:

Ահա թե ինչու երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, վայելելով վիճելմյան Գերմանիայի աջակցությունը, օգտուվելով Անտանտի երկրների թողուլությունից, անարգել առաջ տարավ իր արյունոտ գործը մինչև վախճան: Պատերազմի վերջում անուղղելի շարագործություններն ըստ էության արդեն ավարտված էին:

Թուրք ջարդարարները լիովին վստահ էին, որ իրենց քա-

⁴¹ Տե՛ս «Դատավարություն Թալեաթ փաշայի», էջ 89—90:

ղաքականության հետևանքով պիտի ոչնչացվի ամբողջ արևմտահայությունը և նրանց մեղքը չէ, եթե համենայն դեպս այդ ահավոր եղեռնից պատահականորեն փրկվեցին ու աշխարհում ողջ մնացին մի քանի հարյուր հազար արևմտահայեր:

Չնայած լուրջ դժարություններին, անհրաժեշտ է գոնե մոտավորապես պարզել, թե համաշխարհային պատերազմի տարիներին, մասնավորապես 1915—1916 թվականներին, թուրքական ջարդարարների ձեռքով, որքան հայեր զոհ գնացին զանգվածային կոտորածների ժամանակ, տեղահանության ճանապարհին և արաբական անապատների ավազուտներում, որպեսզի ավելի պարզ ու որոշակի դառնա երիտթուրքական կլիկի ռճրագործությունների ամբողջ պատկերը:

Այդ հարցի լուծումը դժվարանում է ոչ միայն այն պատճառով, որ անհնար է վերականգնել զոհերի ճշգրիտ թիվն ընդհանրապես, այլև այն բանի հետևանքով, որ նախքան պատերազմն անգամ ստույգ տվյալներ չկան արևմտահայերի քանակի մասին: Հայության թիվը թուրքիայում որոշելիս, բնավ չի կարելի վստահել թուրքական աղբյուրներին, որովհետև անտեղ երեք ճշգրիտ մարդահամար չի կատարվել: Կառավարությունը միշտ էլ դիտավորյալ կերպով խեղաթյուրել ու նվազեցրել է քրիստոնյաներին վերաբերող վիճակագրական տվյալները, որպեսզի ցույց տա, թե իբր նրանք չունեն փոքրամասնություն են կազմել օսմանյան թուրքերի և ընդհանրապես մահմեդականների համեմատությամբ: Այնինչ մինչև 19-րդ դարի կեսերը հայերը Արևմտահայաստանում կազմում էին բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը: Բայց այդ ժամանակներից արդեն սկսվում է հայ ժողովրդի սիստեմատիկ բնաջնջման քաղաքականությունը, որը հասցըրեց ողբերգական հետևանքների: Արդու Համիդի և երիտթուրքերի տիրապետության տարիներին թուրքական կառավարությունը զանգվածաբար կոտորելով ու դուրս մղելով հայերին, նրանց տեղերում բնակեցնում էր թուրք մուհաջիրներին (զաղթականներին), քրդերին, չերքեսներին և այլոց: Մյուս կողմից՝ կյանքի ապահովության երաշխիքի բացակա-

յություն, աղքատության և սիստեմատիկ բռնությունների ու հետապնդումների հետևանքով, հայերը հարկադրված էին լինում գաղթել Ռուսաստան, Բալկանյան երկրներ, Ամերիկա և այլուր: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնց նկարագրությունները կան մեր պատմա-աղագրական ու աշխարհագրական գրականության մեջ, անհայտացել են 19-րդ դարի վերջին հիսնամյակի ընթացքում:

Սակայն, չնայած հայության թիվը նվազեցնելու ուղղությամբ թուրքական շովինիստների հետևողական ձգտմանը, այնուամենայնիվ, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմի եղեռնական իրադարձությունները, արևմտահայության հիմնական զանգվածն ապրում էր իր հայրենիքում:

Վահան Տերյանը, անդրադառնալով այդ հարցին, հանդել է այն հետևությունը, որ, եթե մինչև 17-րդ դարը հայերն իրենց հարազատ երկրում՝ Հայաստանում (խոսքն Արևմտահայաստանի մասին է) կազմում էին ամբողջ ազգաբնակչության 98 տոկոսը, ունենալով 2 տոկոս մահմեդական բնակչություն, ապա արդեն 1914 թ. նրանք կազմում էին Հայաստանի ամբողջ ազգաբնակչության միայն 42 տոկոսը, իսկ մնացած 58 տոկոսը թուրքեր էին, հույներ, քրդեր, եզդիներ, ղզլբաշներ և այլն, ընդ որում ամբողջ մահմեդական բնակչությունը կազմում էր Հայաստանի ազգաբնակչության 38 տոկոսը: Բայց և այնպես, պատերազմն սկսվելուց առաջ հայերը կազմում էին Հայաստանի բնակչության ամենամեծ թիվն ունեցող ազգային խումբը⁴²:

Ըստ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրության, Օսմանյան կայսրության սահմաններում 1912 թվականին ապրում էին 2,1 միլիոն հայեր, որից 1,018 հազար՝ Արևմտահայաստանում, 145 հազար՝ հայկական վեց նահանգներին սահմանակից գավառներում, 407 հազար՝ Կիլիկիայում և 530 հազար՝ պետության մյուս մասերում: Արևմտահայաստանում հայերը կազմում էին ամբողջ բնակչության 38,9 տոկոսը, մինչդեռ այդ վայրերում թուրքերի թիվը հաս-

42 Տե՛ս Վ. Տերյան, երկեր, հ. 4-րդ, Երևան, 1956, էջ 586.

նում էր 666 հազարի կամ 25,4 տոկոսի, բրդերը կազմում էին 16,3 տոկոս, մնացած ժողովուրդները՝ 19,4 տոկոս: Բոլոր բրիտանականները միասին վերցրած կազմում էին ազգաբնակչության ընդհանուր քանակի 45,2 տոկոսը⁴³:

Հայկական պատվիրակների կողմից Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին ներկայացված վիճակագրական տվյալների համաձայն հայության թիվը Թուրքիայում 1914 թ. եղել է՝ հայկական նահանգներում՝ 1,403 հազար, Կիլիկիայում՝ 440 հազար և Կ. Պոլսում ու կայսրության եվրոպական մասում՝ 183 հազար, ընդամենը՝ 2,026 հազար մարդ⁴⁴: Արևմտահայ անվանի բանասեր Թեոդիկը ևս Թուրքիայում հայերի թիվը պատերազմից առաջ հաշվում էր 2,026,700 մարդ⁴⁵: Այսպիսով, կարելի է վստահորեն պնդել, որ նախապատերազմյան Թուրքիայում ապրում էր ավելի քան երկու միլիոն հայություն:

Մոտավորապես վերականգնելով նախքան պատերազմը Թուրքական տիրապետության տակ ապրող հայերի ընդհանուր թիվը, անհրաժեշտ է պարզել նաև նրանց կրած կորուստները: Ուրեմն դառնանք այն հարցին, թե որքա՞ն հայեր զոհվեցին ու բռնագաղթի ենթարկվեցին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Հայ ժողովրդի կրած վնասները պատերազմում հսկայական են ու անվերադարձ: Ուրիշ ժողովուրդների կորուստները սակավ զեպքերում են գերազանցում նրանց թվի 10 տոկոսը, մինչդեռ հայության զոհերը կազմում են նրա ընդհանուր քանակի ավելի քան $\frac{1}{4}$ -ը, իսկ արևմտահայության՝ $\frac{2}{3}$ -ը:

Եվրոպական, մասնավորապես անգլիական ու ֆրանսիական պաշտոնական աղբյուրների համաձայն, համաշխարհա-

⁴³ Տե՛ս «Сборник дипломатических документов. Реформы в Арменин», Петроград, 1915, էջ 289:

⁴⁴ Տե՛ս «Армянский вопрос перед мирной конференцией», Екатеринбург, 1919, էջ 21 և 23:

⁴⁵ Տե՛ս Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 263:

յին պատերազմի ժամանակ Թուրքական ջարդարարների ձեռքով զոհվել են 800,000 հայեր, մի այդքան էլ բռնագաղթի միջոցով, ինչպես նաև ինքնակամ կերպով հեռացել են երկրից, բայց նրանց հազիվ $\frac{1}{3}$ -ը անվնաս տեղ է հասել ու ողջ մնացել:

Ըստ պրոֆեսոր Լեփսիուսի՝ 1915—1916 թթ. Թուրքիայից տեղահանվեց արեւմազն 1,400,000 հայություն, որի հազիվ 10 տոկոսը արագորակա՛յր հասավ, իսկ մնացած 90 տոկոսը ջարդվեց ու ոչնչացավ տարագրության ճանապարհին⁴⁶:

Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած Ազգային պատվիրակության հավաքած տվյալներով արևմտահայերի ընդհանուր կորուստը հասնում է մեկ ու կես միլիոն մարդու: Ոմանք հաշվում են մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար, ուրիշները՝ միլիոնից մի քիչ պակաս:

Այդ հարցը պարզելու դժվարությունը կայանում է նրանում, որ մի կողմից ստույգ տվյալներ չկան պատերազմից հետո Թուրքիայում ապրող հայության քանակի մասին, իսկ մյուս կողմից՝ թերի են տեղեկությունները զաղութահայություն վերաբերյալ: Բացի Ամերիկայից, մյուս գաղութների վերաբերյալ գրեթե չկան անհրաժեշտ վիճակագրական տվյալներ ու աղբյուրներ, որոնք գեթ մոտավոր չափով բավատար են գիտական նվազագույն պահանջներին և համապատասխան են իրականությանը: Հայտնի չէ նույնպես թիվն այն հայերի, որոնք հարկադրաբար մահմեդականացած կամ առանց կրոնափոխության ապրել են Թուրքերի, բրդերի և արաբների մեջ: Պատերազմից հետո Թուրքիայում մնացած հայերի վերաբերյալ սկզբնական շրջանում հանրային գործածության մեջ էր 100,000 թիվը, քայքայված և կոհաճված իրա- թիստ նվազեցված լինելը: Պետք է ենթադրել, որ նրանց քանակը անհամեմատ ավելի մեծ էր, քան ընդունվել է սովորաբար:

Վերահիշյալ կնճոռոտ հարցերին փորձել է պատասխանել Թեոդիկը: Նա հավաքել ու հրատարակել է տեղահանություն-

⁴⁶ Տե՛ս Լեփսիուս, Հայաստանի ջարդերը, էջ 312:

նից առաջ և հետո, 1921 թ. ապրիլի 1-ի դրությամբ, Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող հայ բնակչության բաղդատական վիճակագրությունը, որի համաձայն պատերազմից առաջ Թուրքիայի հայ բնակչության թիվը կազմում է՝ 2,026,700 մարդ, իսկ ջարդերից և տեղահանությունից հետո վերապրողներինը՝ 592,200⁴⁷։ Անհրաժեշտ է նշել, որ Թուրքիայում մնացած հայերի քանակի հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի վերաբերյալ եղած տվյալները պետք է ընդունել խիստ վերապահությամբ։ Նրանցից շատերը զինադադարից հետո հատկապես Կիլիկիա վերադարձածներն են, որոնք հետագայում կրկին ենթարկվեցին անմարդկային ջարդերի՝ այս անգամ արդեն քեմալականների կողմից։ Բաղդատներով նախապատերազմյան և հետպատերազմյան ժամանակների հայկական բնակչության քանակը ցույց տվող թվերը, պարզվում է, որ 1915—1916 թթ. կազմակերպված հայկական ջարդերի հետևանքով Թուրքիայում զոհվել են մոտ մեկուկես միլիոն հայեր⁴⁸, իսկ մնացածները՝ մեծ մասամբ կանայք ու երեխաներ, ցրվել են աշխարհով ամեկ՝ տեղեփելով հայկական ընդարձակածավալ սփյուռքը։

❄ ❄ ❄

Արեւմտահայության այդ հալածական բեկորները ձգտելով
փրկվել անխուսափելի ոչնչացումից, փորձում էին ամենա
փոքր խակ հնարավորության դեպքում հեռանալ արաբական
անապատներից, մեկնել Եվրոպա, Բաղկաններ, Ամերիկա և
ալլուր, հուսալով գտնել օթեան ու փրկութուն: Սակայն ամե-
նուրեք նրանք հանդիպում էին անասելի դժվարությունների:
և, ցրվելով զանազան երկրներում, անտուն ու անհույս դե-
գերում էին, կրելով նորանոր զրկանքներ:

Երբ այսպես օրեցօր հարվում էին հայության վերջին բեկորներն արաբական անապատներում և այլ երկրներում, ողբալի վիճակ էին ապրում նաև Անդրկովկասն ապաստանած

⁴⁷ Տե՛ս Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույցը, 1922, էջ 261—263:

48 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

Հայ փառաստականները: Ճիշտ է, այստեղ չկար թուրքական արյունոտ յաթաղանի անոխոս բնաջնջումը, բայց այստեղ էլ իրենց սև գործն էին կատարում սոսլն ու համաճարակ հիվանդով թյունները: Այդ տալիսերի հայկական մամուլի վեջերը լինեն գաղթականներին աղեկոտուր պատմով թյունների նկարագրություներով, որոնց վերհիշումն անգամ այսօր սարսուռ է ազդում:

Անդրկովկասի աշխատավորներն ու առաջավոր հայ մտավորականները ջանում էին հնար եղածին շափ թեթևացնել իրենց արևմտահայ եղբայրների տառապանքը, սակայն նրանք շատ թեշ քիշ շոշափելի օգնութժյուն չէին կարող կազմակերպել, որովհետև իրենք ևս գտնվում էին ծայրահեղ կարիք մեջ: Այդ տարիներին ստեղծվել էին բազմաթիվ բարեգործական ընկերութժյուններ, որոնց կատարած դերը, սակայն, խիստ անշան էր տասնյակ հազարավոր գաղթականների ծով կարիքների դարմանման և նրանց տառապանք դրութժյան միևնրմալ թեթևացման գործում: Գաղթականութժյանն օգնելու ուղղութժյամբ զբաղվում էին Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեն, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերութժյան խորհուրդը, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Հայրենակցական միութժյունների միութժյունը, Հայ նպաստամատուց ընկերութժյունը, «Մեղու» ընկերունը, Հայ տիկնաց կոմիտեն, Հայ ուսուցչական կոմիտեն, Թիֆլիսի պարսկահայերի հանձնաժողովը, Երևանի, Էջմիածնի, Զոռայի, Արեթաճերպուղի, Կարսի և այլ վայրերի եղբայրական օգնութժյան կոմիտենները, Պետրոգրադի ազատ տնտեսական ընկերութժյունը, Թիֆլիսի և Բաքվի քաղաքային հանձնաժողովները, Բաքվի մարդասիրական և կուլտուրական ընկերութժյուններին աղքեթեր կազմակերպված փախստականներին օգնող մարմինները, Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Նոր Նախիջևանի համանման մարմինները և այլն:

1917 թ. մայիսին Երևանում հրավիրվում է արևմտահայ փախստականների առաջին համագումարը, որն ընտրում է Արևմտահայ խորհուրդ և բյուրո, որոնք համախմբում են գաղթականների օգնության գործով զբաղվող Կովկասյան հա-

47

հայ գաղթականության հարցում վարում էր երկդիմի, իմպերիալիստական քաղաքականություն և շփոթանկանում նրա արմատական ու դրական լուծումը:

Այդպիսի պայմաններում հայ ժողովրդի համար փրկության և ազգային վերածննդի իրական ուղի էր նշում 1917 թվականի հոկտեմբերին Ռուսաստանում հաղթանակած սոցիալիստական հեղափոխությունը, որը նոր դարազույգ բացեց մարդկային հասարակության պատմության մեջ: Հեղափոխության հեղափոխությունը խառնեց իմպերիալիստական տերությունների ու խմբավորումների բոլոր հաշիվները համաշխարհային պատերազմի եռուն օրերին և արմատապես փոխեց միջազգային դրությունը նաև Մերձավոր Արևելքում:

Ճնշված, իրավազուրկ ու շահագործվող ժողովուրդների ու ազգությունների համար հսկայական նշանակություն ունեցան Սովետական Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունն ափ շարք կարևորագույն ակտերը, այդ թվում՝ խաղաղության մասին ղեկրեստը, «Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր մահմեդականներին» ուղղված դիմումը, «Ռուսաստանի ժողովուրդների իրավունքների ղեկավարացիան», ռուսական զորքերի դուրս բերումը Իրանից և այլ երկրներից և, վերջապես, «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրեստը:

Աշխարհում առաջին սովետական կառավարությունը հանդես եկավ արտաքին քաղաքականության միասնական նոր սկզբունքներով: Կտրականապես հրաժարվելով ցարական և ժամանակավոր կառավարությունների վարած դավթողական-նվաճողական քաղաքականությունից, դուրս գալով նրանց դաշնակիցների ենթակայությունից, Սովետական Ռուսաստանը բոլոր ժողովուրդներին ու կառավարություններին դիմեց արդարացի հաշտության կնքման ու խաղաղության հաստատման կոչով: Նա բարեկամական ձեռք մեկնեց նաև Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդներին: Արդեն խաղաղության մասին Սովետների համառոտական 2-րդ համագումարի ընդունած դեկրետում Սովետական Ռուսաստանն ի լուր աշխարհի հայտարարեց, որ անհապաղ և անպայման շեղյալ են համարվում նախկինում կնքված բոլոր գաղտնի պայմանագրերն ու

համաձայնագրերը: Այդ հայտարարությամբ վերացվում էին նաև Թուրքիային և Հայաստանին վերաբերող պայմանագրերը:

1917 թ. նոյեմբերի 7-ին, Սովետների համառոտաստանյան 2-րդ համագումարը, ելնելով ազգերի ինքնորոշման լեհինյան ծրագրից, բանվորներին, զինվորներին և գյուղացիներին ուղղված դիմումի մեջ հայտարարեց, որ սովետական իշխանությունը կապահովի Ռուսաստանում բնակվող բոլոր ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ բոլոր ժողովուրդազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի հայտարարության և սովետականության սկզբունքներին իրավահավասարության և սովետականության ազգայինների հիման վրա: Սովետական կառավարությունը ազգային վերաբերմունք ունեցավ նաև արևմտահայ աշխատավորության հանդեպ և հենց սկզբից հայտարարեց, որ Արևմտյան թյան հայտատանի նկատմամբ ցարական և ժամանակավոր կառավարությունների անբարեխոսական քաղաքականությունը վարությունների մշակման և ընդունման գործը:

Նախքան ժողովմասնակցի կողմից «Թուրքահայաստանի մասին» ղեկրեստի ընդունումը, վահան Տերյանն ու Սարգիս Սրապիոնյանը (Լուկաշին) լինում են Վ. Ի. Լենինի մոտ և նրա խորհրդակցել Ազգությունների գործերի ժողովմասնակցի մասնախաղաղապետի Թուրքահայաստանի վերաբերյալ մասնական գեկուցադիր ու ղեկրեստի նախագիծ: Դեպքերի բերումով այդ գործի կատարումը ընկավ Վ. Տերյանի վրա:

Վահան Տերյանի կազմած գեկուցադրում մանրամասնորեն բնութագրվում է գերմանա-թուրքական ջարդարարների և Անտանտի տերությունների իմպերիալիստական քաղաքականության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի և արևմտահայության համար ստեղծված ծանր վիճակը և նշվում են այն ուղիներն ու միջոցները, որոնք հնարավորություն կտային զանազան երկրներ գաղթած հայերին վերադառնալու իրենց

Հարազատ օջախները: Վ. Տերյանը նշում է, որ միայն պետությունների բացառիկ և անկեղծ բարյացակամ վերաբերմունքն ու նյութական առատաձեռն օգնությունը կարող կլինեն դեթ մասամբ բուժել այն խորը վերքերը, որ ստացել է հայ ժողովուրդը պատերազմի և թուրքական շովինիզմի սանձարձակ քաղաքականությունից հետևանքով: Բայց քանի դեռ Եվրոպայում իշխում է իմպերիալիզմը, հայերը չեն կարող նրանից հուսալ նման վերաբերմունք: «Սոցիալիստ» Կերենսկու գլխավորած կառավարությունը, որը թեպետ խոսքով ընդունում էր «ազգերի ինքնորոշման իրավունքը», իրականում շեք կարող է ոչինչ չարեց հայերին, ինչպես և մյուս բոլոր փոքր ազգություններին, ազատություն և անկախություն տալու համար: Այդ կառավարությունն իր գոյության Ցամալա ընթացքում հարկ չհամարեց որոշակիորեն ասելու իր մտադրությունը ինքնավար Հայաստան ստեղծելու և հայերին հարազատ օջախները վերադարձնելու մասին: Նա ոչ մի վճռական բայ՝ չարեց վերականգնելու ավերված Հայաստանի այն մասը, որը «պատերազմի իրավունքով» գրավել էր ռուսական զորքը: Ընդհակառակը, Ժամանակավոր կառավարությունը շարունակում էր ցարական սատրապների հակահայկական ագիտացիան և ամեն կերպ խոչընդոտում հայ հասարակական կազմակերպությունների ձեռնարկումները՝ գաղթականներին հայրենիք վերադարձնելու և Արևմտահայաստանում տեղավորելու ուղղությամբ:

Վ. Տերյանն ընդգծում է, որ լուկ պրոլետարական-գյուղացիական հեղափոխությունը և բանվորների ու չքավորագույն գյուղացիների կառավարության ստեղծումը կարող է ազատություն բերել աշխարհով մեկ սփռված արևմտահայերին և բուժել նրանց խոր վերքերը: Ահա թե ինչու «մենք միշտ այդ քանը նշում էինք հայ գյուղացի և բանվոր մասսաներին: Մենք միշտ խորտակում էինք մանրբուրժուական և բուրժուական կուսակցությունների կողմից նրանց ներշնչվող պատերազմները ոչ միայն Եվրոպայի իմպերիալիստական դիմանադիտության վերաբերյալ, այլև կադետների հետ կռաւի-ցիայի մեջ մտած և Կերենսկու կողմից գլխավորված հեղա-

փոխական դեմոկրատական կառավարության վերաբերյալ։
Եվ ահա, հասել է, վերջապես, ժամանակը, երբ մենք կարող
ենք հայ մասսաներին ասել՝ «աջակցեցեք բանվորների և
գյուղացիների կառավարովթյանը, և հաստատ հավատացեք,
որ նա ձեզ չի խաբի, նա ձեզ կտա ազատութիւն, որը ապար-
դշուն ջանո՞ւմ էիք ստանալ մինչև այժմ, հանուն որի այն-
քան արյուն ու արցունք եք լիակեղ»⁵¹։

քան արյուն ու սրցուկը եք թափում»⁵²։
Վ. Տերյանը նշում է, որ Սովետական Ռուսաստանի ժողով. կոմսովետի ղեկընտը մեծ դեր կխաղա հայ իրականության մեջ, մանավանդ, եթե նրանում մշվի, «որ ժողովրդական կոմիսարների կառավարությունը ըստ ամենայնի կօժանդակի այն երաշխիքների տեղծմանը, որոնք Թուրքահայաստանի հայ ազգաբնակչությանը ինքնորոշման իրական հնարավորություն կտային։ Այդպիսի երաշխիք պետք է հանդիսանա ինչպես բռնի կերպով Սիլահգետքի և Թուրքիայի այլ վայրերն աբտաբեմած, այնպես էլ Ռուսաստանում գտնվող զաղթականների և Ամերիկա ու այլ երկրներ զաղթած բոլոր հայերի համար հայրենիք վերադառնալու հնարավորություն ստեղծելը։ Լոկ այս երաշխիքներն ապահովելու դեպքում կարելի է խոսել Հայաստանի իսկական ինքնորոշման մասին։ Այլապես հայ ժողովրդի ինքնորոշման մասին ամեն մի խոսակցություն կհնչի որպես դատարկ զրույց»⁵²։

Այս նկատառումների հիման վրա էլ մշակվում և ընդունվում է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը 1918 թ. հունվարի 11-ին և մամուլում հրապարակվում հունվարի 13-ին (հին տոմարով՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին և 31-ին): Սովետների համառոտաստանյան երրորդ համագումարի կողմից վերջնականապես հաստատված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետում ասված էր. «Ժողովրդական կոմիսարների սովետը հայտարարում է հայ ժողովրդին, որ Ռուսաստանի բանվորական և գյուղացիական կառավարությունը պաշտպանում է Ռուսաստանի կողմից օկուպացված «Թուրքահայաստանի» որպես դատարկ գոյություն»:

⁵¹ Վ. Տերյան, *Երկեր*, հ. 4-րդ, էջ 591—592:

52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 592—593:

յաստանի» հայերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախությունը»⁵³։

Ժողովրդական կոմիտեների սովետը գտնում էր, որ այդ իրավունքի իրագործումը հնարավոր է նախնական մի շարք երաշխիքների պայմանով, որոնք բացարձակապես անհրաժեշտ են հայ ժողովրդի ազատ հանրաքվեի համար։ Այդպիսի երաշխիքներ էին հանդիսանում բոլոր զորքերի դուրս բերումը Թուրքահայաստանի սահմաններից և անմիջապես հայկական ժողովրդական միլիցիայի կազմակերպումը բնակչության անձի և գույքի ապահովման նպատակներով, պատերազմի ժամանակ Թուրքական իշխանությունների կողմից բռնություններով Թուրքիայի խորքերը գաղթեցված, ինչպես նաև զանազան երկրներում ցրված բոլոր փախստական հայերի անարգել վերադարձը երկիր և Թուրքահայաստանի ժամանակավոր վարչության ստեղծումը հայ ժողովրդի ղեկավարառնների սովետի ձևով⁵⁴։

Բազմաշարշար ու արյունաքամ արևմտահայ աշխատավորները, ինչպես և ամբողջ հայ ժողովուրդը խորին գոհունակությամբ ընկալեցին տվյալ պայմաններում իրենց շահերին ու բաղձանքներին համապատասխանող «Թուրքահայաստանի մասին» սովետական կառավարության ղեկրետը, որը ռեալ նախադրյալներ էր տեսնում Թուրքական բռնակալության դարավոր լծից արևմտահայերի ազատագրման համար։

Սակայն գերմանա-թուրքական ու անգլո-ամերիկյան իմպերիալիստների զավթողական քաղաքականության և ռուսական ու անդրկովկասյան հակահեղափոխականների ծավալած հակասովետական գործունեության հետևանքով հնարավոր չեղավ իրականացնել հայ ժողովրդի համար պատմական բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցող այդ ղեկրետը, որը հուշակել էր նրա ազատ ինքնորոշման անկապտելի իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև լիակատար անկախության հաստատումը։

Ինչպես հայտնի է Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղ-

թանակի լուրը սվիններով դիմավորեցին Անդրկովկասի հակահեղափոխական ուժերը, որոնք փաստորեն կռախցիա կազմեցին Սովետական Ռուսաստանի դեմ։ Ներքին ու արտաքին մեջ թշնամիները բլուկ կազմած՝ հեղափոխությունը արյան մեջ խեղդելու պլաններ էին մշակում։ Խիստ ծանր էր Սովետական Ռուսաստանի դրությունը և նա չէր կարող տվյալ պայմաններում անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալ հայ ժողովրդին՝ Արևմտահայաստանի մասին ղեկրետն իրականացնելու գործում։

Չնայած 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին Երզնկայում կնքված զինադադարին և Բրեստ-Լիտվսկում տեղի ունեցող հաշտության բանակցություններին, Թուրքական բանակը, օգտվելով ռուսական զորքերի տուն վերադառնալուց և Անդրկովկասում իշխանության գլուխ անցած վրացական, ադրբեջանական և հայկական բուժուա-ազգայնական հակահեղափոխական կուսակցությունների անձարակությունից, հարձակում սկսեց ամբողջ Արևմտահայաստանը և Անդրկովկասը զավթելու համար։ Թուրքական կոտորածների սարսափներից խույս տալով, ռուսական զորքերի ետևից դեպի Անդրկովկաս, Ռուսաստան, ապա նաև Պարսկաստան, Միջագետք և այլ վայրեր փախան Արևմտահայաստանում աստիճանաբար հավաքված բնակելի հայ աշխատավորները։ Զինադադարի խախտումը և իր ազդեցիկ գործողությունները Թուրքական հրամանատարությունը պատճառաբանում էր «մահմեդական բնակչության շահերի պաշտպանության անհրաժեշտությամբ»։ Սակայն Թուրքական զորքերը շուտով գրավեցին ոչ միայն Արևմտահայաստանը՝ Երզնկայից մինչև Էրզրում, այլև, ռուսահարելով 1918 թ. մարտի 3-ին ստորագրված Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության պայմանագիրը, շարժվեցին դեպի Անդրկովկասի խորքերը։

Երիտթուրքական կառավարությունը նպատակ ուներ վերջնականապես իրականացնել իր համաթուրքական-համամահմեդական զավթողական ծրագիրը և տերիտորիալ նոր նվաճումներով կաշնացնել իր խարխլված դիրքերը։ Անդրկովկասի հակահեղափոխական իշխանություններն իրենց գոր-

⁵³ «Декреты Октябрьской революции», Москва, 1933, стр. 393.

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 393—394։

ծունեությամբ, մասնավորապես՝ 1918 թ. ապրիլի 22-ին թուրքերի պահանջով Անդրկովկասը Սովետական Ռուսաստանից «անկախ» հռչակելով, փաստորեն հեշտացրին թուրքական ինտերվենտների պլանների իրականացումը: Շուտով Անդրկովկասում ստեղծվեցին բուրժուական-ազգայնական երեք կառավարություններ, որոնք նորից ենթարկվելով թուրքերի կամքին, 1918 թ. հունիսի սկզբներին Բաթումում ստորագրեցին հաշտության պայմանագրեր: Բաթումում կնքված կողոպտիչ պայմանագրերով թուրքական զորքերի առջև բացվում էր ճանապարհը դեպի Բաքվի նավթն ու Կովկասի մյուս հարստությունները:

Բաթումում 1918 թ. հունիսի 4-ին դաշնակների և թուրքերի միջև ստորագրված հաշտության պայմանագրով թուրքիան Արևելյան Հայաստանից զավթում էր Կարսի և Սուրմալուի շրջանները, Ալեքսանդրապոլի, էջմիածնի ու Երևանի գավառների մեծ մասը և Հայաստան անունը մնում էր Արագածի ու Սևանի միջև կծկված մի փոքրիկ լեռնոտ տերիտորիայի վրա, ամբողջովին թուրքական քմահաճություններին ենթակա դաշնակցական իշխանությամբ⁵⁵:

Այսպիսով, օգտվելով Սովետական Ռուսաստանի համար ստեղծված դժվարություններից և կովկասյան հակահեղափոխական ուժերի անճարակությունից, թուրքական շովինիստները ներխուժեցին Անդրկովկաս և իրենց ջարդարարական գործունեությունը ծավալեցին նաև արևելահայության նկատմամբ, չնայած վերջինիս հերոսական ու դյուցազնական դիմադրությանը Սարդարապատում և Ղարաբաղի խոստում:

Թուրքական արշավանքի հետևանքով ավերվեցին ու թալանվեցին բազմաթիվ գյուղեր, մորթվեցին ու սրախողխող եղան տասնյակ հազարավոր անպաշտպան ծերեր, կանայք ու երեխաներ, դեպի Թուրքիայի խորքերը տաժանակրության ու մահվան քշվեցին հազարավոր հայ տղամարդիկ:

Հայ ժողովուրդն իր պատմության 1918 թվականը թևակո-

խեց էլ ավելի ծանր գալարումներով և արյունաքամ: Այժմ, թուրքական նոր արշավանքի հետևանքով, արևմտահայերից հոսող արյան ու արցունքի գետերին միախառնվեցին նույն յաթաղանի մահաբեր հարվածներից սկիզբ առնող արևելահայության արյան վտակները:

Թուրքական վայրագությունների հետևանքով Անդրկովկասի հայ բնակչության մի մեծ զանգված, մոտ 500 հազար մարդ, հեռացավ դեպի Ռուսաստան և Միջին Ասիա: Փախուստի ուղին էին բռնել Բաթումի շրջանից 20 հազար, Կարևուստի ուղին էին բռնել Բաթումի շրջանից 20 հազար, Կարսից՝ 120 հազար, Ախալցխայից՝ 30 հազար, Ախալքալախից՝ 80 հազար, Ալեքսանդրապոլի գավառից՝ 60 հազար, էջմիածնի և Սուրմալուի գավառներից՝ 80 հազար, Երևանի, Շարուրի և Նախիջևանի գավառներից՝ 100 հազար հայեր⁵⁶:

Այդպիսի պայմաններում ամեն կողմից թշնամիներով շրջապատված հայ ժողովրդին փրկության խարիսխ բերել չէր կարող ավանտյուրիստական պլաններով ասպարեզ մտնող և անիրականանալի երազանքներով տարված դաշնակցական կառավարությունը, որի օրոք ոչ միայն արևմտահայ գաղթականությունը, այլև ամբողջ հայ ժողովուրդը արագորեն գնում էր դեպի մահ:

Այդ ժամանակ Հայաստանում կային ավելի քան 400 հազար արևմտահայ գաղթականներ ու որբեր, որոնք աներևակայելի սովի ու թշվառության մեջ էին գտնվում: Արագորեն տարածվում էին համաճարակ հիվանդությունները՝ խոլերան, բժավոր տիֆը: Ոչ միայն հիվանդները, այլև մեռածների դիակները թափված էին հրապարակներում, փողոցներում ու դաշտերում: Հետագայում դաշնակցական կառավարության վարչապետ դարձած Ս. Վրացյանի իսկ խոստովանությամբ, դաշնակների տիրապետության առաջին վեց ամիսների ընթացքում, հենց միայն սովից ու հիվանդություններից մեռել

⁵⁵ Տե՛ս Ս. Ս. Ալիսանյան, Հայկական գործերի կոմիսարիատի գործունեությունը (1917—1921), Երևան, 1958, էջ 86:

⁵⁶ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 68/200, գ. 11, Բաթումի բանակցությունները և դաշնագրությունը:

րությանը, վերջինս նրանց օգնելու փոխարեն դիմեց ուղղակի խաբեության⁶¹։

Իսկ իրականում ի՞նչ էր անում դաշնականների կառավարութունը երկրում կուտակված զաղթականության կամ զանազան երկրներում դեգերող սփյուռքահայերի դրությունը փոքր ի շատե՞ բարվոքելու ուղղությամբ։ Գաղթականության հարցը լուծելու օգտին՝ ըստ էության ոչինչ։ Եվ ինչ կարող էր անել մի այնպիսի կառավարութուն, որի նախարարներն անգամ աչք էին տնկել հայկական գաղութներից և ամերիկյան «բարերարներից» երբեմն ողորմածաբար ստացվող նեխած ալյուրի պարկերին ու մաշված հագուստեղենի փոշու հակերին։ Դաշնականները ձգտում էին որքան հնարավոր է օգուտներ քաղել անգամ այդ դժբախտ տարագիրներից՝ երկրի ներսում նրանց լայնորեն օգտադրվելով որպես թնդանոթի միս, իսկ հայկական գաղթավայրերից զանազան պատրվակներով շորթելով մեծ գումարներ։

1920 թ. օգոստոսի 27-ին դաշնականների նախարարական խորհուրդը քննարկում է արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը գաղութներում տարվելիք աշխատանքների մասին և որոշում կայացնում նույն նախարարության կազմում հիմնել գաղութային բաժին՝ գաղութների «նյութական ու բարոյական ուժերը Հայաստանի (իմա՝ դաշնականների—Հ. Մ.) օգտին օգտագործելու նպատակով»⁶²։

Դաշնականների կառավարության արտաքին գործերի նախարարության գաղութային բաժնի կազմակերպման վերաբերյալ հրահանգներ պարունակող փաստաթղթերը ակնառու կերպով ցույց են տալիս, թե ամենից առաջ ինչ ռեալ նպատակներ էին հետապնդում նրանց հեղինակները։ Գաղութային բաժինը «կը կազմակերպեի Հ. (այաստանի) Հ. (սփյուռքայինության) օժանդակել միություններ Հ. Հ. արտասահմանյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների հսկողության տակ, Հա-

յաստանի վերաշինության և ներգաղթի գործին աջակցելու համար (նպատակ՝ թղթի վրա գրված լինելու և միամիտներին խաբելու համար—Հ. Մ.) և կը հաստատե ու կը գանձե հայրենիքի տուրք հայ գաղութներու անդամներեն»⁶³ (մի բան, որն առանց գրվելու էլ գանձվում էր և մուտք լինում դաշնակ լիդերների գրպանները հատկապես արտասահմանում եղած ժամանակ հաճույքներից զուրկ շմալու համար—Հ. Մ.)։ Եվ իրոք, դաշնականները տարբեր առիթներով (բանակի, ճակատը պաշտպանելու, մի փամփուշտի գին, հայրենիքի, ոսկու, անկախության փոխառության և այլ ֆոնդերի անվան տակ) անպատկառորեն հսկայական գումարներ էին կորզում հայկական գաղթավայրերից և դրանք ծառայեցնում իրենց կուտակցական ու անձնական շահերին, առանց մի րոպե անգամ հիշելու դժբախտ գաղթականությանը⁶⁴։

Եթե հայ գաղթականության նկատմամբ այդպես էր վարվում «ազգային» կառավարութունը, ապա միանգամայն հասկանալի էր վրացական մենշևիկների և ադրբեջանական մուսավաթականների վերաբերմունքը։ Վրաստանի մենշևիկյան կառավարութունը փակել էր երկրի սահմանները և թույլ չէր տալիս թուրքերի հետապնդումներից հալածված հայ գաղթականներին մուտք գործել Վրաստան։ Ախալքալակի գավառի ավելի քան 80,000 հայ գաղթականների, որոնք գտնվում էին Բակուրիանիի ու Մալկայի անտառներում, վրացական նացիոնալիստները արգելում էին վերադառնալ նրանց հարազատ օջախները և կարճ ժամանակամիջոցում ավելի քան 20,000 մարդ զոհվեց սովի, տարածված հիվանդությունների ու ցրտի հետևանքով⁶⁵։ Հայ գաղթականների և ընդհանրապես հայ ժողովրդի նկատմամբ պակաս զաժանությանը և ատելությանը չէին վարվում ադրբեջանական մուսավաթականները, որոնք ուղղակի զինված բնաջնջման քաղաքականություն էին կիրառում։

⁶³ Նույն տեղում, գ. 403, թ. 6։

⁶⁴ ՏԷՍ «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթ, Երևան, 24 մարտի, 1923 թ., № 57։

⁶⁵ ՏԷՍ Հայկ. ՍՍՀ Կոմկու, ֆ. 68/200, գ. 573, թ. 37։

⁶¹ Հայկ. ՍՍՀ Կոմկու, ֆ. 68/200, գ. 204, թ. 107—108 և «Երևան», Երկօրյա թերթ, Փարիզ, 28 ապրիլի, 1929 թ., № 498։

⁶² Հայկ. ՍՍՀ Կոմկու, ֆ. 68/200, գ. 448, թ. 182։

Այդ տարիներին հայ գաղթականությունը միակ ունեւ օգնություն ցույց տվող երկիրը Սովետական Ռուսաստանն էր, որ ապաստան էին գտել տասնյակ հազարավոր փախստականներ ու որբեր: Անկասկած է, որ թուրքական արշավանքների սարսափներից, դաշնակցական կառավարության անհոգատարությունից և մենշևիկների ու մուսավաթականների բացահայտ թշնամական քաղաքականությունից բացի, հայ ժողովրդին դեպի հյուսիս մղող զորավոր պատճառներից մեկն էլ Սովետական Ռուսաստանի անշահախնդիր ու հոգատար վերաբերմունքն էր դեպի դժբախտ հայ տարագիրները: Սովետական Ռուսաստանը, չնայած իր քաղաքական ու տնտեսական դժվարին դրությունը, աշխատում էր որքան հնարավոր է թեթևացնել նրանց վիճակը և ստեղծել տանելի պայմաններ: Հենց միայն Հյուսիսային Կովկասում, ոչ լրիվ տվյալներով, 1920 թ. աշնանը կուտակված էին ավելի քան 130 հազար հայ գաղթականներ, որոնց նյութական ու բարոյական զգալի աջակցություն էր ցույց տալիս ՌՍՖՍՀ Կենտրելվակի Կովկասյան հատուկ լիազորությունը⁶⁶:

ՌՍՖՍՀ Ազգությունների ժողկոմատի հայկական գործերի կոմիտարիատը Ռուսաստանի և Ուկրաինայի բազմաթիվ բաղադրներում, որոնք ողողված էին հայ գաղթականներով ու որբերով, բացել էր տասնյակ որբանոցներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, արտելներ, սննդակայաններ և այլն:

Միայն 1918—1919 թվականների տասն ամսվա ընթացքում ՌՍՖՍՀ ժողկոմսովետի կողմից հայկական գործերի կոմիտարիատի միջոցով հայ գաղթականությունը կենտրոնացված կարգով տրվել է ավելի քան 10 միլիոն ռուբլի նպաստ, 200 հազար արշին կտորեղեն, 30 հազար կտոր պատրաստի հագուստ, մեծ քանակությամբ կոշիկեղեն և այլ ապրանքներ: Հայ գաղթականների համար մայրենի լեզվով հրատարակվում էին թերթեր, բրոշյուրներ ու գրքեր, որոնք պրոպագանդում էին կոմունիստական կուսակցության ու սովետական

կառավարության քաղաքականությունը և հայ գաղթականությունը համախմբում սովետական իշխանության շուրջը: Եվ պատահական չէր, որ երախտապարտ հայ գաղթականները բազմաթիվ նամակներում ու հեռագրերում իրենց շնորհակալական անկեղծ ու սրտաբուխ խոսքն էին հղում ռուս ժողովրդին, կոմունիստական կուսակցությանը, սովետական կառավարությանը և անձամբ Վ. Ի. Լենինին՝ հանդես բերած ջերմ հոգատարության ու հակայական օգնության համար⁶⁷:

Իսկ գաղթականության անունը շահագործող դաշնակների կառավարությունը ոչ միայն արմատական միջոցառումներ չձեռնարկեց համաշխարհային պատերազմի և ազգամիջյան կոիվների հետևանքով լիովին բայքայված երկիրը վերականգնելու և արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման ուղղությամբ (ասենք, նա իրականում չէր էլ կարող այդ անել), այլև եվրոպական իմպերիալիստների օգնության հույսի վրա կառուցած իր ավանտյուրիստական քաղաքականությամբ ուղղակի ապակողմնորոշում էր ժողովրդական ղանգվածներին:

Երկրում կուտակված գաղթականության և աշխարհով մեկ սփռված հարյուր հազարավոր տարագիրների վիճակի բարելավման ուղղությամբ դաշնակցական կառավարության անձարակությունը և արևմտյան տերությունների նենգ գործունեությունը լիովին պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է գոնե համառոտակիորեն ծանոթանալ նաև այն ժամանակվա միջազգային իրադրությանը:

Դաշնակներն իրենց ամբողջ ուշադրությունն ու գործունեությունը կենտրոնացրել էին արտաքին քաղաքականության բնագավառում, որպեսզի Անտանտի աջակցությամբ կարողանային իրականացնել «միացյալ և անկախ Հայաստան» ստեղծելու իրենց ծրագիրը: Բայց այդ չէր խանգարում նրանց, որպեսզի իրենց հատուկ քաղաքական էկլեկտիցիզմին հե-

⁶⁶ Տե՛ս Հայկ. ՍՄՀ Հոկտեմբերյան հեղափոխության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀԿՊԱ), ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 21, թ. 49—54:

⁶⁷ Տե՛ս «Հայ փախստականներին» բրոշյուրը (հրատարակություն Հայկական կենտրոնական կոմիտարիատի), Մոսկվա, 1919: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. Ս. Ալիխանյան, Հայկական գործերի կոմիտարիատի գործունեությունը (1917—1921), էջ 85—127:

ռավարության միջև, որով վերջինս լիովին հանձնվում էր հաղթողների ողորմածությանը⁷³:

Գերմանական պաշտոնյաները, որոնք այնքան տենդորեն թուրքիային ներքաշել էին համաշխարհային պատերազմի հորձանուտը, զինադադարից հետո արագորեն էվակուացվեցին: Թալեաթը, էնվերը և երիտթուրքական մյուս ոճրագործները փախան երկրից՝ ընդունելով «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության քաղաքականության լիակատար կրախը:

Պատերազմի ավարտումից հետո, հաշտության պայմանագրերի նախապատրաստման ժամանակ, հաղթողներն ամենից շատ զբաղվեցին թուրքիայի հետ հաշտության տրակտատի մշակման հարցով, որովհետև այդտեղ բախվում ու խաշաձեվում էին իմպերիալիստական տերությունների կարևոր շահերն ու ձգտումները: Դեռևս 20-ական թվականներին ՍՄԶՄ արտգործոժողկոմատի կողմից հրատարակված նախկին գաղտնի պայմանագրերի ու փաստաթղթերի ժողովածուները⁷⁴ պարզ պատկերացում են տալիս զիշատիչ ձգտումների այն գաղտնի պայքարի մասին, որը տեղի էր ունենում թուրքիայի բաժանման շուրջը մեծ տերությունների միջև ամբողջ պատերազմի ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում:

Ինչպես հայտնի է, Անտանտի երկրների միջև պատերազմի ժամանակ համաձայնություն էր գոյացել թուրքիայի տերիտորիալ անդամահատման շուրջը: Անտանտի զիվանագետների կարծիքով պատերազմը օրակարգի մեջ էր դրել Ասիական թուրքիան բաժանելու և թուրքերին Բալկանյան թերակղզուց արտաքսելու հարցը: Դաշնակից տերությունները հրապարակապես հայտարարում էին, որ պատերազմի խնդիրներից ու իրենց նպատակներից մեկն էլ Հայաստանի ազա-

տագրումն է թուրքական լծից, մինչդեռ զիվանագիտական առանձնասենյակներում գաղտնի կերպով բանակցում էին Հայաստանի բաժանման մասին: Եվ Հայաստանի վերաբերյալ ի վերջո հաստատված որոշումները մազաչափ անգամ հաշվի չէին առնում հայ ժողովրդի շահերն ու բաղձանքները:

Օսմանյան կայսրության անդամահատման շուրջը Անտանտի տերությունների գաղտնի բանակցությունները, որոնք սկսվել էին դեռ պատերազմի սկզբից, վերջնականապես ավարտվեցին 1916 թ. սեպտեմբերին և իրենց ձևակերպումը գտան Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև կայացած «Սայքս-Պիկոյի համաձայնություն»-ը: Այդ համաձայնագրին 1917 թ. ապրիլին միացավ նաև Իտալիան, և, նույնիսկ առանց Ռուսաստանի զիտության, Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից նրա համար Արևմտյան Անատոլիայում առանձնացվեց ազդեցության հատուկ սֆերա: Հստ Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի պատերազմից հետո թուրքիան բաժան-բաժան էր արվելու. Արևմտյան Հայաստանը հիմնական մի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգները, ինչպես նաև Քրդստանի մի մասը: Այնուհետև սահմանվում էին Անգլիայի և Ֆրանսիայի ազդեցության գոտիները⁷⁵:

Բայց Հոկտեմբերյան հեղափոխության շնորհիվ Ռուսաստանի պատերազմից դուրս գալը խառնեց նրա նախկին դաշնակիցների հաշիվները Մերձավոր Արևելքում, չնայած նրանք ամեն կերպ ձգտում էին դարձյալ իրականացնել իրենց պլանները:

Անգլիան և Ֆրանսիան, հակառակ իրենց ցանկության, պատերազմի ժամանակ հարկադրված էին համաձայնվել Ռուսաստանի կողմից Կ. Պոլսի ու նեղուցների, ինչպես նաև Արևմտահայաստանի և Անատոլիայի առանձին մասերի օկուպացմանը: Պատերազմից Ռուսաստանի դուրս գալը այդ

⁷³ Տե՛ս Ե. Վ. Տարլե, նշված աշխատությունը, էջ 435:

⁷⁴ Տե՛ս «Раздел азиатской Турции по секретным документам б. Министерства иностранных дел», Москва, 1924, а так же: «Константинополь и проливы», том 1 и 2, Москва, 1925—1926:

⁷⁵ Տե՛ս А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М.—Л., 1948, էջ 48—60:

իմաստով խիստ թեթևացրեց նրանց դրութիւնը, բայց թուրքական հարցի լուծումը բնավ չզոյւրացավ զրանով: Թուրքական տերիտորիաների նկատմամբ լուրջ հավակնութիւններ ունեին նաև Իտալիան և Հունաստանը, որոնք, հակառակ ֆրանսիական կառավարութեան շկամութեանը, ստանում էին Անգլիայի աջակցութիւնը: Թուրքական հարցում եվրոպական տերութիւնների հակամարտութիւններն ավելի սրվեցին 1919—20 թվականներին, որոնք և կանխորոշեցին իրադարձութիւնների զարգացման հետագա ընթացքը:

Պատերազմի ժամանակ Թուրքիայում ինքնուրույն զարգացման ուղի էր բռնել Անատոլիայի ազգային բուրժուազիան, որի պայքարին ուղղութիւն տվող ուժը ազգայնական ձգտումներով տոգորված թուրքական մտավորականութիւնն էր, առանձնապէս նրա ռազմական վերնախավը՝ Մուստաֆա Բեմալի ղեկավարութեամբ:

1919 թ. հուլիս-օգոստոսին էրզրումում գումարվեց արեւելյան վիլայեթների իրավունքների պաշտպանութեան ընկերութիւնների կոնգրես՝ Քեմալի նախագահութեամբ, որտեղ քննարկվեց Արեւելյան Անատոլիայի անդամահատումը կանխելու և հունական ու հայկական պետութիւնների ստեղծմանը խանգարելու հարցը⁷⁶: Կոնգրեսի որոշումները փաստորեն ուղղված էին Արեւմտահայաստանը Թուրքիայից անջատելու գաղափարի դեմ և անտեսում էին ազգային փոքրամասնութիւնների իրավունքները: Ակնհայտ էր հատկապէս այդ որոշումների և ընդհանրապէս քեմալականների հակահայկական տենդենցը:

1919 թ. սեպտեմբերին Սվազում կայացավ արդեն ոչ միայն արեւելյան վիլայեթների, այլև ամբողջ Թուրքիայի իրավունքների պաշտպանութեան ընկերութիւնների կոնգրեսը: Էրզրումում խոսքը գնում էր առավելապէս հայկական և հունական պետութիւնների ստեղծման փորձերին հակահարված տալու մասին, իսկ Սվազում քննարկվեց ընդհանրապէս Անտանտի դեմ համաթուրքական պայքարի կազմակերպման

պրոբլեմը: Այդ պատճառով էլ Սվազի կոնգրեսը չբավականանացավ էրզրումյան որոշումների լոկ հաստատմամբ, այլ ընդունեց ազգային պահանջների ավելի ընդարձակ ծրագիր: Բայց կոնգրեսի որոշումների մեջ ոչ մի խոսք չկար երիտթուրքական կառավարութեան ռազարժութիւնների մասին, հայ, հույն և քրիստոնյա մյուս ժողովուրդների կոտորածների հայ, հույն և եղեռնական իրադարձութիւնից փրկվածների հետագա ճակատագրի մասին:

Թուրքիայի իրավունքների պաշտպանութեան ընկերութիւնների գավառական ցաք ու ցրիվ կոմիտեների և էրզրումում ստեղծված Արեւելյան Անատոլիայի իրավունքների պաշտպանութեան ընկերութեան փոխարեն Սվազի կոնգրեսը հիմնեց Անատոլիայի և Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանութեան համաթուրքական միացյալ ընկերութիւն: Սվազի կոնգրեսն ընտրեց ներկայացուցչական նոր կոմիտե, դարձյալ Քեմալի նախագահութեամբ: Այդ կոմիտեն իր իշխանութիւնը փաստորեն տարածում էր ամբողջ Անատոլիայի վրա և սուլթանից պահանջում էր Դամաթ Ֆերիդ փաշայի կաբինետի փոխարեն կազմել ազգի վստահութիւնը վայելող նոր կառավարութիւն: 1919 թ. հոկտեմբերին սուլթան Վահիդէդդինը Մեծ վեզիր նշանակեց Ալի Ռեա փաշային և չիդէդդինը Մեծ վեզիր նշանակեց Ալի Ռեա փաշային և ընդառաջեց պառլամենտի նիստ հրավիրելու մասին քեմալականների պահանջին:

1920 թ. հունվարին Կ. Պոլսում բացվեց պառլամենտի նիստը, ուր մեծամասնութիւն էին կազմում քեմալականները: Հունվարի 28-ին պառլամենտն ընդունեց այսպէս կոչված «Ազգային ուխտը», որն ըստ էութեան էրզրումի և Սվազի կոնգրեսների հռչակած սկզբունքների պառլամենտական ձևակերպումն էր: Սակայն շուտով անգլիացիները օկուպացրին Կ. Պոլիսը, ցրեցին պառլամենտը և ձերբակալեցին շատ դեպուտատներ: Քեմալը հայտարարվեց հանցագործ, իսկ Անատոլիայում սկսված շարժումը՝ խռովութիւն: Դրանով վերջացավ ձևական «խաղաղութիւնը» քեմալականների և սուլթանական կառավարութեան միջև: 1920 թ. ապրիլին քեմալականներն Անկարայում հրավիրեցին նոր պառլամենտ, որն ստա-

⁷⁶ ՏՃԱ Ա. Ֆ. Միլլեր, նշված աշխատութիւնը, էջ 88:

ցավ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով անունը և Մուստաֆա Բեմալի ղեկավարությունը կազմվեց կառավարություն: Ազգային մեծ ժողովը իրեն հայտարարեց Թուրքիայի միակ օրինական իշխանությունը⁷⁷: Երկրում փաստորեն ստեղծվեց երկիշխանություն՝ սուլթանական կառավարությունը՝ Կ. Պոլսում, և քեմալական կառավարությունը՝ Անկարայում:

Ահա պայսիսին էր իրադրությունը Թուրքիայում, երբ 1920 թ. ապրիլի վերջերին Սան-Ռեմոյում Անտանտի տերությունները ձեռնամուխ եղան Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի ձևակերպմանը: 1920 թ. մայիսին պայմանագրի նախագիծը հանձնվեց սուլթանական կառավարությանը և հրապարակվեց մամուլում: Միաժամանակ սուլթանին առաջարկվեց վերականգնել կարգը Անատոլիայում, ուր քեմալականները պատրաստվում էին զինված հակահարված տալ Թուրքիան անդամահատելու Անտանտի պլանների իրագործմանը: Բայց ո՛չ սուլթանական կառավարության ջանքերը, ո՛չ էլ հունական զորքերի հարձակումը չկարողացան ընկճել քեմալականների դիմադրությունը:

Անտանտի ղեկավարներն սկզբում կարծում էին, թե քեմալականների դիմադրությունը երկար չի տևի և նպատակահարմար էին համարում այլևս չհետաձգել Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագրի ստորագրումը: Բարձր Դուռը հարկադրված էր հնազանդվել դաշնակիցների այդ որոշմանը:

1920 թվականի օգոստոսի 10-ին Սևրում ստորագրվեց Թուրքիայի հետ հաշտության պայմանագիր, որը հանդիսանում էր վերսալյան սիստեմի բաղկացուցիչ մասը: Պայմանագիրն ստորագրեց նաև Հայաստանի դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչ Ավ. Ահարոնյանը:

Սևրի պայմանագիրն իրենից ներկայացնում էր հակալաժավ մի փաստաթուղթ՝ բաղկացած 13 մասից և 433 հոդվածից: Նրա առաջին մասը, 1919—20 թվականներին կրնբված մյուս պայմանագրերի նման, զբաղեցնում էր Ազգերի չիզայի ստատուտը: Երկրորդ մասը վերաբերում էր Թուրքիա-

յի սահմաններին: Ըստ դրա Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտալիան և Հունաստանը օկուպացնում էին Օսմանյան կայսրության տերիտորիայի նշանակալից մասը: Պայմանագրի 3-րդ մասի 6-րդ բաժնի 88—93 հոդվածները վերաբերում էին Հայաստանին⁷⁸:

Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանը գծելու հարցը (մոտավորապես Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթների տերիտորիաները Արևելյան Հայաստանին կցելու պայմանով) հանձնվում էր ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնի միջնորդ որոշմանը:

Սևրի պայմանագրի բնորոշ կողմերից մեկն այն էր, որ ամենակարևոր ու հիմնական հարցերում բացակայում էր պարզությունն ու պայմանավորվածությունը: Ճշգրտորեն չէին որոշված սահմանային հարցերը, հստակորեն չէր մեկնարկված ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը և այլն: Մի խոսքով, ակնհայտ առիթներ ու նախադրյալներ էին թողնված ապագա միջամտություններին համար: Մի կողմից ավարի բաժանման շուրջը իմպերիալիստական տերությունների միջև եղած տարաձայնությունների, իսկ մյուս կողմից Թուրքիայում բարձրացած քեմալական շարժման հետևանքով Սևրի պայմանագիրը ամենակարևորագույն կյանքն ունեցավ վերսալյան սիստեմի հաշտության պայմանագրերի մեջ:

Մերձավոր Արևելքում անգլիական աճող գերիշխանությունը անբավականություն առաջ բերեց Սևրի պայմանագրի նրկատմամբ նրա դաշնակիցների շարքերում:

Օգտվելով Անտանտի ներսում եղած հակասություններից և Թուրքիայի նկատմամբ միասնական վերաբերմունքի բացակայությունից, քեմալականներն աստիճանաբար ամրապնդեցին իրենց դիրքերը երկրում: Նրանք միաժամանակ դիմեցին նոր նվաճումների, Հայաստանի Հանրապետությունից զավթելով Կարսի մարզը և այլ տերիտորիաներ: Մինչդեռ դաշնակցական կառավարությունը անհիմն հույսեր էր կա-

⁷⁷ Տե՛ս Ա. Ֆ. Միլլեր, նշված աշխատությունը, էջ 94:

⁷⁸ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ Կողմ, ֆ. 68/200, գ. 852, թ. 16:

պում արևմտյան տերութիւնների օգնութեան հետ և թերագնահատում էր քեմալականների ուժերը: Քեմալական կառավարութիւնը Հայաստանի վրա հարձակվելու որոշակի պլաններ ուներ: Այդ նպատակով ստեղծել էր հատուկ բանակ՝ ռեակցիոն գեներալ, մոլի հայատալաց Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի զլխավորութեամբ: Դաշնակցական անհեռատես գործիչները այնքան անտեղյակ էին իրենց քթի տակ կատարվող քաղաքական անցուղարձին և ուժերի կենտրոնացմանը, որ չհասկացան բարեկամ ձեացող իմպերիալիստական տերութիւնների քաղաքականութեան մեջ տեղի ունեցող փոփոխութիւնները՝ հօգուտ քեմալականների, որոնք առիթներ էին փնտրում հայ ժողովրդի նկատմամբ ծրագրած ոճրագործութիւններն իրականացնելու համար:

Ինչպես հայտնի է, դեռևս 1920 թվականի գարնանից սկսած մինչև դաշնակների ու քեմալականների միջև ծագած պատերազմի ողբերգական օրերը, երբ Հայաստանը մնաց անօգնական վիճակում, հանուն հայ ժողովրդի փրկութեան Սովետական Ռուսաստանը բազմիցս առաջարկել էր դաշնակցական կառավարութեանն իր միջնորդութիւնը՝ Թուրքիայի հետ վիճելի հարցերը կարգավորելու համար: Սովետական Ռուսաստանը առաջարկել էր նաև պայմանագիր կնքել ու հրաժարվել եվրոպական իմպերիալիստների հետ ունեցած անօգուտ խաղերից, բայց արձագանք չէր գտել: Դեռ ավելին. դաշնակները 1920 թ. մայիսին Լ. Շանթի զլխավորութեամբ Մոսկվա ուղարկած իրենց պատվիրակութեանը հրահանգ էին տվել որքան կարելի է ձգձգել բանակցութիւնները և դրանց անհաջողութեան մեղքը բարդել սովետական կառավարութեան վրա, հույս ունենալով, թե անգլիացիները կաջակցեն իրենց թուրքերի հետ հաշիվ տեսնելու: Ահա թե ինչու նրանք այդպես վարվեցին նաև 1920 թ. ամռանը համաձայնագիր կնքելու առաքելութեամբ Թիֆլիս ժամանած ՌՍՖՍՀ կառավարութեան պատվիրակ Բ. Վ. Լեզրանի հետ: Իսկ երբ հոկտեմբերի 28-ին նրա հետ վերջապես կայացավ համաձայնութիւն, արդեն ուշ էր և անհնարին էր կանխել արագորեն զարգացող իրադարձութիւնների հետագա ընթացքը:

1920 թվականի սեպտեմբերի 23-ին քեմալական զորքերը հարձակման անցան, գրավեցին Սարիղամիշը և արագորեն առաջ շարժվեցին դեպի Կարս: Այդ պատերազմը անուղղելի, ողբերգական հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի համար: Երբ թուրքական բանակը հասել էր Կարսի մոտ գտնվող Բեզլի-Ահմեդ կայարանը, դաշնակցական կառավարութեան Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը օգնութիւն ստանալու խնդրանքով դիմեց Անգրկովկասում անգլիական ներկայացուցիչ գնդապետ Ստոքսին: Վերջինս իր կառավարութեան անունից հայտարարեց, որ իրենք ոչինչ չեն կարող անել այդ ուղղութեամբ, անգամ դեսանտ ափհանել Տրապիզոնում⁷⁹:

Հոկտեմբերի 30-ին թուրքերը գրավեցին Կարսը, իսկ նոյեմբերի 7-ին՝ Ալեքսանդրապոլը⁸⁰: Նույն օրը թուրքերի հետ ստորագրվեց զինադադար, բայց Քյազիմ Կարաբեքիրի նոր պահանջները չկատարելու պատճառով նոյեմբերի 11-ին վերսկսվեցին ռազմական գործողութիւնները⁸¹: Նոյեմբերի 22-ին դաշնակցական կառավարութեան խնդրանքով կնքվեց նոր զինադադար: Թուրքերի հետ հաշտութեան պայմանագիր կնքելու նպատակով նոյեմբերի 23-ին Ալեքսանդրապոլ մեկնեց դաշնակցական պատվիրակութիւնը, որը ստիպված էր ապավինելու հաղթողի ողորմածութեանը: Դեկտեմբերի 2-ին ստորագրվեց Ալեքսանդրապոլի թուրք-դաշնակցական խաշտառակ հաշտութեան պայմանագիրը, որով հռչակված Հայաստանի Հանրապետութիւնը փաստորեն ընկնում էր Թուրքիայի «հովանավորութեան» տակ⁸²:

Եթե դաշնակներն Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագրի կնքման միջոցով հետապնդում էին հակահեղափոխական նկատառումներ և ուզում էին երկարաձգել իրենց իշխանութեան գոյութիւնը երկրում, ապա Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան ձգտում էր իրականացնել քեմալականների շո-

79 Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 3, թ. 97—98:

80 Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 68/200, գ. 413, թ. 20:

81 Տե՛ս նույն տեղում, թ. 52:

82 Նույն տեղում, գ. 155, թ. 66—67:

վիճիստական ու թաւանջիական նպատակները: Քեմալականները ցանկանում էին վերջնականապես ու հիմնովին ոչնչացնել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի լրիվ կենսագործումը հայ ժողովրդին կրեբեր նոր շատ տառապանքներ, սակայն, բարեբախտաբար, այդ ստորկացիչ պայմանագիրն ստորագրող դաշնակցական կառավարութիւնն արդեն իրական ոչ մի իշխանութիւն չունէր Հայաստանում:

1920 թ. նոյեմբերի 29-ին կոմունիստական կուսակցութեան ղեկավարութեամբ ապստամբած հայ աշխատավորները, երկրի հյուսիս-արեւելքում բարձրացնելով մեծ Հոկտեմբերի ազատարար դրոշը, Հայաստանը հայտարարել էին Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւն: Այդ պահից արդեն թուրքերի գիշատիչ ախորժակին հակահարված տալու ռեալ ուժ էր դառնում ռուս ժողովրդի հետ դաշնակցած հայ աշխատավորութիւնը: Եվ միայն սովետական իշխանութիւնն էր, որ փրկութեան ուղի բացեց հայ ժողովրդի, այդ թվում ինչպես երկրում գտնվող արեւմտահայ փախստականութեան, այնպես էլ գաղթաշխարհում դեգերող տարագիր հայութեան համար:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ԵՎ
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սովետական իշխանութիւնն Արեւելյան Հայաստանում հաղթանակեց մի այնպիսի ժամանակ, երբ երկիրը գտնվում էր ուղղակի կործանման շեմին: Առաջին համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմը և դաշնակների ավանդուրիստական քաղաքականութիւնը լիակատար քայքայման էին հասցրել Հայաստանը: Նախապատերազմյան մակարդակի համեմատութեամբ խիստ անկում էր ապրել գյուղատնտեսութիւնը, զգալի կերպով կրճատվել էին ցանքատարածութիւնները, անասունների գլխաքանակը, գրեթե փակվել էին եղած հատ ու կենտ արդիւնաբերական ձեռնարկութիւնները: Մի խոսքով, ամբողջ տնտեսութեան մեջ տիրապետում էին կատարյալ քաոսն ու քայքայվածութիւնը:

Սովետական Հայաստանին անցյալից որպէս ժառանգութիւն էին մնացել սովի մատնված բնակչութեամբ ավերակ գյուղեր ու քայքայված քաղաքներ: Հայաստանում գրեթե չկար մի անկյուն, ուր ենթարկված չլինէր համատարած ավերածութիւնների, բնակչութիւնն ապրած չլինէր զանգվածային արտագաղթի կամ ներգաղթի դժվարութիւնները: Նախկին Երևանի նահանգի փոքրիկ տերիտորիան ողողված էր Արևմուտյան Հայաստանի և ընդհանրապէս Թուրքիայի զանազան մասերից եկած գաղթականներով: 1920 թ. աշնանը քեմալականների գաղթած Կարսի, Կադզվանի և Սուրմալուի շրջանների բնակչութեան թուրքական ասկյարների յաթաղանից մի կերպ ազատված մասը նույնպէս գտնվում էր հանրապետութիւնում: Երկրում կուտակված արեւմտահայ գաղթականների քա-

նակն անցնում էր 200 հազարից. սրան ավելանում էր նաև տասնյակ հազարավոր որբ ու անապաստան երեխաների զանգվածը:

Մի քանի հարյուր հազար հայ գաղթականներ էլ գտնվում էին Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Միջին Ասիայում և այլուր, որոնք Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո ձգտում էին վերադառնալ հայրենիք:

Ծանր էր Հայաստանի վիճակը, որն իրենից ներկայացնում էր բանաստեղծի խոսքերով ասած «զարկված ու զբրկված որբի հայրենիք, ողբի հայրենիք»: Եվ բնավ պատահական չէր, որ ամենուրեք մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները, որոնք օրական հարյուրավոր մարդկային զոհեր էին կլանում:

Կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ականավոր գործիչ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, Բաքվի սովետի հանդիսավոր նիստում ունեցած ելույթում, ողջունելով Հայաստանում սովետական կարգերի հաղթանակը և նշելով գոյություն ունեցող դժվարությունները, ասում է. «...էլ ավելի դժվար է, միլիոն անգամ ավելի դժվար է այդ իշխանությունը կառուցել այնտեղ՝ տանջված, ծվատված Հայաստանում, որը քիչ է մնացել վերածվի գաղթականների հանրապետության»¹:

Երկրում կուտակված այդ գաղթականության առկայությունը Հայաստանի վիճակը դարձնում էր բացառիկ սովետական մյուս հանրապետությունների շարքում:

Կոմունիստական կուսակցությունը և սովետական կառավարությունը քաջ գիտակցում էին, որ այդ պայմաններում գաղթականության հարցը ամենադժվարին լուծելի հարցերից մեկն է, որ առանց երկրում կուտակված հարյուր հազարամեկն է, որ առանց երկրում կուտակված հարյուր հազարավոր գաղթականության տեղավորման, բնակարաններով, հովիտներով, գյուղատնտեսական գործիքներով և այլ միջոցներով ապահովելու, մի խոսքով, առանց նրան սեփական տնտեսու-

թյան հետ կապելու, չէին կարող իրականացվել նաև սովետական իշխանության առջև ծառացած քաղաքական ու տնտեսական կարևորություն ունեցող շատ այլ խնդիրներ՝ այդ թվում հայրենիք ներգաղթելու վերաբերյալ սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններն ու պահանջները:

Ինչպես փաղափական ու տնտեսական լուրջ դժվարություններին հաղթահարման, այնպես էլ գաղթականության հարցի լուծման գործում, անշուշտ, հսկայական նշանակություն ունեցավ Սովետական Ռուսաստանի և եղբայրական մյուս հանրապետությունների բազմակողմանի օգնությունը Հայաստանին:

Չնայած իր տնտեսական ու քաղաքական դժվարին կացությանը, հայ աշխատավորությանը եղբայրական օգնության հզոր ձեռք մեկնեց ռուս ժողովուրդը, որը ոչ միայն շարունակում էր ապաստան տալ Ռուսաստանում ցրված հայ գաղթականներին, այլև ամեն կերպ օգնում էր Սովետական Հայաստանին: Վրաստանում և Ֆրբեջանում գտնվող հայ գաղթականներին, հնարավորության սահմաններում, ապաստան էին տվել և բազմապիսի օգնություն կազմակերպել սովետական իշխանության տեղական օրգանները²:

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերին Սովետական Ռուսաստանը Հայաստանին տրամադրել էր 600 հազար ռուբլի ոսկու կուրսով, իսկ 1921 թ. մայիսին՝ 3 միլիարդ ռուբլի լրացուցիչ վարկ: Այնուհետև, մինչև 1922 թ. սկիզբը, Հայաստան է տեղափոխվել, ամենևին ոչ լրիվ տվյալներով, 1 միլիոն 545 հազար ռուբլի դրամ, 426 հազար փութ հացահատիկ և ալյուր, 70 հազար փութ ձկնեղեն, 11 հազար փութ աղ, 7000 փութ շաքար, 150 փութ կակաո, 12 վագոն դեղորայք, մեկ միլիոն 177 հազար փութ վառելիք, 1,5 միլիոն արշին մանուֆակտուրա, 100 հազար ռուբլու գալանտերեայի ապրանքներ, 18 հազար կոմպլեկտ զինվորական համազգեստ, 36 հազար զուլդ պարկեզներ, 1500 գլուխ անասուններ (մեծ մասամբ ձիեր), սպիտակեղեն, 1500 գլուխ անասուններ (մեծ մասամբ ձիեր), 10 օդանավ, Եուլյեան ավտոմեքենաներ, մեծ քանակությամբ

¹ Գ. Կ. Օրջոնիկիձե, Ընտիր հոգվածներ և ճառեր, Երևան, 1950, էջ 34:
Ընդգծումը մերն է:

² Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԳԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 21, թ. 49:

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Հայաստանի Հեղկոմի երևան ժամանելուց շորս օր հետո, արևմտահայ փախստականների գործադիր մարմնի անդամները, երևանաբնակ արևմտահայերի դեկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցած խորհրդակցության որոշման համաձայն, մի հայտարարությամբ դիմում են Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին՝ համատեղ ջանքերով տառապյալ գաղթականների վիճակը բարելավելու նպատա-

Մակայան անհրաժեշտ է նշել, որ իր գոյության առաջին

81

գրգռումներից—կառավարությունը լիակատար մոռացություն է տալիս Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հանդեպ նրանց կատարած հանցանքը հակահեղափոխական շարժման մեջ մասնակցելու համար: Նրանք բոլորը՝ գյուղացիները, գաղթականները և աշխատավոր ինտելիգենցիան կանչվում են աշխատանքի»¹¹:

1921 թ. ապրիլի 24-ին հրապարակվում է Հեղկոմի նոր դեկրետը, որով մեծահոգաբար ներում էր շնորհվում ավանտյուրային մասնակցած բոլոր խավերին¹²: Սովետական իշխանության հրապարակած այդ դեկրետները լայն արձագանք գտան ավանտյուրային մասնակցած ինչպես երկրում գտնվող գաղթականության, այնպես էլ արտասահման ասպատանած, մոլորված ու խաբված փախստականության շրջանում:

Ներման դեկրետների ազդեցության տակ անհապաղ երկիր վերադառնալու որոշումներ են կայացնում Թավրիզում կուտակված փախստականներն ու զինվորները¹³:

1921 թ. մայիսի 27-ին Ժողկոմխորհի նախագահությունը քննարկում է ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պոդոս Մակինցյանի ղեկուցումը «Գաղթականների խնդրի մասին» և կոնկրետ միջոցառումներ մշակում ամեն կերպ նրանց օգնելու համար¹⁴: Մայիսի 31-ին Ժողկոմխորհի նախագահության նիստում լսվում է «Թավրիզի գաղթականների խնդիրը» և որոշվում է նրանց փոխադրությունն արագացնելու և կազմակերպված իրականացնելու նպատակով Զուլֆա և Պարսկաստան գործուղել կառավարական հատուկ հանձնաժողով՝ Գրիգոր Վարդանյանի գլխավորությամբ: Միաժամանակ հեռագրվում է երկաթուղային վարչությանը՝ փախստականներին Զուլֆայից Հայաստան տեղափոխելու համար վազոններ տրամադրելու մասին¹⁵: Մինչև 1921 թ. հունիսի կեսերը կա-

րողացան իրենց հարազատ օջախները վերադառնալ շուրջ 3250 մարդ¹⁶:

Փախստականների վերադարձը ժամանակավորապես խանգարվեց Զանգեզուրում ծվարած դաշնակցության մնացորդների ձեռնարկած վերջին ավանտյուրայի հետևանքով: Զանգեզուրի ազատագրումից հետո, օգոստոսի կեսերին, նորից վերսկսվեց փախստականների վերադարձը և կարճ ժամանակամիջոցում Հայաստան ճանապարհվեցին ավելի քան 2500 մարդ¹⁷:

Երկրից վտարված ու Պարսկաստանում բուն դրած դաշնականները ամեն կերպ փորձում էին խանգարել փախստականության Հայաստան վերադառնալուն: Սկզբում նրանք Երևանից հափշտակած փողերով իբր թե «օգնություն» էին ցույց տալիս փախստականությանը, իսկ երբ համոզվեցին, որ ոչ ոք իրենց չի լսում և բոլորը ցանկանում են միմիայն հայրենիք վերադառնալ, դիմեցին ուղղակի պրովոկացիաների ու սպառնալիքների: 1921 թ. օգոստոսի 21-ին Պարսկաստանից մի գաղթական մերկացնելով դաշնականների հակասովետական գործունեությունը, ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին գրում էր, որ դաշնականները ամեն կերպ խոչընդոտում են գաղթականության երկիր վերադառնալուն և կեղծ լուրեր տարածում, թե «Հայաստանում բոլ է, բանտերը լցված են, բոլշևիկներն սպանում են վերադարձողներին» և այլն, «ավելի լավ է այստեղ մեռնել, քան թե գնալ Հայաստան»: Նույն նամակի հեղինակը նշում է, որ չնայած այդ բոլոր զրպարտություններին, ամբողջ գաղթականությունը, ցանկանում է գալ հայրենիք¹⁸:

Սովետական կառավարության ձեռք առած միջոցառումների շնորհիվ, կոմունիստական կուսակցության և սովետական պետության ականավոր գործիչ, ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի առաջին նախագահ Ալ. Ֆ. Մյասնիկյանի և արտգործժողկոմ Ասք. Մուվլյանի ամենօրյա ուշադրության շնորհիվ, փախստ-

¹¹ «Կոմունիստ», օրաթերթ, Երևան, 12 ապրիլ, 1921 թ., № 63:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, 24 ապրիլ, 1921 թ., № 72:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, 23 օգոստոսի, 1921 թ., № 154:

¹⁴ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 96, թ. 26:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 26 և 173—181:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում և ՍՄԿԿ Կենտկոմին առնթիվ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 178, թ. 4:

¹⁸ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 99, թ. 12—14:

տականությունը վերադարձը իրականացվում էր կազմակերպված ձևով: Չնայած տնտեսական ու քաղաքական բազմաթիվ դժվարություններին, մինչև 1922 թ. գարունը հաջողվեց իրենց օջախները վերադարձնել Երևանից, Զանգեզուրից և Նախիջևանից Պարսկաստան անցած համարյա բոլոր փախստականներին:

Փախստականությանը հայրենիք վերադարձնելու գործում մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Սովետական Ռուսաստանը: Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցչության և հյուպատոսությունների կողմից, իսկ 1921 թ. նոյեմբերից ՀՍԽՀ լիազոր-ներկայացուցչության կողմից, փախստականներին տրվում էին ճանապարհի համար դրամական նպաստ ու պարեն և պարսկա-սովետական սահմանն անցնելու անցաթղթեր: Վերադարձողներին անհրաժեշտ բժշկական օգնություն կազմակերպելու նպատակով Երևանից Զուլֆա էին ուղարկվել բժիշկներ և դեղորայք¹⁹:

Միաժամանակ Հայաստան էին վերադառնում դաշնակցների վարած ազգային քաղաքականության հետևանքով երկրից հեռացած տասնյակ հազարավոր ադրբեջանցի, ռուս և ալլազգի աշխատավորներ, որոնց նույնպես նյութական ու բարոյական լայն աջակցություն էր ցույց տալիս սովետական կառավարությունը²⁰:

Դեռևս 1920 թ. դեկտեմբերի 15-ին Հայհեղույթը վերացրել էր երկրից հեռացած մահմեդական բնակչության ունեցվածքը բռնագրավելու վերաբերյալ դաշնակցական կառավարության որոշումը: Հրապարակվել էր մահմեդական գաղթականության ուղղված հատուկ դեկլարացիա, որտեղ հայտարարվում էր, որ նրանք բոլորն էլ կարող են ազատորեն վերադառնալ նախկին բնակավայրերը և տեղ կանգնել իրենց ունեցվածքին²¹: Այս և նման ալլ միջոցառումների շնորհիվ, Հայաստանից հարկադրաբար հեռացած մոտ հարյուր հազա-

րի հասնող մահմեդական բնակչությունը վստահորեն վերադարձավ իր նախկին բնակավայրերը և լծվեց շինարար աշխատանքի՝ կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնելով ավերված օջախները:

Երկրում կուտակված գաղթականության, ինչպես նաև ներգաղթողների հետ տարվող աշխատանքները կենտրոնացնելու և ընդլայնելու նպատակով, դեռևս 1921 թ. հուլիսի կեսերին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի դեկրետով վերացվել էր ներքգործողկոմատի կենտրոնական վերաբնակեցման բաժինը և ստեղծվել էր Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականության գործերի գլխավոր վարչություն (գաղթվար): Գաղթվարին տրվում են Ժողովրդական կոմիսարիատներին հավասար իրավունքներ²²: Գաղթականական գործերի գլխավոր վարչության նախագահ է նշանակվում սոցալթողկոմ նարիման Տեր-Ղազարյանը, նախագահի տեղակալ՝ Հովհ. Գուրգենյանը, անդամներ՝ Շահգեղյանը, Թունունցը և Քալանթարը²³: Գաղթականական գործերի գլխավոր վարչությունը մեծ դեր խաղաց ներգաղթի կազմակերպման ու գաղթականության տնտեսական դրության բարելավման ուղղությամբ: 1921 թ. վերջերին, երբ արդեն սովետական կառավարության ձեռք առած կրտսեր միջոցառումների շնորհիվ որոշ չափով նորմալ հունի մեջ էր դրվել գաղթականական հարցի լուծումը, գաղթվարը՝ որպես իր խնդիրները կատարած մի արտակարգ օրգան, լուծարվեց ինքնակազմակերպության մի մասը հանձնվեց ներգործողկոմատում կազմակերպված գաղթականական բաժնին, մի մասն էլ՝ սոցալթողկոմատին²⁴:

* * *

Դաշնակցների փետրվարյան խռովությունը ջախջախելուց և Պարսկաստան մեկնած փախստականության վերադարձն իրականացնելուց հետո, Սովետական Հայաստանի կառավարությունը ավելի հիմնավոր աշխատանք ծավալեց երկ-

¹⁹ Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 96, թ. 48:

²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 20:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 17, թ. 9:

²² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 50, թ. 26 և 34:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 17, թ. 84:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 25, թ. 37:

րում գտնվող արևմտահայկաթյան շրջանում: Ամենից առաջ կարևոր նշանակություն ունեն նրան տվեալական իշխանության շուրջը համախմբելու խնդիրը: Հայաստանում և վերաստանում կոտակված արևմտահայերի մեջ կազմակերպական աշխատանք տանելու նպատակով, ՀՍԽՀ ժողովում խորհի նախագահության որոշմամբ հատկացվեց 30 միլիոն ռուբլի²⁵: Այսպիսով հրավիրվեցին արևմտահայ գաղթականների բազմամարդ ժողովներ, որոնք մեծ նշանակություն ունեցան դեպի սովետական իշխանությունը նրանց վերաբերմունքի մեջ բեկում առաջացնելու իմաստով:

Այսպես, 1921 թ. մայիսի 21—23-ը Թալինում տեղի ունեցավ էջմիածնի գավառի արևմտահայերի համագումարը, որտեղ լավեցին Հայհեղկոմի անդամ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի, էջմիածնի Հեղկոմի նախագահ Արամ Շահգեղյանի, էջմիածնի գավառի գաղթականական գործերի կոմիսար Գրիգոր Վարդանյանի և ուրիշների զեկուցումները գաղթականներին հուզող խնդիրների և նրանց օգտին սովետական իշխանության ձեռնարկումների մասին: Համագումարը լիովին հավանություն տվեց սովետական կառավարության վարած քաղաքականությանը և կոչ արեց արևմտահայ բոլոր գաղթականներին՝ կապվել հողի հետ և լծվել երկրում ծավալված վերաշինական աշխատանքներին, որովհետև «միայն ՀՍԽ Հանրապետության հարատև գոյության ու ամրապնդման միջոցով Հայաստանի աշխատավորությունը կարող է իր իղձերն ու փափազները իրագործված տեսնել»²⁶: Համագումարի մասնակիցները Հայհեղկոմին և համայն աշխարհի աշխատավորների առաջնորդ Վ. Ի. Լենինին ուղարկեցին ողջունի ջերմ հեռագիր, ուր իրենց պատրաստակամությունն էին հայտնում ամեն կերպ զորավիգ լինել սովետական իշխանությանը»²⁷:

Նման բազմամարդ ժողովներ անցկացրեցին նաև Ղամարլուի (այժմ Արտաշատ), Ղուրդուղուլի (այժմ Հոկտեմբերյան), Ալեքսանդրապոլի (այժմ Լենինական) և այլ գավառների ու գավառակների արևմտահայ աշխատավորները²⁸:

Սովետական իշխանության պաշտպանությունը հանդես եկան նաև Թիֆլիսում կուտակված արևմտահայ գաղթականները: Նրանց առաջին ժողովը, որը տեղի էր ունեցել 1921 թ. մարտի 27-ին, վերագնահատելով արևմտահայության ոչ հեռու անցյալի դիրքորոշումը, կոչով դիմել էր արևմտահայ բոլոր աշխատավորներին, նշելով, որ իրենք միաձայն եկել են այն հաստատ համոզման, թե «բավ է, որքան արևմտահայ աշխատավորական մասսաներս տասնյակ տարիներ գործիք ու խաղալիք եղանք դաշնակցություն կոչված ավանդյուրիստական կուսակցության միջոցով՝ եվրոպական գիշատիչ իմպերիալիստների ձեռքին. հերիք է, ինչքան արյուն ու ավյուն զոհաբերեցինք այդ լպիրշ, ստորաբարշ, խաբեբա դիպլոմատների գրպանները էլ ավելի պարարտացնելու համար»:

Այո, մենք երեկ կույր էինք մտքով և մեր վտրությունը անխղճորեն շահագործեցին իմպերիալիզմի տխրահռչակ լակեյները՝ մեծ ու պատիվ Անտանտը և նրանց դուներին մըշտապես քարշ եկող ազգադավ դաշնակցությունը»²⁹:

Այնուհետև, մերկացնելով արևմտյան տերությունների խաբեությունները և դաշնակցության ավանդյուրիստական գործունեությունը հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ, կոչի հեղինակները գրում էին. «Այսպես ուրեմն, մեզ համար ալլևս պարզ է ամեն ինչ. մենք միանգամ ընդմիջում ենք թիկունքն ենք դարձնում Հայաստանի աշխատավորության միակ թշնամիներին՝ իմպերիալիստական աշխարհին, դաշ-

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 38:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 2 և ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 22, թ. 104—113:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 31, թ. 58:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 25—26 և 43, նաև ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 178, թ. 3 և 12:

²⁹ «Կոմունիստ», 23 ապրիլի, 1921 թ., № 71:

նակցական և մնացած բոլոր ազգայնական շովին ու ոճրագործ կուսակցություններին: Թող հավետ կորչեն նրանք»³⁰:

Այս, նշելով, որ ճնշված ու տառապած հայ աշխատավորության փրկությանը կախված է սովետական իշխանության ամրապնդումից, կոչի հեղինակները արևմտահայ գաղթականությանը հրավերում էին համախմբվել սովետական կառավարության շուրջը և լծվել երկրի վերաշինության վեհ գործին:

1921 թ. օգոստոսի 21-ին կայացավ Թիֆլիսաբնակ արևմտահայ աշխատավորների կոնֆերանսը, որը քննարկեց նրանց օրինենադրացի, Սովետական Հայաստանի վերաշինության, արտասահմանյան հայ գաղութների հետ կապեր հաստատելու և ընդհանրապես գաղթականությանը հուզող մի շարք այլ հարցեր: Կոնֆերանսն ընտրեց 15 հոգուց բաղկացած Թիֆլիսի արևմտահայ բյուրո: Վերջինս, ղեկավարելով արտասահմանի հայ աշխատավորներին և նկարագրելով Հայաստանի տնտեսական դժվարին կացությունն ու սովետական կառավարության ջանքերը արևմտահայ գաղթականների տեղավորման ու ամեն կերպ նրանց օգնելու ուղղությամբ, կոչ արեց նպաստել երկրի վերաշինության գործին, չհավատալ նրա շուրջը տարածվող զրպարտություններին, այլ զալ երկիր, տեսնել և համոզվել³¹:

Իսկ տեսնելու շատ բան կար և համոզվելու բազմաթիվ առիթներ: Դեռևս 1921 թ. ապրիլի սկզբներից Թիֆլիսում հրատարակվում էր արևմտահայ աշխատավորների օրգան «Կարմիր օրեր» թերթը, որը նրանց համար մատչելի ձևով լուսաբանում էր կոմունիստական կուսակցության ու սովետական իշխանության քաղաքականությունը, նրանց վերաբերմունքը դեպի արևմտահայության բեկորները և ընդհանրապես բացատրական լայն աշխատանք էր տանում գաղթականության շրջանում³²:

Ընդառաջելով արևմտահայ գաղթականների ժողովներում արտահայտված ցանկություններին՝ ՀԿԿ Կենտկոմի և սովետական կառավարության աջակցությամբ 1921 թ. հուլիսի սկզբներին ասեղծվում է ՀՍԽՀ տեղիտրիայում ապրող արևմտահայերի ընդհանուր համագումար հրավիրող հանձնախումբ՝ Գրիգոր Վարդանյանի նախագահությամբ³³: Սահմանված կարգի համաձայն 18 տարեկանից բարձր հասակ ունեցող արևմտահայ բոլոր քաղաքացիները պետք է մասնակցեին համագումարի պատգամավորների ընտրություններին, որոնք ընկելու էին ուղղակի և բաց քվեարկությամբ: 1921 թ. օգոստոսի կեսերից Հայաստանի բոլոր շրջաններում սկսվում են պատգամավորների ընտրությունները³⁴: Նախատեսված էր համագումարի աշխատանքներն սկսել սեպտեմբերի 10-ին էջմիածնում, սակայն մի շարք պատճառներով այն հետաձգվեց և հետագայում տեղի ունեցավ Երևանում:

Արևմտահայ գաղթականների համագումարի նախապատրաստման օրերին հրատարակվում են մի շարք կոչեր, որոնք աշխատավորներին բացատրում էին նրանց անելիքներն ընտրությունների ժամանակ: Հրատարակվում է նաև «Կարմիր օրեր» թերթի բացառիկ համար, նվիրված համագումարին, ուր հոգվածներով հանդես են գալիս Ասք. Մռավյանը, Պ. Մակինցյանը, Հ. Ազատյանը և ուրիշներ³⁵: Այդ համագումարը, որին մասնակցում էին մոտ 400 պատգամավորներ, քննարկեց գաղթականությանը հուզող մի շարք կարևոր հարցեր և ասեղծեց Հայաստանի Արևմտահայ աշխատավորների կենտրոնական վարչություն, որի նախագահ ընտրվեց Գրիգոր Վարդանյանը³⁶:

Այս բոլոր միջոցառումները հակայական դեր խաղացին գաղթականությանը սովետական իշխանության շուրջը հա-

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 37—39:

³² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43:

³³ Տե՛ս ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 1, գ. 111 թ. 5 և գ. 26, թ. 69:

³⁴ Նույն տեղում, գ. 76, թ. 1—34:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 94—97:

³⁶ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 25—26:

մախմբելու և նրանք շինարար աշխատանքի ներգրավելու տեսակետից: Այսպիսով, սովետական կառավարությունը կարճ ժամանակամիջոցում գործով ապացուցեց, որ նա ամատուպես շահագրգռված է և իսկապես անկեղծորեն մտածում է գաղթականության վիճակի բարելավման մասին:

1921 թ. գարնանից սկսած, ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի ղեկիչների համաձայն, հողագործության ժողովրդական կոմիտեի հատը հող է հատկացնում Հայաստանում գտնվող արևմտա-տաճաչ գաղթականներին, տեղացիներին հավասար շափով: Դրա հետ միասին, ձրի կամ արտոնյալ պայմաններով, գաղթականներին տրամադրվում էին գյուղատնտեսական գործիքներ, անասուններ, սերմացու, բնակարաններ, շինարարական ու գույքավորման վարկեր և այլն³⁷:

Գաղթականության կարիքները հոգալու և նրանց համար պարենի ու սերմացուի կաշույն ֆոնդ հիմնելու նպատակով, 1921 թ. օգոստոսի 24-ին ժողկոմխորհը որոշում է կայացնում պարենավորման ժողկոմատի ընթացիկ աղբյուրներից պարբերաբար հատկացնել հացահատիկ: Միաժամանակ որոշվում է գաղթականական տնտեսություններին սերմացուով ապահովելու համար ստեղծել հատուկ ֆոնդ, դրան տրամադրելով բերքն այն բոլոր հողատերերի, որոնք անմիջականորեն իրենք չէին մշակում հողը, այլ զանազան պայմաններով՝ վարձակալությանը և այլն, մշակել էին տալիս սակավահող գյուղացիներին³⁸: Ժողկոմխորհի մի այլ ղեկիչնություն (22 հոկտեմբերի 1921 թ.) հաստատվում է 15 միլիարդ ռուբլու միանվագ և արտակարգ գաղթականական հազարավոր գաղթականներին նյութական ծանր կացություններից դուրս բերելու համար: Գաղթականական տուրքը գանձվում էր ազգաբնակչության միայն ունեւոր խավերից. այն տնտեսություններն ու անձնավորությունները, որոնց եկա-

մրտի միակ աղբյուրն իրենց սեփական աշխատանքն ու աշխատավարձն էր՝ ազատվում էին այդ տուրքը վճարելուց: 1922 թ. ամռանը, երբ արդեն որոշ շափով բարելավվել էր գաղթականության նյութական վիճակը, ժողկոմխորհի որոշմամբ դադարեցվում է գաղթականության տուրքի գանձումը և լիկվիդացվում են այդ կապակցությամբ գոյացած ապարքները³⁹:

* * *

Գաղթականության հարցի արմատական լուծմանը զուգընթաց սովետական կառավարությունը լուրջ ջանքեր էր գործադրում նաև նրա առօրյա հոգսերի թեթևացման ուղղությամբ, ընդարձակելով սննդակալաների, որբանոցների, հիվանդանոցների և դպրոցների ցանցը: Առանց աջակցի ամենօրյա օգնության ու հոգատարության գրեթե անհնար էր գաղթականությանը կարճ ժամանակամիջոցում դուրս բերել սովորյալ վիճակից և նրան փոխադրել տնտեսության վերականգնման ու զարգացման ուղին: Այդ գործում կարևոր ներդրում են կատարում նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեն, Ամերկոմը, Անգլկոմը և բարեգործական այլ կազմակերպություններ:

Ինչպես տեսանք, Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման պահին երկրի տնտեսական դրությունն այնքան քայքայված ու խարխուլված էր, որ ամեն տեսակի նյութական ու բարոյական օգնության ստացումը կենսական անհրաժեշտություն էր: Այդպիսի պայմաններում ճիշտ չէր լինի միանգամից հրաժարվել թեկուզ օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպությունների օգնությունից:

ՀՍԽՀ սոցալադժողկոմատի հաշվումներով 1921 թ. դեկտեմբերին Հայաստանում կային կարիքավոր ավելի քան 300 հազար արևմտաճաչ գաղթականներ, 50 հազար քաղաքային չբավորներ, 200 հազար գյուղական չբավորներ, 50 հազար որբ երեխաներ (բացի ամերիկյան որբանոցներում գտնվող-

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 26, թ. 60 և ֆ. 4/114, գ. 5, թթ. 20, 25—26:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 59:

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 60:

ներից), ավելի քան 5000 պատերազմի հաշմանդամներ և ալյն: Հենց միայն սոցալաթոզկոմատը խնամում էր 15 հազար որբերի⁴⁰: Բայց գոյութուն ունեցող ավելի քան 50 պետական որբանոցները և 30 սննդակայանները չէին կարողանում ընդգրկել տակավին անապաստան մնացած 16 հազար երեխաների⁴¹:

Պատերազմներից, երաշտից, անբերրիությունից և այլ պատահարներից վնասված ու քայքայված գյուղատնտեսությունը ի վիճակի չէր ապահովել երկրի բնակչության ամենակենսական պահանջները: 1921—1922 թթ. երկրում ղեկավարող շարունակվում էր սովը, որն ընդգրկել էր բնակչության ավելի քան մեկ երրորդը: 1922 թ. փետրվարին Հայկենտգործկոմի կազմած մի տեղեկագրում սովյալների թիվն ըստ գավառների մոտավորապես հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. Ալեքսանդրապոլի գավառում՝ 40 հազար, Լոռիում՝ 15 հազար, Էջմիածնում՝ 25 հազար, Ղարաբաղի մարզում՝ 15 հազար, Գարաբաղում՝ 15 հազար, Նոր Բայազում՝ 15 հազար, Գարաբաղում՝ 15 հազար, Իջևանում՝ 38 հազար, Զանգեզուրում՝ 30 հազար, ընդամենը՝ 267 հազար մարդ⁴²: Այդ թիվն օրեցօր աճում էր և քիչ չէին սովամահացության դեպքերը: Անդրկովկասում և մասնավորապես Հայաստանում ծավալված սովի դեմ պայքարն ուժեղացնելու նպատակով ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյում 1921 թ. դեկտեմբերի 31-ին տեղի ունեցած խորհրդակցությունը որոշում է Հայաստանում նույնպես ստեղծել սովյալներին օգնող կենտրոնական ու գավառային հանձնաժողովներ և ձեռք նոր կենտրոնական ու գավառային հանձնաժողովներ և ձեռք առնել արտակարգ միջոցներ բնակչությանը հացով ապահովելու համար⁴³:

⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 89, թ. 58:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 235, թ. 1:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 52, թ. 1, գ. 4, թ. 154 և ֆ. 178, գ. 1240, թ. 105:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 52, թ. 1: 1923 թ. մայիսին սովյալներին օգնող կենտրոնական հանձնաժողովը լիկվիդացվեց և նրա փոխարեն ստեղծվեց սովի հեռանքների դեմ պայքարող հանձնաժողով:

Այսպիսով, Հայաստանի բնակչության կեսից ավելին գտնվում էր ծայրահեղ կարիքի ու սովի ճիւղաններում, ավելի քան 75 հազար որբերը պահանջում էին ամենօրյա խնամք և օթևան, իսկ երկրի քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար անհրաժեշտ էին խոշոր կապիտալ ներդրումներ: Պետք է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ Սովետական Ռուսաստանում և եղբայրական մյուս հանրապետություններում նույնպես տարածված էր սովը և նրանք ևս կարիք ունեին օգնության:

Ահա այս բոլոր գործոնները, մասնավորապես հարյուր հազարավոր զաղթականների ու որբերի առկայությունը երկրում, հարկադրում էին Սովետական Հայաստանի կառավարությանը՝ լրջորեն հաշվի առնել օտարերկրյա բարեգործական հաստատությունների օգնությունը և զանազան առանձնաշնորհումների ու արտոնությունների միջոցով նպաստել նրանց գործունեությանը:

Ինչպես հայտնի է, Սովետական Ռուսաստանը ևս այդ տարիներին օգտագործում էր օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպությունների, մասնավորապես նանսենի կոմիտեի և Ամերիկյան կամավոր օգնությունից արգելափակված օգնությունը սովյալ բնակչությանը փրկելու համար: Պետք է ուղղակի նշել, որ բարեգործական կազմակերպությունների միջոցներն օգտագործելու հարցում սովետական կառավարությունը վերին աստիճանի խելամիտ ու շրջահայաց քաջաբաղակամություն վարեց: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ նրանց ուժերն ու միջոցները ծառայեցնել տասնյակ հազարավոր որբերին անխուսափելի կորստից փրկելու և մասամբ էլ կարիքավոր բնակչությանը օգնելու գործին:

Օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպություններից ամենից հարուստ և ընդարձակ գործունեություն ծավալած հաստատությունը Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն էր, որը Հայաստանում սկսել էր աշխատել դեռևս 1919 թվականի օգոստոսից: Դրանից առաջ այն գործում էր ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքում և օգնություն էր ցույց տալիս հայ, հույն և ասորի տարագիր-

46 Տե՛ս նույն տեղում, գ. 45, թ. 25:

13: 49 ՏԵՍ «ՀԱՅԷ Բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների
խորհուրդների Ա. համագումարը», Երևան, 1922, էջ 126: 97

միութենական խորհրդի 1922 թ. սեպտեմբերի 16-ի ղեկ-
րետով, ուր որոշակի ձևակերպում ստացան այդ կազմա-
կերպությունների և տեղական օրգանների փոխհարաբերու-
թյունները և այլ կարևոր խնդիրներ⁵⁰: Անդրկովկասյան կա-
ռավարության Ամերկոմին կից ներկայացուցիչ Նարիման
'Տեր-Ղազարյանի ղեկավարությամբ ստեղծվեց Անդրկով-
կասի տերիտորիայում գործող օտարերկրյա վաղմակերպու-
թյուններին առնթեր Անդրժողովրդականի ներկայացուցչու-
թյուն: Ներկայացուցչություն ուներ իր կենտրոնական գրա-
սենյակը Թիֆլիսում և լիազորներ՝ Ալեքսանդրապոլում, Երե-
վանում, Զախլադլիում, Բաթումում և Բաքվում: Ներկայա-
ցուցչություն իրագործում էր Անդրժողովրդականի և միութե-
նական հանրապետությունների կառավարությունների ղեկ-
րետները, դիրեկտիվները, համաձայնագրերը, առանձին
ժողովրդաստների և արհմիությունների պահանջներն ու խոնդ-
րանքները արտասահմանյան կազմակերպությունների նը-
կատմամբ: Տեղերում այդ գործը կատարում էին ներկայա-
ցուցչության լիազորները, որոնք միաժամանակ ենթարկվում
էին տվյալ հանրապետության ժողովրդականի: 1923 թվա-
կանի փետրվարի 10-ին Անդրֆեդերացիայի ժողովրդականի
և Ամերկոմի միջև կնքվում է նոր համաձայնագիր, ուր վերջ-
նականապես կարգավորում է Ամերկոմի գործունեությունը⁵¹:
Ամենակարևորն այն էր, որ այդ համաձայնագրով որքանոց-
ների երեխաների վրթության և դատարարակության գործը
ընդունվում են թարմվում էր սովետական օրգանների հակողու-
թյանը: Դեռ մինչև այդ էլ՝ 1922 թ. սեպտեմբերին, ՀՍԽՀ լուս-
ժողովրդատի և Ամերկոմի դպրոցների պլանավոր տնօրենի
միջև վայացած համաձայնությամբ⁵² արգելվել էր աստվա-
ծաբանության դասավանդումը և որոշվել էր ամերիկյան
դպրոցներում ուսուցումը տանել սովետական պետական
դպրոցների ծրագրերով: Ամերկոմի դպրոցների տեսուչնե-

⁵⁰ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՍ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 129, թ. 19:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 281, թ. 14 և 16—17:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 34, թ. 21:

ընդին և ասուցիչներին հաստատելու էր լուսժողովրդատի:
Ամերկոմի որքանոցներում խնամվող երեխաների կրթության
նկատմամբ բարձրագույն հակողությունը անմիջականորեն
իրականացնելու էին լուսժողովրդատի կամ նրա ներկայա-
ցուցիչները:

1923 թ. փետրվարի 10-ի համաձայնագրով Ամերկոմի
ծառայողների վրա տարածվում են նաև սովետական աշ-
խատանքային օրենսդրության հիմունքները: Եթե մինչև
1922 թ. սեպտեմբերը Ամերկոմի 4500 ծառայողներից ոչ
մեկը արհմիության անդամ չէր, ապա դրանից հետո նրանք
ևս ընդգրկվում են արհմիությունների մեջ և Ամերկոմի որ-
քանոցներում ստեղծվում են տեղկոմներ, որոնք իրենց հըր-
թին վերահսկում էին երեխաների հետ տարվող աշխատանք-
ները:

Մինչև Անդրժողովրդականի ներկայացուցչության ստեղ-
ծումը և համաձայնագրի կնքումը Ամերկոմը որոշ չափով
կարծեք թե լինե՞նավար էր և իր հարաբերությունները մյուս
կազմակերպությունների ու հիմնարկների հետ վարում էր
խնդրալուրջաբար: Նրա արտասահմանյան փոստի ու ծան-
րոցների ստացումն ու առաքումը կատարվում էին առանց
հակողության և այլն: Ներկայացուցչությունը կարգավորեց
նաև այդ խնդիրները, և բոլոր հարցերն ընթացք ու լուծում
էին ստանում միայն իր միջոցով: Առանց ներկայացուց-
չության հետ համաձայնության Ամերկոմի ղեկավարությու-
նը չէր կարող այլևս ընդունել կամ հեռացնել աշխատակից-
ներ, մի տեղից տեղափոխել ուրիշ վայր և այլն: Ներկայա-
ցուցչություն իր հայացողությամբ կարող էր հո վաճռել
անցանկալի, իրենց վարքագծով ու ընդունակությու-
ններով ներկայացվող պահանջներին չբավարարող աշխատակիցնե-
րին: Սովյալներին ու կարիքավորներին ցույց տրվող օգնու-
թյունը ևս իրականացվելու էր ներկայացուցչության միջո-
ցով: Այսպիսով, 1923 թ. փետրվարի 10-ի համաձայնագրով
Ամերկոմի գործունեությունը լիովին վերցվեց հակողության
տակ և այն ուղղվեց զուտ բարեգործական նպատակների:
Հետագա տարիներին, երկրի տնտեսական դրության բարե-

լավմանը զուգընթաց, աստիճանաբար կրճատվեց և 1931 թ. ամռանը ամբողջովին դադարեցվեց Ամերկոմի գործունեությունը ՍՍՀՄ-ում⁵³:

Այսպես, օրինակ, եթե 1921 թ. մայիսին Հայաստանում Ամերկոմի տրամադրությամբ տակ եղած որբանոցներում կային շուրջ 20,000 որբեր⁵⁴, իսկ 1923 թվականին դեռևս գոյություն տուեցող սովի հետևանքով, որոշ չափով այդ թիվն աճել էր և հասել 22,615-ի⁵⁵, ապա հետագայում զգալիորեն նվազեց այն: 1922 թ. սեպտեմբերին Անդրկովկասում աշխատող 105 ամերիկյան քաղաքացիներից 1923 թ. հունիսին մնացել էին ընդամենը 55 հոգի⁵⁶: Սովետական իշխանությունը ամենօրյա ջանքերի շնորհիվ 1923 թվականի վերջերից արդեն հնարավոր դարձավ նորմալ հունի մեջ դնել բնակչությանը պարենամթերք մատակարարելու գործը և վերացնել երկրի դժվարին դրությունը, ուստի 1924 թվականից սկսած նշանակալից չափով կրճատվեց նաև Ամերկոմի գործունեությունը: Եթե 1923 թ. սկզբում Անդրկովկասում Ամերկոմի խնամքի տակ կային մինչև 30,000 որբեր, ապա 1926 թվականի հունվարին նրանց կողմից խնամվող երեխաների թիվը հասել էր 15,000-ի, որից Հայաստանում գտնվող որբանոցներում՝ 9000 երեխաներ և 2000 երեխաներ էլ ստանում էին միայն սնունդ⁵⁷: 1926 թվի մայիսի 1-ի տվյալներով Հայաստանում Ամերկոմը խնամում էր ընդամենը 7440 որբ երեխաների⁵⁸: Սովետական կառավարության ջանքերով 1923—1926 թթ. ընթացքում հաջողվեց որբանոցներից դուրս բերել և ինքնուրույն աշխատանքի տեղավորել ավելի քան 15,000 մեծահասակ որբերի⁵⁹: Ստանալով անհրաժեշտ նյութական միջոցներ, նրանք տեղավորվում էին

գյուղերում, գործարաններում, ֆաբրիկաներում և արտելներում: Որբանոցներից դուրս եկող մեծահասակ որբերի համար ստեղծվում են նաև մի քանի աշխատանքային մանկական զաղութներ, ուր նրանք զբաղվում էին հողագործությամբ և արհեստագործությամբ:

Բացի Ամերկոմից, Հայաստանում որբանոցներ ուներ և որոշ բարեգործական աշխատանք էր կատարում նաև Անգլիական օգնության կոմիտեն: Այդ կոմիտեն, որը կոչվում էր նաև Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդ, հիմնադրվել էր 1915 թվականի վերջերին՝ Թուրքիայում տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից փրկվածներին օգնելու նպատակով: 1916 թվականից սկսած Անգլիական կոմիտեի բաժանմունքները գործում էին Եգիպտոսում, Բասրայում, Ադանայում, Վանում և Իզմիրում: Հետագայում, թուրքերի և քրդերի պատճառած հալածանքների հետևանքով, անգլիական որբանոցը Իզմիրից փոխադրվում է Երևան, իսկ Կիլիկիայից Ֆրանսիական զորքերի հեռանալուց հետո այնտեղի անգլիական որբանոցներն էլ տեղափոխվում են Կ. Պոլիս և Կիպրոս: 1920 թվականի նոյեմբերի սկզբներին, երբ բեմալական զորքերը զրավեցին Ալեքսանդրապոլը, և Երևանի ու Թիֆլիսի միջև ընդհատվեց երկաթուղային երթևեկությունը, շատ օտարերկրացիների հետ Երևանից Թիֆլիս փախավ նաև Անգլիական օգնության կոմիտեի Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարգորդը (Հ. Վ. Հարկորտ), իր տնօրինած որբանոցն ու հիմնականում թողնելով Ամերկոմի Երևանի լիազոր բժիշկ Ըշերի (Աշեր) հոգացողությունը: 1921 թ. ամռանը Հարգորդը կրկին վերադարձավ Երևան, արդեն ոչ միայն որպես Լոնդոնի քաղաքագլխի ֆոնդի, այլև հայանպաստ մի քանի ուրիշ բարեգործական հաստատությունների ներկայացուցիչ: 1921 թ. օգոստոսի 19-ին ՀՍԽՀ արտաքին գործերի ժողովում Ասք. Մուսվաթյանը սկզբունքային համաձայնություն է հայտնում Անգլիկոմի գործունեությանը Սովետական Հայաստանում վերսկսելու վերաբերյալ⁶⁰: Ի տարբերություն

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 13, թ. 5—6:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 169, թ. 13—15:

⁵⁵ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 2 փետրվարի, 1924 թ., № 27:

⁵⁶ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 3, գ. 130, թ. 23—30:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 106, թ. 52—56:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 234, թ. 88—100:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 106, թ. 52—56:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 104, թ. 1:

Ամերկոմի, որը բաժանմունքներ ուներ նաև Անգլոկովկասի մյուս հանրապետություններում, Անգլիական կոմիտեի գործունեությունը սահմանափակվում էր միայն Հայաստանով: Երևանում նա ուներ երկու որբանոց, ուր երեխաները գիշերում ու անում էին, իսկ կրթություն ստանում էին ամերիկյան որբանոցներում եղած դպրոցներում: Կոմիտեն սլահոմ էր նաև երկու ապաստարան, որտեղ երեխաները սընվում էին և սպորտը հաճախում, ուր դասավանդումը ընդլին կատարվում էր սովետական դպրոցական ծրագրերով:

Անգլոկոմի վոլոնտյեր լանամվոլ որբերի թիվը 1923 թ. ընդհանուր առմամբ հասնում էր 1000 երեխայի⁶¹: Բացի այդ, Անգլիական օգնության կոմիտեն Երևանում և մի քանի ուրիշ վայրերում (Աշտարակ, Ղամարու, Բաշ-Գառնի) ուներ սննդակայաններ, որտեղ մոտ 5800 երեխաների և գաղթականների ամեն օր տրվում էր ճաշ և 1/2 ֆունտ հաց: Անգլիական կոմիտեն օգնություն էր ցույց տալիս նաև 1921—1922 թվականներին Միջագետքից Հայաստան ներգաղթած տնտեսություններին: Կոմիտեն ուներ նաև վարի, կոշիկի և գործվածքեղենի արտելներ, ուր աշխատում էին մեծահասակ որբերը և գաղթականները⁶²: 1922 թվականի ընթացքում այդ կոմիտեն արտասահմանից Հայաստան է ներմուծել շուրջ 65 վագոն զանազան ապրանքներ, այդ թվում՝ 35 վագոն ալյուր⁶³: Անգլիական կոմիտեի գործունեության ամենահոռու շրջանը եղել է 1922 թվականը, որից հետո այն աստիճանաբար նվազել է, իսկ 1926 թվականի կեսերին վերջնականապես դադարեցվել է⁶⁴:

Թե՛ Ամերկոմը և թե՛ Անգլոկոմը, բացի որբերի խնամատարությունյան լիքենց հիմնական գործից, վատարել են նաև բարեգործական ալլ աշխատանքներ, որոնց համար օգտվել են մի շարք արտոնություններից: Օրինակ, Ամերկոմի օգտա-

գործմանն էր հանձնված 7298 դեպյատին հողամաս, որտեղ կատարված ցանքսն ազատ էր բնատուրքից: Բարեգործական հաստատությունների և նրանց աշխատակիցների զբաղեցրած շենքերի դիմաց վարձ չէր գանձվում, ձրի էր նաև լուսից, ջրից օգտվելը: Նրանց բեռները պետական փոխադրամիջոցներով տեղափոխվում էին անվճար և այլն: Եվ պատահական չէր, որ Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի ընդհանուր քարտուղար Վիբրին, 32 հոգուց բաղկացած հանձնախմբով 1921 թ. օգոստոսին տեսչական այցի գալով Երևան և ծանոթանալով Ամերկոմի գործունեությանը, հատուկ նամակով շնորհակալություն հայտնեց Սովետական Հայաստանի կառավարությանը՝ Ամերկոմի նկատմամբ ցուցաբերած աջակցության և համագործակցության համար⁶⁵:

1922 թ. հուլիսի 29-ին ՆՍԽՀ Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը շնորհակալություն հայտնեցին Ամերկոմի ընդհանուր քարտուղար Վիբրինին՝ որբերին և մյուս կարիքավորներին ցույց տված օգնության համար: Շնորհակալական այդ նամակում ասված էր. «Մարդասիրական այդ օգնությունը անցյալ տարիներում սովի և հիվանդությունների ճիրաններից փրկել և կյանքի է կոչել տասնյակ հազարավոր որբերի և կարոտյալների, որոնք անմեղ զոհերն են համաշխարհային պատերազմի: Ձեր կոմիտեի օգնությունն առանձնապես զգալի էր այս տարվա ընթացքում, երբ երաշտի պատճառով Հայաստանի գյուղացիության մի խոշոր մասը մատնված էր սովի սարսափներին: Մերձավոր Արևելքի կոմիտեի ժամանակին հասցրած առատ օգնությունը պարենային մթերքներով փրկեց մեր գյուղացիության սովյալ մասը անխուսափելի սովից»⁶⁶:

Սովետների համահայաստանյան երկրորդ համագումարը նույնպես շնորհակալություն հայտնեց Ամերկոմին՝ որբերի և գաղթականների ծանր վիճակի թեթևացման գործում սովետական կառավարությանը ցույց տված օգնության համար⁶⁷:

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 169, թ. 5—6:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 130, թ. 23—30:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4—8:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 48, թ. 55—60:

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 18, թ. 29:

⁶⁷ «Նորք», հանդես, Երևան, 1922, № 1, էջ 129:

Օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպությունների գործունեությունն ունեցել է նաև իր բացասական կողմերը, թերությունները, երբեմն՝ նույնիսկ թշնամական ու վնասարարական դրսևորումները: Օրինակ, մինչև 1922 թ. որբանոցներին կից ամերիկյան դպրոցներում խիստ ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում երեխաների ուսուցումն ու դաստիարակությունը: Երեխաներին չէին տրվում տեխնիկական և գյուղատնտեսական գիտելիքներ, նրանց դպրոցներից դուրս էին գալիս կիսազրագետներ, որբանոցներում և դպրոցներում նկատվում էին ծեծի և այլ հակամանկավարժական մեթոդների գործադրման դեպքեր⁶⁸:

Մինչև 1922 թ. սեպտեմբերի համաձայնագրով Ամերիկոմի իրավունքների սահմանափակումներն ու նրա գործունեությունը հսկողության տակ վերցնելը, դպրոցներում և որբանոցներում տիրում էր բուրժուական բարեգործությանը հատուկ ուժեղացում: Երեխաներին անընդհատ ներշնչվում էր այն միտքը, թե նրանց կերակրում ու հագցնում են ամերիկյան բարերարները, որոնք, որպես բարեպաշտ քրիստոնյաներ, օգնության ձեռք են մեկնում դժբախտ հայ որբերին, ուստի երեխաները և նրանց ղեկավարները պարտավոր են դեպի իրենց բարերարները տածել քրիստոնեական սիրո և երախտագիտության անկեղծ զգացմունքներ⁶⁹: Որբանոցներում գոյություն ունեին սկաուտական կազմակերպություններ, որոնք Ֆիզիկական դաստիարակության ձևերով ու եղանակներով և քաղաքական ըմբռնումներով տրամագծորեն տարբերվելով պատկոմական կազմակերպություններից, վերջիններիս նկատմամբ գտնվում էին անհաշտ, նույնիսկ թշնամական հարաբերությունների մեջ: Առանձին դեպքերում Ամերիկոմի որոշ աշխատողներ փորձում էին ծավալել հակասովետական գործունեություն, որն արտահայտվում էր մասնավորապես երեխաներին սովետական դադափարներից ու ազդեցությունից հեռու պահելու ձևով: Ամերիկոմում ծառայող որոշ դաշնակցական տարրեր

որբանոցներում պահել էին զենք, հակասովետական գրականություն և այլն⁷⁰: Երևանում և էջմիածնի գավառում երկար ժամանակ գործում էր ամերիկյան միսիոներական «Բորտ» ընկերությունը, որը «քրիստոնեական գաղափարների» տարածման քողի տակ թաքնված փաստորեն մթափում էր աշխատավորների դասակարգային գիտակցությունը: Այդ ընկերությունը ակտիվ գործունեություն էր ծավալել հատկապես Արագածի շրջանում բնակվող գաղթականների մեջ, որոնց երբեմն-երբեմն աննշան նյութական օգնություն ցույց տալու դիմաց փորձում էր զցել իր ազդեցության ոլորտը: Տեղեկանալով այդ մասին, ՀՍԽՀ Ժողովրդապետ 1923 թ. հունվարին կարգադրում է փակել «Բորտ»-ի դպրոցը, իսկ փետրվարի սկզբներին լիովին լիկվիդացվում է նրա գործունեությունը Հայաստանում⁷¹:

Միանգամայն պարզ էր, որ սովետական կառավարությունը չէր կարող անտարբեր վերաբերվել այն բանին, թե նյութական օգնությունից բացի ինչով են զբաղվում և ի՞նչ նպատակներ են հետապնդում օտարերկրյա բարեգործական հաստատությունները: Սովետական կառավարությանը լրջորեն մտահոգում էր այն հարցը, թե ի՞նչ ոգով և ինչպե՞ս են դաստիարակվում նրանց խնամքին հանձնված հազարավոր որբ երեխաներ:

Ահա թե ինչու հենց սկզբից մշտական հսկողության տակ էր առնվել բարեգործական կազմակերպությունների ամբողջ գործունեությունը և այդքան կարևոր նշանակություն էր տրվում որբերի դաստիարակության ու կրթության կազմակերպման խնդրին: Ինչպես տեսանք, սովետական կառավարության ակտիվ միջամտությամբ որբանոցներին առնթեր դպրոցներում վերացվեցին աստվածաբանության և սովետական դրությունից ոգուն խորթ այլ առարկաների դասավանդումը, ապացուցվեցին բոլ-սկաուտական կազմակերպությունները, երեխաների շրջանում ուժեղացվեց պատկոմական կազմակերպու-

⁶⁸ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 234, թ. 115—116:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 34, թ. 118—120:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 239, թ. 145:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 34, թ. 197:

* *

Երկրի տնտեսական դժվարին վիճակը որոշ չափով թեթևացնելուց հետո սովետական կառավարությունն ավելի կազմակերպված ընթացք տվեց Հայաստանում գտնվող արևմրտահայ գաղթականների դրության բարելավման գործին:

1922 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ժողովուրդի նախագահությանը լսեց ներքգործողկոմատի ղեկուցումը գաղթականության դրության մասին և որոշեց հարցն ավելի լայն, արմատական ու հեռանկարային միջոցներով լուծելու նպատակով ներկայացնել Կենտգործկոմի քննարկմանը⁷²:

Դեռևս 1922 թ. դարնանից սկսած, իսկ Կենտգործկոմի դիբեկտիվների համաձայն հատկապես 1923 թ. ձմռան ընթացքում, հողժողովուրդը ձեռնարկեց հողաշինարարական ծավալուն աշխատանքներ, որոնց ընթացքում հող էր հատկացվում ոչ միայն սակավահող գյուղացիական տնտեսություններին, այլև՝ գաղթականներին: Այդ նպատակով միաժամանակ կատարվում է երկրում կուտակված գաղթականության հաշվառում: Դրա շնորհիվ հաջողվում է մասամբ պարզել հողագուրկ գաղթականների քանակն ու կարիքները և հնարավորության սահմաններում նրանց բավարարություն տալ՝ սակավահող շրջաններից տեղափոխելով համեմատաբար հողառատ վայրեր:

ՆԳԺԿ-ի գաղթականական բաժնի տվյալներով, առ 1-ը փետրվարի 1923 թ., բացի Երևան, Ալեքսանդրապոլ քաղաքներից և Զանգեզուրի, Դարալագյազի ու Մեղրու գավառներից, Հայաստանում կային 128.634 գյուղական գաղթականներ, որոնցից մինչև 1923 թ. փետրվարը հողով բավարարվել էին 49.000 մարդ, իսկ 79.634 մարդ դեռևս մնում էին հողագուրկ վիճակում⁷³: Հողժողովուրդի տվյալների համաձայն, մինչև

⁷² Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 5, թ. 59:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 421, թ. 55—56 և ֆ. 123, ց. 1, գ. 1576, թ. 13—15:

թյունների ազդեցությունը, շատերն ընդունվեցին նրանց շարքերը, խստորեն արգելվեցին ծեծը և պատժի մյուս հակամակավարժական մեթոդները, բարելավվեց ուսուցիչների և մնացած աշխատակիցների որակական կազմը և այլն:

Սովետական կառավարության ձեռնարկած հետևողական միջոցառումների շնորհիվ Ամերկոմը և մյուս հաստատությունները դարձան զուտ բարեգործական, լույս հիմնարկներ, այլապես չէր թույլատրվի նրանց գործունեության շարունակումը մեր երկրում: Զպետք է անտեսել նաև այն հանգամանքը, որ Ամերկոմի և մյուս բարեգործական հաստատությունների նյութական միջոցները հիմնականում գոյանում էին դեպի ճնշված ու հալածված ժողովուրդները բարեկամաբար տրամադրված դեմոկրատական խավերի հատկացումներին:

Հետևապես, օտարերկրյա բարեգործական կազմակերպությունների գործունեության հիմնական գնահատականը տալիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ առաջին հերթին նրանց ցուցաբերած այն օգնությունը, որը նպաստեց հազարավոր որբերի և սովի ձիրաններում տառապող գաղթականության կյանքը փրկելու գործին:

Այս տեսանկյունից մոտենալով հարցին, պետք է ընդհանուր առմամբ դրական գնահատական տալ Հայաստանում օտարերկրյա բարեգործական հաստատությունների ունեցած գործունեությանը, միաժամանակ շմոռանալով, որ նրանում դրսևորվել են նաև բուրժուական բարեգործությանը հատուկ թերություններ ու բացասական զծեր, որոնց դեմ սովետական կառավարության ծավալած մշտական ու հետևողական վերահսկողության շնորհիվ հաջողվել է հիմնականում ցանկալի հոնով տանել նրանց աշխատանքը:

Գաղթականությանը և որբերին դժվարին կացությունից դուրս բերելու, որոշ չափով նաև երկրի տնտեսությունը վերականգնելու ուղղությամբ ուշադրավ աշխատանք է կատարել նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեն: ՀՕԿ-ը շատ կարևոր դեր խաղաց հատկապես հայրենիքի և սփյուռքի միջև կապերի ստեղծման ու ամրապնդման, ինչպես նաև հայրեն-

1923 թ. վերջերը հողաբաժիններ էին ստացել 64.000 գաղթականներ⁷⁴: Անհրաժեշտ է միաժամանակ նշել, որ այլ ազգութայինությունների գաղթականության վերադարձի ու տեղավորման, նրանց քանակի ու հողով բավարարություն ստանալու, ինչպես նաև Զանգեզուրի, Դարալագյազի և Մեղրու գավառների գաղթականների վերաբերյալ տվյալները չեն մտցված այդ թվերի մեջ⁷⁵:

Այսպիսով, դրանք միայն մոտավոր գաղափար կարող են տալ ինչպես գաղթականների ընդհանուր քանակի, այնպես էլ նրանց հողով բավարարվածության մասին, քանի որ այդ տարիներին չի հաջողվել ավելի ստույգ հաշվառում կատարել:

Այնուամենայնիվ, Հայաստանի նման սակավահող մի երկրում խիստ դժվար էր գաղթականների հարյուր հազարավոր զանգվածին բավարարել հողով, գյուղատնտեսական գործիքներով, սերմացուով, անասուններով, բնակարաններով և այլ միջոցներով: Սակայն ճիգերի մեծ լարումով սովետական կառավարությունը կատարեց այդ աշխատանքները, իր սուղ բյուջեից զգալի գումարներ հատկացնելով գաղթականության կարիքներին: Այսպես, օրինակ, 1922 թ. Ղարաբաղիսայի շրջանից Բասարազեյար են փոխադրվել 2757 շունչ գաղթականներ, նոր վայրերում ստացել հողամաս, բնակարաններ և արտոնյալ պայմաններով երկարատև վարկեր՝ լծկան անասուններ և գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերելու համար⁷⁶: Ներքին այդ տեղափոխությունները ավելի մեծ մասշտաբներով շարունակվել են հետագա տարիներին:

Բայց պետք է նշել, որ բնակչության հիմնական զանգվածը, որը տասնամյակներ շարունակ վարել էր իր տնտեսությունը բնակչության ծանոթ պայմաններում, Սովետական Հայաստանում համեմատաբար փոքրամասնություն էր կազմում: Մինչդեռ բնակչության մի զգալի մասը, անձա-

⁷⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, Երևան, 1926, էջ 69:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109 և Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 30/116, ց. 1, գ. 2352, թ. 23—24:

⁷⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, էջ 69:

նոթ լինելով նոր միջավայրին, ունենալով նույնիսկ հող և արտադրության այլ միջոցներ, դեռևս երկար ժամանակ չէր կարողանում բավարար բերք ստանալ: Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և հատկապես բարձրագիյր շրջաններից գաղթած գյուղացիները, որոնք միանգամից ընկել էին Արարատյան հարթավայրը, բավարար փորձ ու հմտություն չունեին բամբակի, բրնձի, խաղողի և այլ կուլտուրաների մշակման գործում: Այսպիսով, տասնյակ հազարավոր հողագործներ, որոնք տարիներ շարունակ իրենց տնտեսությունները վարել էին բնակչության համար այլ պայմաններում, այժմ կարիք ունեին համեմատաբար երկար ժամանակամիջոցի, որպեսզի տեական աշխատանքի միջոցով ձեռք բերեն անհրաժեշտ փորձ և հմտություններ: Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև գյուղատնտեսական գործիքների, մթերատու ու բանող անասունների, սերմացուի պակասությունը, այգիների ու ոռոգման ջրանցքների բացթողնվածությունը և այլ խոչընդոտներ, ապա պատկերը միանգամայն պարզ կլինի: Չնայած առկա այս լուրջ գծավորություններին, սովետական կառավարությունը անում էր ամեն բան գաղթականությանը հողի հետ կապելու և տնտեսապես ոտքի կանգնեցնելու համար:

Երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականության խնդրի արմատական լուծման ուղղությամբ այն՝ ինչ կատարեց նորաստեղծ սովետական իշխանությունը, ունեցավ պետական, տնտեսական ու քաղաքական կարևոր նշանակություն: Դա միաժամանակ ակնառու կերպով ցույց տվեց, որ միայն սովետական կառավարությունն է իրոք շահագրգռված անկեղծորեն լուծելու տարիներ շարունակ թափառական ու մուրացկանային կյանք վարող արևմտահայ գաղթականության հարցը:

Ահա թե ինչու սիյուրբահայ աշխատավորները ևս իրենց հայացքներն ուղղեցին դեպի Սովետական Հայաստան, այստեղ տեսնելով իրենց փրկությունը:

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՈՒՄԸ ԴԵՊԻ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, որպես հայ աշխատավորության շահերի իսկական պաշտպան, անտարբեր չէր կարող մնալ դժնդակ պայմաններում գտնվող և օգնություն հայցող պանդուխտ հայերի դառն ճակատագրի հանդեպ: Սովետական կառավարությունը երբեք էլ աչքաթող չէր անում գաղութահայությանը, որովհետև նա շատ լավ գիտակցում էր, որ Հայաստանի սահմաններից դուրս ապրում էր ավելի մեծ թվով հայություն, քան ներսում և որի ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին աշխատավորական տարրերը: Ուստի նա շարունակ անդրադառնում էր այն հարցին. թե ի՞նչ անցողաբան էն կատարվում գաղութահայության մեջ, դեպի ո՞ւր են բեկվում նրանց հայացքները:

Մինչև 1915 թ. եղեռնական իրադարձությունները, գաղութահայության թիվը (առանց ռուսական կայսրության տերիտորիայում բնակվողների) կազմում էր մոտ 175 հազար մարդ, որից 25 հազարը՝ Բուլղարիայում, 10 հազարը՝ Ռումինիայում, 20 հազարը՝ Եգիպտոսում և Հաբեշտանում, մնացածները՝ Եվրոպայի, Ասիայի և Ամերիկայի այլևայլ երկրներում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և դրանից հետո, զանգվածային կոտորածներից փրկված ու բռնագաղթի միջոցով Թուրքիայից արտաքսված հայության բեկորները անհամեմատ ստվարացրին հայկական գաղութները աշխարհի բազմաթիվ անկյուններում, ստեղծելով ընդարձակածավալ հայկական սփյուռքը:

Քսանական թվականների սկզբի տվյալներով բնակչության

քանակով ամենամեծը Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղթօջախներն էին: Այնտեղ ապաստան էր գտել շուրջ 150 հազար հայություն, որից մոտ 90 հազարը՝ Հալեպում և նրա մոտակա շրջաններում. 18 հազարը՝ Բեյրութում, 8 հազարը՝ Դամասկոսում, իսկ մնացածները ցրված էին այլ քաղաքներում ու ավաններում¹: Մի կողմից հայության այդ հոծ զանգվածի առկայությունը, իսկ մյուս կողմից՝ տեղի համեմատաբար բարենպաստ պայմանները, Սիրիայի և Լիբանանի հայկական գաղութը դարձրին սփյուռքի ամենակարևոր օջախներից մեկը, իսկ Հալեպն ու Բեյրութը դարձան Մերձավոր Արևելքի հայության ամենանշանակալից կենտրոնները՝ իրենց հայկական վարժարանների լայն ցանցով, մտավորական ուժերով, պարբերական մամուլով, կուսակցական, մշակութային ու մարզական ակումբներով և այլ ձեռնարկներով:

Իր մեծությամբ և ազգային-հասարակական ակտիվ գործունեությամբ Սիրիայից ու Լիբանանից հետո աչքի էր ընկնում ԱՄՆ-ի հայկական գաղութը, որի կազմավորումը սկիզբ է առնում անցյալ դարի 70-ական թվականներից: Ամերիկահայ երեք գաղթօջախներում (ԱՄՆ, Կանադա և Լատինական Ամերիկա) միասին հաշվվում էին 128 հազար հայեր: Դրանից մոտ 125 հազարը ապրում էին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում ու Կանադայում, իսկ ավելի քան երեք հազարը՝ Լատինական Ամերիկայի մի շարք երկրներում՝ Արգենտինայում, Բրազիլիայում, Ուրուգվայում, Կուբայում, Մեքսիկայում և այլուր²:

Կանադայի և Լատինական Ամերիկայի հայկական համայնքները աշխուժացան հատկապես 1922 թվականից հետո, որպես հետևանք Միացյալ Նահանգների կողմից հայերի զանգվածային ներհոսման դեմ ընդունված օրենքի: Մերձավոր Արևելքից ու Եվրոպայից դեպի նոր աշխարհ ուղղված տաքադիր հայերի քարավանները, իրենց առջև փակված գտնելով հյուսիս-ամերիկյան դարպասները, շրջվում էին դեպի

¹ Տե՛ս «Հայաստանի կոշնակ», 23 հունիսի, 1923, № 25, էջ 794:

² Տե՛ս նույն տեղում, 20 հունվարի, 1923, № 3, էջ 85—86:

Կանադայի և Լատինական Ամերիկայի ափերը: Դեպի Լատինական Ամերիկա հայերի հոսանքն ուժեղացավ հատկապես Ֆրանսիայի կողմից Կիլիկիան լքելուց և այն քեմալականների տնօրինությանը հանձնելուց հետո: Կիլիկիայում քեմալականների կազմակերպած նոր ջարդերից փրկված մարաշցի, հաճնցի ու զեյթունցի տարագիրները, որոնք ժամանակավոր ապաստան էին գտել Սիրիայի ու Լիբանանի գաղթականական կայաններում, զանգվածորեն ձգվում էին դեպի Ամերիկա: Նրանք էլ հենց, հաստատվելով Լատինական Ամերիկայի երկրներում, դարձան այդ շրջանի հայկական գաղթօջախների կորիզը: Գնալով հայության թիվը այդտեղ արագորեն աճում էր նաև ի հաշիվ Բալկանների, Սիրիայի, Լիբանանի, Իրանի և Թուրքիայի հայության: Այդ մասին է խոսում այն փաստը, որ արդեն 1925 թ. Լատինական Ամերիկայում հաստատվել էին ավելի քան 15 հազար հայեր, իսկ Բուենոս-Այրեսը դարձել էր գաղութահայ կարևոր կենտրոններից մեկը: Ինչ խոսք, որ Մերձավոր Արևելքի ու Եվրոպայի մի քանի երկրներում հայության համար ստեղծված անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հեռավոր ամերիկյան մայրցամաք մեկնող գաղթականները երբեք էլ չգտան ավելի նպաստավոր պայմաններ: Ինչպես մյուս երկրներում, այնպես էլ Լատինական Ամերիկայում որոշ չափով ունեոր ու ինքնաբավ վիճակի հասած փոքրաթիվ հայ ընտանիքների կողքին հսկայական զանգված էին կազմում ծայրահեղ թշվառության մեջ արվարձանային խղճուկ հյուղականներում իրենց գոյությունը հազիվ քարշ տվող հայ տարագիրները: Չնայած հայության քանակի անընդհատ ավելացմանը, այնուամենայնիվ Լատինական Ամերիկայի երկրներում մեծ չափերի էր հասնում ապազգայնացումը:

Քսանական թվականներին, ըստ իրենց մեծության, հայության հոծ համախմբման տեսակետից, երրորդ տեղը զբաղում էին Բալկանյան երկրների՝ բուլղարահայ, ռումինահայ և հունահայ գաղութները: Բուլղարիայում ապրում էին 46 հազար հայեր, Ռումինիայում, Տրանսիլվանիայում և Բեսարաբիայում՝ 43 հազար: Հունաստանում և Կիպրոսում հաշվվում

էին 79 հազար հայեր³: Առաջին համաշխարհային պատերազմին հաջորդած զինադադարից և հատկապես Իզմիրի կոտորածից հետո, Հունաստանը, ուր վաղուց ի վեր կար հայկական գաղութ, դարձավ լայն բացված դարպասներով հյուրընկալ ապաստանը ահավոր սպանդից ճողոպրած ու փախստական դարձած բյուրավոր հայերի: Սակայն այդ տարիներին խիստ հարափոփոխ ու անկայուն քանակ էր կազմում հայերի թիվը Հունաստանում: Տասնյակ հազարավոր խուճապահար տարագիրներ, հասնելով Պիրեիա, այնտեղից տարածվում էին դեպի Աթենք, Սալոնիկ ու նրանց շրջակայքի գաղթականական կայանները: Թուրքիայում կազմակերպված հայկական որբանոցների տասնյակ հազարավոր որբերը նույնպես, քեմալական առաջխաղացման հետևանքով, էվակուացվեցին և տեղավորվեցին Կորֆուում, Քեֆալոնիայում, Կորնթոսում և այլ վայրերում: Բայց օրվա հացի կարոտ, ցնցոտիների մեջ ծայր թշվառության մատնված, տեղի ունեցած սարսափների արհավիրքը ապրող ու վաղվա անստույգ վիճակի մղձավանջից տանջվող անտուն պանդուխտները խիստ անկայուն վիճակի մեջ էին Հունաստանում, ուստի այնտեղ երկար չէին մնում: Մինչ մի կողմից գաղթականների նորանոր խմբեր էին ապաստանում Հունաստան, նույն ժամանակ նախկիններից հազատվողները այնտեղից մեկնում էին դեպի Ամերիկա, Ֆրանսիա, Եգիպտոս և այլ երկրներ, հուսալով գտնել ավելի բարվոք պայմաններ: Այսպիսով, Հունաստան ապաստանած հայ գաղթականների քանակը խիստ փոփոխական էր այդ տարիներին:

1922 թվականի վերջերին կատարված հաշվարկումների համաձայն արտասահմանյան մյուս երկրներում գաղութահայությունը տեղաբաշխվում էր հետևյալ կերպ. Եգիպտոսում՝ Սուդանում և Հաբեշտանում՝ 28 հազար, Պարսկաստանում՝ 50 հազար, Հնդկաստանում, Ճավայում և Ավստրալիայում՝ 12 հազար, Եվրոպական երկրներում (Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտա-

³ Տե՛ս «Հայաստանի կոչնակ», 20 հունվարի, 1923, № 3, էջ 85—86:

լիա, Հունգարիա, Գերմանիա, Ավստրիա, Չեխոսլովակիա, Հարավսլավիա, Բելգիա և այլն)՝ 38 հազար⁴։

Գնալով անընդհատ ստվարանում էր եվրոպական երկրների հայությունը։ Օրինակ, 1925 թ. հայերի թիվը Ֆրանսիայում հասել էր մոտ 45 հազարի։ Ֆրանսահայ համայնքը ընդհանրապես եղավ սփյուռքի ամենանշանավոր և ազդեցիկ գաղթօջախներից մեկը։ Ֆրանսիական մտածողներն ու գրողները վաղուց ի վեր մեծ ազդեցություն ունեին արևմտահայ հասարակական մտքի ու գրականության վրա։ Արևմտահայ ազգային զարթոնքի և գրական վերածննդի գաղափարները, ձգտումներն ու նպատակները զգալի շափով ներշնչվել էին ֆրանսիական հեղափոխության սկզբունքներից ու ֆրանսիական հարուստ գրականության հորդ ակունքներից։ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև 1915 թ. եղեռնական իրադարձությունները հայ հասարակական գործիչները, մտավորականներն ու ուսանողները Ֆրանսիայում ստեղծել էին թուրքական բռնակալությունից հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ազատագրման դատին ջատագով համակրանքի ուժեղ հոսանք։ Եվ, երբ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, մանավանդ քեմալականների հաղթանակի հետևանքով, հազարավոր հայ տարագիրներ ապաստանեցին Ֆրանսիա, այնտեղ արդեն գտան խիստ բարյացակամ, հայասիրական մթնոլորտ։ Այնուհետև, Հունաստանի հայկական որբանոցները փակվելուց հետո, հազարավոր հայ գաղթականներ, առավելապես մեծահասակ որբեր ու Կ. Պոլսից փախած մտավորականներ, նույնպես անցան Ֆրանսիա և հաստատվեցին Փարիզում, Մարսելում, Լիոնում ու նրանց մերձակա ավաններում։

Ֆրանսահայ գաղութը, Մերձավոր Արևելքից և Միացյալ Նահանգներից հետո, ամենահոծ հայկական համախմբումը եղավ արտասահմանում։ Այդտեղ էին կենտրոնացել նաև Պոլսից, Իզմիրից և Թուրքիայի այլ քաղաքներից փախած արևմտահայ մտավորականները։ Նրանց ներկայությունը մի առան-

ձին աշխուժություն մտցրեց ֆրանսահայ գաղութի ազգային-հասարակական ու մշակութային կյանքում։

Բացի վերը թվարկած երկրներից, զգալի քանակությամբ մոտ 15 հազար հայեր էլ ապրում էին Պաղեստինում և Միջագետքում։ Եթե այս բոլորին ավելացնենք նաև Թուրքիայում մնացած հայության թիվը, որը հասնում էր 281 հազարի⁵ (150 հազարը Կ. Պոլսում, իսկ 131 հազարը՝ փոքրասիական կանների տվյալներով գաղութահայության ընդհանուր թիվը կազմում էր շուրջ 870 հազար մարդ (առանց նախկին ռուսական կայսրության տերիտորիայում ապրող հայության)։

Այս թվերը միայն մոտավոր գաղափար կարող են տալ գաղութահայության քանակի վերաբերյալ, քանի որ եղած աղբյուրները միանգամայն տարբեր տվյալներ են ներկայացնում։ Դրա կարևոր պատճառներից մեկն այն է, որ այդ տարիներին չի եղել ճշգրիտ վիճակագրություն։ Անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հայությունը շատ երկրներում երկար չէր մնում միևնույն տեղում. այլ վարում էր թափառական կյանք և հնարավոր չէր լինում որոշել նրա իրական քանակը։ Այնուհետև, տարբեր երկրներում գաղթականության հաշվառումը միանգամայն տարբեր սկզբունքներով էր կատարվում և անհնարին էր ստույգ տվյալներ ձեռք բերել։ Օրինակ, ԱՄՆ մեկնածուների ազգային հատկանիշը որոշվում էր ներգաղթի վարչության գրանցումներով, իսկ երկրի ներսում հետագայում կատարված աճը չէր ավելացվում կոնկրետ ազգության քանակին, որովհետև այնտեղ ծնվածներն ամերիկյան վիճակագրության համաձայն պարզապես համարվում էին ամերիկյան քաղաքացիներ և ոչ այս կամ այն ազգի ներկայացուցիչներ։ Նույնն էր դրությունը նաև Ֆրանսիայում և մի շարք ուրիշ երկրներում։ Ահա թե ինչու այդ տարիներին գաղութահայության քանակը զանազան աղբյուրներում տա-

⁵ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

տանվում էր 600 հազարից մինչև 870 հազարի կամ նույնիսկ մեկ միլիոն երկու հարյուր հազարի սահմաններում⁶։

Չնայած գաղութահայությունն իրենից ներկայացնում էր աշխարհի ատվարաթիվ մի զանգված, բայց նրա գլխին դամկլյան սրի պես կախված էր օտարացման ահեղ վտանգը, որովհետև նա կտրված էր հարազատ երկրից, ցրված տարբեր վայրերում և ենթակա ամեն տեսակ ազդեցությունների։ Ապագայնացման ու ձուլման պրոցեսը մեծապես պայմանավորված էր անյալիսի կարևոր գործոններով, ինչպես հյուրընկալող երկրի տնտեսական ու մշակութային զարգացման մակարդակը, տիրող քաղաքական մթնոլորտը, գաղութի ներսում սեփական մտավորական ուժերի պակասությունը, կրթական ու մշակութային օջախների բացակայությունը և այլն։ Սփյուռքահայության ազգապահպանման հիմնական գործոններից մեկը անշուշտ գաղութների ու մայր երկրի փոխադարձ շփման ու կապի ամրության մեջ էր։ Այդ տեսակետից, օրինակ, առանձնահատուկ վիճակի մեջ էր գտնվում պարսկահայ գաղութը։ Այն անմիջականորեն սահմանակից լինելով հայրենիքին, ունենալով Սովետական Հայաստանի դիվանագիտական ու հյուպատոսական ներկայացուցչությունների առկայությունը, փոխադարձ շփման և այլ ազդակների շնորհիվ ավելի շատ կապված էր Հայաստանի ու Կովկասի հայության, քան մյուս գաղութների հետ։ Օտարացման վտանգը այդ տարիներին համեմատաբար թույլ էր նաև Մերձավոր Արևելքի հայկական գաղթավայրերում՝ Սիրիայում, Եգիպտոսում և այլուր։

Ապագայնացման ու օտարացման ամենից ավելի ենթակա էր հայությունը Ամերիկայում, Ֆրանսիայում, Բալկաններում։ Այդ երկրներում մի շարք պատճառներով նոր սերունդը հեշտությամբ մոռանում էր իր մայրենի լեզուն, իր ժողովրդի

պատմությունը, մշակույթը, արագորեն խորթանում էր հայությունից և կորցնում իր ազգային դիմագիծը։

Ապագայնացման վտանգի դեմ գաղութահայության դիմագրավման համար հսկայական նշանակություն ունեցավ 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը։ Սովետական Հայաստանի գոյության փաստը օտարության մեջ դեգերող տարագիր հայությանը ավելց պայքարի ուժ, փրկության հույս և անհերք հավատ՝ պայծառ ապագայի նկատմամբ։

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և սովետական կառավարությունը հենց սկզբից իրենց ջերմ վերաբերմունքը դրսևորեցին գաղթաշխարհի նկատմամբ։ Գաղութահայության նկատմամբ Սովետական Հայաստանի կառավարության վարած միանգամայն ճիշտ քաղաքականության մշակման ու իրականացման գործում խոշոր ծառայություն ունեն Ալ. Մյասնիկյանը, Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Աշ. Հովհաննիսյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ասք. Մուվչյանը, Ար. Երզնկյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Դ. Շահվերդյանը, Պ. Մակինցյանը, Ս. Փիլոսովյանը, Ն. Տեր-Ղազարյանը, Գր. Վարդանյանը, Աղ. Խանջյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը և պետական ու մտավորական մի խումբ այլ գործիչներ, որոնք իրենց ելույթներով, հոգվածներով ու ամենօրյա գործունեությամբ նպաստում էին սփյուռքահայ զանգվածների շրջանում տարվող աշխատանքներին, ներգաղթի կազմակերպմանը և այլ խնդիրների լուծմանը։ Այդ տեսակետից հատկապես մեծ ծառայություններ ունի կուսակցական ու պետական ականավոր գործիչ Ալ. Մյասնիկյանը։ Այդ տարիների նրա գրեթե բոլոր ելույթներում, հոգվածներում ու աշխատություններում շոշափված են գաղութահայության և Սովետական Հայաստանի հարաբերությունների հետ կապված խնդիրները։ Նրա կողմից գաղութահայ ժողովրդական զանգվածներին գործիմաց ու համբերատար ձևով պարզաբանված են նրանց հուզող հարցերն ու պայքարի ուղիները։ Ալ. Մյասնիկյանն առաջիններից մեկն էր այն մարդկանց շարքում, ովքեր գտնում էին, որ գաղութահայ աշխատավորության և Սովետական Հայաստանի միջև

⁶ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 43, ց. 1, գ. 41, թ. 13, ֆ. 68/200, գ. 514, թ. 270 և 274, հմտ. նաև՝ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 3, թ. 38-41 և 115, «Հայաստանի կոչնակ», 1923, № 3, էջ 85-86 և № 25, էջ 794, «Հայ. քննիչ» ամսագիր, Բոստոն, 1925, № 2, էջ 90-102, Թեոդիկ, Ամենուն տա. րեցույցը, Վենետիկ, 1926, էջ 577-590, Ա. Անդրեասյան, Սփյուռքը և Հայրենիքը, Պեյրուի, 1962, էջ 7։

պետք է ձգված լինի ամուր կամուրջ, որովհետև «Խորհրդային Հայաստանը այն կայանն է, որը ապահովում է հայի ֆիզիկական գոյությունը, հայ աշխատավորի ազատությունը և բարեկեցությունը», որովհետև նա զաղութահայ աշխատավորության և առհասարակ գաղթականական հայության ազատության և երջանկության առհավատչյան է⁷:

Մինչև Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումը, օտար երկրներում հայրենազուրկ թափառող արևմտահայ տարագիրները որոշ հույսեր էին կապում մեծ տերությունների հետ, քանի որ նրանք ժամանակին «ազատության ու անկախության» վերաբերյալ բազմաթիվ խոստումներ էին տվել: Սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, իզուր ու անհիմն էին այդ ակնկալությունները իմպերիալիստական տերություններից, որոնց հետաքրքրում էր միայն իրենց շահը և ոչ թե ժողովուրդների ազատագրության գործը: Ուստի հայ գաղթականության վիճակը տարիներ շարունակ ոչ միայն մնում էր անորոշության մեջ, այլև մի շարք երկրներից, ուր նրանք ժամանակավոր ասպնջականություն էին գտել, ուղղակի դուրս էին մղվում ու ավելի ծանր կացության մեջ դրվում: Նման պայմաններում բոլոր «բարեբարների» կողմից խաբված սփյուռքահայերի փրկության միակ հույսն ու ապավենը դարձավ Սովետական Հայաստանը:

Այսպիսով, Սովետական Հայաստանի գոյությունը արևմտական բեկում մտցրեց հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության մեջ: Այն ոչ միայն ազատաբար նշանակություն ունեցավ ֆիզիկական բնաջնջման անմիջական սպառնալիքից փրկված արևելահայության կյանքում: Սովետական Հայաստանը միաժամանակ լուսատու փառոս դարձավ դաժան հակառակի բերումով աշխարհով մեկ սփռված գաղութահայ աշխատավորության համար: Հայրենաբաղձ սփյուռքահայության նիմանական զանգվածը հենց սկզբից որոշակի շրջադարձ կատարեց դեպի Սովետական Հայաստան, կանգնեց նրա

պաշտպանության դիրքերում և անհողող գանկություն հայտնեց վերադառնալու իր նոր, ազատագրված սոցիալատական հայրենիք: Սովետական իշխանության հաստատման առաջին իսկ օրվանից Հայաստանը դարձավ համայն հայ աշխատավորների մայր հայրենիք, նրանց ազգահավաքման կենտրոնն ու վերջնական հանգրվանը:

Դրանում համոզվելու համար բավական է ծանոթանալ սփյուռքահայ մամուլի որոշ մասի հետ: Օրինակ, Կ. Պոլսում հրատարակվող «Երկիր» թերթի ստորև բերվող տողերում առավել խտացված ձևով արտահայտված են Հայաստանում գտնվող գաղթականությանը հող հատկացնելու վերաբերյալ սովետական կառավարության որոշման առթիվ եղած զաղութահայ բազմաթիվ արձագանքները: «Նախորդ կառավարությունը,— գրում է «Երկիր»-ն իր խմբագրականում,— իր տիրապետության երեք տարիներու ընթացքին արևմտահայ փախըստականության վրա խորթ աչքով նայեցավ և բնավ չի մտածեց արևմտահայ գյուղացիության հող տրամադրելու մասին», մինչդեռ Սովետական Հայաստանի «ղեկավարները սկիզբեն ի վեր իրենց գլխավոր մտահոգություններեն մեկն ալ դարձուցին արևմտահայ գյուղացիությունը հողի հետ կապելու խնդիրը»⁸:

Այնուհետև թերթն իր ուրախությունն էր հայտնում այն առթիվ, որ «Մյասնիկյանի կառավարության որոշումով Խորհրդային Հայաստանի սահմաններուն մեջ գտնվող արևմտահայ գյուղացիներուն պիտի բաշխվի հող այն չափով, ինչ չափով որ կտրվի բնիկ գյուղացի աշխատավորներուն: Ահա հիմնական և բարվոք կարգադրություն մը, որուն շնորհիվ արևմտահայությունը կազատվի գաղթականի թափառական կյանքեն, կլծվի շինարար, ստեղծագործող աշխատանքի և այդ կերպով ոչ միայն հնարավորություն կունենա իր ապրուստը իր ճակատի քրտինքովը հայթայթելու, այլ նաև նպաստելու հայրենիքի տնտեսական վերաշինության կենսական գործին»⁹:

⁷ Տե՛ս Ալ. Մարտունի, Գաղութահայ աշխատավորությունը, Նյու-Յորք, 1923, էջ 13—14:

⁸ «Երկիր», Կ. Պոլիս, 16 սեպտեմբերի, 1921 թ., № 585:

⁹ Նույն տեղում:

Երկրում եղած գաղթականության նկատմամբ սովետական կառավարության հոգատար վերաբերմունքը հույսի ճառագայթներ նետեց օտար երկնակամարների տակ դեգերող բոլոր հայ աշխատավորների սրտերը և նրանց կողմնորոշեց դեպի վերածնվող հայրենիքը: Արտահայտելով այդ տրամադրությունները, Նյու-Յորքում հրատարակվող «Հայաստանի կոչնակ»-ը գրում էր. «Գաղութներու մեջ հետզհետե ավելի կշեշտվի համակրանքը դեպի Հայաստանի ներկա կառավարությունը», դեպի «Խորհրդային Հայաստանը, որուն դարձած են հիմա բնագդաբար բոլոր հայոց աչքերը»: Վերլուծելով գաղութահայության ընդհանուր գոյավիճակը, շաբաթաթերթը միանգամայն ճիշտ կերպով հանգում էր այն եզրակացությանը, որ «քաղաքական արդի դժբախտ պայմաններու մեջ իրապես ալ հայերը չէին կրնար ուրիշ հենակետի մը վրա հույս դնել, եթե ոչ Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության վրա, քանի որ հոն միայն կարելի էր ազդին համար ստեղծել կեդրոն մը, որ միևնույն ատեն շողկապ մը ըլլար բոլոր ցրված հայերու միջև»¹⁰:

Պետք է շեշտել, որ սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերը, գնահատելով սովետական կառավարության հոգատարությունը գաղթականության նկատմամբ, միաժամանակ զգում էին իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ: Այդ տեսակետից բնորոշ են Կ. Պոլսի «Երկիր» թերթի խմբագրական հոդվածներից մեկի այն տողերը, ուր ասված է. «Հայաստանի կառավարությունը իր պարտքը կատարած է. նախապես իրավագուրկ մեր եղբայրները՝ հիմա իրավատերեր կըլլան, իրենց խրճիթը, իրենց օճախը կունենան, իրենց քրտինքին արդյունքը կվայելեն»:

Կարգը գաղութինն է. մինչև գարուն գաղութն ալ իր բուրանվեր օգնությունը պետք է փութացնե, որպեսզի մեր գյուղացի եղբայրները ճիշտ ժամանակին ունենան իրենց բահը և բրիչը, խոփն ու արորը»¹¹:

¹⁰ «Հայաստանի կոչնակ», 28 հուլիսի, 1923, № 30, էջ 937—938:

¹¹ «Երկիր», 23 նոյեմբերի, 1921 թ., № 620:

Թեպետ գաղութների օգնությունը չեղավ բոլորանվեր ու նշանակալից, բայց դրանով իսկ սկիզբ առավ գաղութահայության աստիճանական ու արմատական բեկումը դեպի Սովետական Հայաստան: Օրավուր աճեց ու պայծառացավ Սովետական Հայաստանի հմայքը հայկական գաղթավայրերում և արդեն այդ հմայքը չէին կարող մթափնել հակասովետական ոչ մի զրպարտություն ու պրովոկացիա:

Արտասահմանի հայկական շրջաններում լայն արձագանք գտավ և աշխատավորական զանգվածներին դեպի հայրենիք կողմնորոշելու գործում հսկայական նշանակություն ունեցավ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանական խորհուրդների պատգամավորների խորհուրդների առաջին համագումարի (30-ը հունվարի—4-ը փետրվարի 1922 թ.) դիմումը՝ ուղղված սփյուռքահայությանը: Ազատագրված հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանը այդ դիմումի մեջ սրտագին ողջուններ էր հղում արտասահմանում ցրված հայ տարագիրներին: Այնտեղ միաժամանակ հույս էր հայտնվում, որ երկրի վերաշինության և նրա լավագույն ապագայի ստեղծման գործում իրենց արժանի ավանդը կներդնեն նաև գաղութահայ աշխատավորները, որովհետև միայն այդ ուղիով, միայն Սովետական Հայաստանի հզորացմամբ ու բարգավաճմամբ կգա նաև նրանց փրկությունը¹²: Այդ տարիներին գաղութահայ միջավայրում անցյալի վերաքննության, նոր դիրքորոշման, ապագա գործունեության շուրջը համառ պայքար էր գնում տարբեր հոսանքների միջև: Նման պայմաններում սփյուռքահայ աշխատավորությանը ճիշտ կողմնորոշելու համար կարևոր նշանակություն ուներ Սովետական Հայաստանից նրան ուղղված ամեն մի ճշմարիտ խոսք, առավել ևս հայ ժողովրդի պետական իշխանության բարձրագույն օրգանի դիմումը:

Գաղթաշխարհի տարբեր անկյուններում պրոսովետական մտայնության առաջացման ու զորացման համար մեծ նշա-

¹² Տե՛ս «ՀՍԽՀ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայիների խորհուրդների Ա. համագումարը», Երևան, 1922, էջ 150—151:

նակություն ունեն Սովետական Հայաստանի մասին ճիշտ և բազմակողմանի ինֆորմացիա տարածելու հանգամանքը: Այդ տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում գաղութահայ առաջադիմական մամուլը և մի շարք երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Բուլղարիայի, Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցությունների մեջ ստեղծված հայկական մասնաճյուղերը, ինչպես նաև Եվրոպայում առաջ եկած հայ ուսանողների կազմակերպությունները:

Մայր հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի և գաղութահայության միջև որպես կապի կարևոր օղակներ էին ծառայում Սովետական Ռուսաստանի և Հայկական ՍՍՀ դիվանագիտական, տնտեսական ու առևտրական ներկայացուցչությունները, առանձին պատվիրակությունները, սովետահայ մամուլը և այլն:

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության միջև կարևոր կամուրջ եղավ նաև Հայաստանի օգնության կոմիտեն, որի մասնաճյուղերը տարածված էին հայկական գրեթե բոլոր գաղթավայրերում և կարևոր դեր էին կատարում սփյուռքահայ աշխատավորներին հայրենիքի հետ կապելու, բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների ու հոսանքների վնասակար ազդեցությունից հանելու գործում:

Գաղթաշխարհի ազգայնական-բուրժուական կազմակերպությունները՝ հատկապես դաշնակցությունը, շատ գոհ էին, որ սկզբնական շրջանում թույլ էր կապը Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի միջև: Հայրենիքի հետ կապերի թուլությունը նրան հնարավորություն էր տալիս զրպարտել սովետական կառավարությանը, թե իբր «բուլշեիկները չեն ուզում կապ պահպանել գաղութների հետ»: Դաշնակներն աղմուկ էին բարձրացնում և հոխորտում, թե միայն իրենք են հոգում ազգի շահերի մասին և այլն: Իսկ երբ կապը ստեղծվեց և զնալով ավելի էին սերտանում փոխհարաբերությունները սփյուռքի ու հայրենիքի միջև, նրանք սկսեցին խիստ անհանգստանալ: Դաշնակցությունն այս անգամ արդեն փոխեց իր «երգի» եղանակը: Այժմ էլ դիմելով ամեն տեսակ խարդախամենների, դաշնակները ճգնում էին մոլորության մեջ գցել գաղութահայու-

թյանը, պնդելով, թե՝ «բուլշեիկները քեզ ուզում են շահագործել, դու նրանց փորացավն ես, իսկ քո դարդը նրանց չի զբաղեցնում—մի լսիր նրանց, այլ մեզ՝ չե՞ որ մենք ենք քո հարազատները» և նման կարգի այլ բարբառներ: Իրականում դաշնակցությունն այդպիսի մեքենայությունների ու կեղծիքների էր դիմում այն պատճառով, որ եթե Սովետական Հայաստանի ազդեցության ուժեղացման հետևանքով գաղութահայությունը լիովին երես դարձներ իրենից, ապա նրա գոյությունը միանգամայն անհնարին կլիներ:

Բացի դաշնակցությունից, այդ տարիներին գաղութահայության կյանքում որոշակի դեր էին խաղում նաև ռամկավարներն ու հնչակյանները, որոնք դեռ այն ժամանակվանից հիմնականում կողմնակից էին գաղութահայության պրոսովետական կողմնորոշմանը:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, սփյուռքի հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և ուժերի միջև մղվող պայքարի հիմնական առանցքը, կարևոր հանգույցը դարձավ վերաբերմունքը դեպի մայր հայրենիքը: Այդ պահից սկսած «ո՞վ ում» հարցը գաղթաշխարհում լուծվում էր Սովետական Հայաստանի նկատմամբ ունեցած դիրքորոշմամբ: Ժողովրդական զանգվածները այս կամ այն հոսանքի ու գործիչի դերը, նրա նկատմամբ իրենց վերաբերմունքը որոշում էին այն բանով, թե տվյալ հոսանքն ու գործիչը թե՛, թե՞ դեմ են Սովետական Հայաստանին:

Դեպի Սովետական Հայաստան, որպես հայության միակ հայրենիքի սփյուռքահայության դիրքորոշման գործում հրակայական զգաստացնող նշանակություն ունեցավ նաև Լոզանի կոնֆերանսը, որը վերջնականապես ցրեց արևմտյան տեություններից ունեցած սպասելիքները:

Մինչև Լոզանի 1922—1923 թթ. կոնֆերանսը գաղութահայության գրեթե բոլոր խավերում տակավին ապրում էր այն հույսը, թե միգրացիոն տեությունները հնարավորություն ստեղծեն վերադառնալու իրենց հայրենի օջախները: Բայց երբ Լոզանի կոնֆերանսում արևմտյան տեություններն ու քեմալական Թուրքիան իջեցրին հայկական հարցի

«վերջին» քստմաների արարի արյունաշաղախ վարագույրը՝
վերջնականապես սթափվեցին ու լիովին զգաստացան սփյուռ-
քահայ աշխատավորները:

Լոգանի կոնֆերանսում Սևրի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի պայմանագիրը գերեզմանելու հետ մեկտեղ «մոռացության» տրվեց նաև հայկական հարցը, որն արդեն փաստորեն հանգեցվել էր աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթականության վիճակը շատ թե քիչ բարելավելու խնդրին։ Հայտնի է, որ Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր ստեղծել «Մեծ Հայաստան» և, չնայած, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնը 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին ձևականորեն գծել էր նրա սահմանները, բայց այն այդպես էլ մնաց թղթի վրա։ Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց անգամ այն ստորագրող որևէ տերության կողմից։ Հետագա երկու տարիների ընթացքում զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան Մերձավոր Արևելքի քաղաքական կյանքում և Սևրի պայմանագիրն արդեն չէր համապատասխանում նոր իրադրությանը։ Ուստի Սևրում իրենց «լուծումն» ստացած բոլոր հարցերը, այդ թվում և հայկական հարցը, վերաքննության ենթարկվեցին 1922 թվականի նոյեմբերին Լոգանում հրավիրված կոնֆերանսում։ Հայկական հարցն էլ, այսպիսով, մեքենայորեն մտավ կոնֆերանսի օրակարգի մեջ։ Բայց ինչպես միշտ, այս անգամ էլ այն առուծախի առարկա դարձավ իմպերիալիստական դիվանագիտության ու թուրքական կառավարության միջև։ Ավելին, հայկական հարցն այստեղ փոխարինվեց լոկ հայկական օջախի ու գաղթականներին իրենց նախկին բնակավայրերը վերադառնալու թույլտվություն տալու հարցով։

Չնայած Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր լորդ Քերզոնի, Իտալիայի ներկայացուցիչ մարկիզ Գարրոնիի ու նրանց կոլեգաների հանդիսավոր, բայց ըստ էության կեղծ հայտարարություններին, որ հայերն արժանի են հատուկ ուշադրության ոչ միայն իրենց կրած դաժան տառապանքների, այլև ապագայի վերաբերյալ նրանց տրված խոստումների պատճառով, և, չնայած այն բանին, որ կղզանի կոնֆերանսի մասնակիցները հրապարակորեն հանձնառու եղան

չցրվել մինչև որ մի հարմար ապաստան չապահովեն անպաշտպան մնացած հարյուր հազարավոր հայ գաղթականների համար, բայց և այնպես, 1923 թ. հուլիսի 24-ին ստորագրվեց մի պայմանագիր, ուր խոսք անգամ չկար հայերի մասին¹³:

մասին¹³։

Ազգային փոքրամասնությունների խնդիրը, այդ թվում՝ նաև տարագիր հայություն հարցը, որպես կարևոր քաղաքական պրոբլեմ, սկզբում ուսումնասիրվում էր կոնֆերանսի ռազմա-տերիտորիալ հանձնաժողովում։ Արևմտյան դիվանագետներն այն դարձյալ օգտագործում էին իրենց շահագրգռող մյուս հարցերի ցանկալի լուծումն ապահովելու նպատակով թուրքական ներկայացուցիչների վրա ճնշում գործադրելու համար։ Այդ պատճառով էլ կոնֆերանսի աշխատանքների սկզբում Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնը հայկական հարցը բնորոշեց որպես «աշխարհի ամենա-մեծ խալտառակություններից մեկը» և մյուս դաշնակիցների համաձայնությունամբ ու հավանությունամբ առաջ քաշեց թուրքի-յում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտ-պանություն և, մասնավորապես, արևելյան վիլայեթների տե-րիտորիայում կամ Կիլիկիայում արևմտահայության մնա-ցորդների համար հայկական օջախ ստեղծելու հարցը։ Բայց թուրքական պատվիրակությունը վճռականապես մերժեց այդ պահանջը։ Եվ մեծ տերություններն աստիճանաբար այնքան մեղմացրին իրենց պահանջները, որ կարծեք թե հայկական հարցն ընդհանրապես նշանակել էր հայերի համար թուրքի-յում մի ազգային օջախ ստեղծել։

Երբ եվրոպական տերութիւնները թուրքական կառավարութիւնից բաժարարութիւն ստացան անմիջականորեն իրենց հետաքրքրող էական խնդիրներում (նեղուցների, կապիտուլիացիաների, օսմանյան պարտքի հատուցման, Մոսուլի և այլն), այլ կերպ ասած, երբ հայկական հարցն արդեն կատարեց թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու իր սովորական

¹³ См. «Армянский вопрос на Лозанской конференции», Тифлис, 1926:

դերը, հայկական օջախի ստեղծման և հայ գաղթականներին ապաստան տալու հարցը առանձնացվեց քաղաքական մյուս պրոբլեմներից և փոխադրվեց մարդասիրական հանձնաժողովի քննության ոլորտը։ Այնտեղ առատորեն «հուզումնալից» ճառեր արտասանվեցին «մարդասիրական բարձր զգացմունքների» մասին, Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների գոյության ու իրավունքների պաշտպանության համար անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու մասին և այլն։ Առաջ քաշվեց նաև 1920—1922 թթ. քեմալականների ջարդարարական քաղաքականության հետևանքով տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից փրկված և Կ. Պոլսից, Զմյուռնիայից ու Կիլիկիայից զանգվածաբար արտաքսված փախստականներին Թուրքիա վերադառնալու հնարավորություն ընձեռելու հարցը։ Ինչպես հայտնի է ֆրանսիացիների կողմից Կիլիկիայի էվակուացումից հետո, այդ երկրամասի մոտ 80 հազար հայ բնակչությունը ցրվեց սիրիական սահմանի երկայնքով ձգվող բնակավայրերում, անցավ Հալեպ, Բեյրութ և ուրիշ քաղաքներ, բայց չկարողացավ հաստատվել այդ վայրերում, ուստի ձգտում էր վերադառնալ հայրենիք¹⁴։ Ահա նաև դրանց մասին էր գնում խոսքը կողմնում։

Սակայն Թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշան, որը լավ էր ըմբռնել իմպերիալիստական դիվանագիտության իսկական նպատակը, համառորեն բացասական պատասխան էր տալիս այդ «պահանջներին»։ Նա անպատկառորեն խորհուրդ էր տալիս հայերի համար «ազգային օջախ» ստեղծել Աֆրիկայում կամ մի այլ տեղ։ Թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես հրաժարվեց համաձայնվել անգամ ընդհանուր ներումը հայ տարագիրների վրա տարածելու և նրանց Թուրքիա վերադարձն արտոնելու առաջարկությունն ընդունելուց։ Ահա թե կողմնի կոնֆերանսում ինչպիսի վախճանի հասցվեց տասնամյակներ շարունակ ծեծվող հայկական հարցը։

Կողմնում իմպերիալիստական դիվանագիտությունը փաս-

տորեն խարդախորեն լքեց, մոռացության տվեց հայկական հարցը, այն փոխարինելով հայ տարագիրներին Թուրքիայում մի փոքրիկ «ազգային օջախ» տրամադրելու համեստ պահանջով։ Այդ էլ, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, փաստորեն նույնպես խաբեություն էր։ Արևմտյան տերությունները իրականում ոչ մի վճռական ու լուրջ քայլ չարեցին զանազան երկրներում անասելի թշվառության մեջ գտնվող բազմահազար հայ տարագիրների համար մի ապահով բնակավայր ստեղծելու ուղղությամբ։ Իրենց հայ ժողովրդի «բարեկամներ» ձևացնող արևմտյան տերությունները, կարգավորելով իրենց հետաքրքրող խնդիրները, հայ գաղթականության հարցը ձևականորեն կտակեցին Ազգերի լիգայի տնօրինությանը։ Ահա այս էր իսկական արդյունքը ազատության ու անկախության այն խոստումների, որ արևմտյան տերությունները շուրջ էին հայ ժողովրդին, երբ հարկավոր էր եղել քաջալերել նրան՝ Անտանտի օգտին պատերազմում օգտագործելու համար։

Այս բոլորն, իհարկե, չէին կարող լիովին չբացել սփյուռքահայ աշխատավորների աչքերը՝ տեսնելու համար տարիներ շարունակ իրենց «բարեկամներ» հայտարարող մարդկանց ու կառավարությունների իսկական դեմքը, նրանց ստոր խաբեությունը։ Ահա թե ինչու կողմնում տեղի ունեցած այս իրադարձությունները թելադրեցին տարագիր հայությանը վերջնականապես ու վճռականորեն շրջադարձ կատարել կեղծ բարեկամներից և իր հայացքն ուղղել դեպի համայն հայ աշխատավորների իսկական հայրենիք՝ Սովետական Հայաստան։ Ուստի կողմնի կոնֆերանսից հետո, առավել հրամայական դարձավ սփյուռքահայերի հայրենադարձության խընդիրը։

Ինչպես տեսանք, սովետական կառավարությունը և կոմունիստական կուսակցությունը, չնայած երկրի քայքայված ու դժվարին վիճակին, սովետական իշխանության առաջին իսկ օրերից անում էին ամեն բան, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում բուժեին այն խորը վերքերը, որ տարիներ շարունակ առանց սպիանալու կրում էր իր վրա հայ ժողովուր-

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5—19։

դը: Սովետական կառավարությունը ձգտում էր նաև սերտ հարաբերություններ հաստատել գաղութահայ աշխատավորների հետ և նրանց կապել հայրենիքին:

Ուստի պատահական չէր, որ լքված ու անդեկ զանգվածների հայացքները աներկբայելիորեն ու աննահանջ կերպով լիովին դարձան դեպի Սովետական Հայաստան, որտեղից առկայծում էին լույսի և հույսի իսկական ճառագայթները: Եվ սովետական իրականության մասին որքան ավելի շատ ճշմարտացի ու փաստալից տեղեկություններ էին երևան գալիս արտասահմանյան մամուլում ու հայկական շրջաններում, այնքան ավելի էր աճում սփյուռքահայերի ձգտումը դեպի Սովետական Հայաստան:

Գաղթաշխարհում օրըստօրե ավելի էր զորանում սովետական օրինետացիան, ամենուրեք հմայքի լուսապսակով էր զարդարվում Սովետական Հայաստանը: Ահա թե ինչու սկիզբ է առնում գաղութահայերի անկեղծ ձգտումը «դեպի տուն, դեպի հայրենիք, դեպի Հայաստան»՝ նրանց պատկերավոր խոսքերով ասած՝ դեպի «սովետյաց երկիր»:

Գ.ՈՒՆՍ ԶՈՐՈՐԴ

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԳԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Անկասկած է, որ Հայաստանում սովետական իշխանության գոյությունն ինքնին ձգողական հզոր ուժով դեպի իրեն էր գրավում թուրքական սպանդից փրկված և օտար երկրներում հեծող գաղութահայ աշխատավորներին: Նրանք սեռովն հայացքներով անընդհատ հետևում էին հարազատ երկրի վերաշինությանը և օրեցօր գոտեպնդիչ լուրեր ստանալով այնտեղ կատարվող արմատական վերափոխությունների մասին, ամեն կերպ ձգտում էին ներգաղթել հայրենիք և վերջնականապես փրկվել օտարության մեջ իրենց բաժին ընկած տառապանքներից:

Երկրում գտնվող արևմտահայ գաղթականների նկատմամբ սովետական կառավարության ցուցաբերած ջերմ ու հոգատար վերաբերմունքը, և անմիջականորեն դրա հետևանքով կարճ ժամանակամիջոցում նրանց համար ստեղծված համեմատաբար բարվոք պայմանները, հրապուրում էին օտար ու անհյուրընկալ հորիզոններում դեգերող հայ աշխատավորներին: Հայրենիքը դեպի իրեն էր գրավում մեծ թվով տարագիրների ոչ միայն Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներից, ուր խիստ անբարենպաստ էին տնտեսական պայմանները, այլև նույնիսկ առավել բարվոք համարվող, համեմատաբար բարձր կենսամակարդակ ունեցող գաղթօջախներից՝ Ամերիկայից, Եվրոպայից և այլ վայրերից: Սովետական կառավարությունը հայրենիք ներգաղթելու ցանկությամբ մեծ թվով կոլեկտիվ և անհատական խնդրագրեր, նամակներ ու զիմումներ էր ստանում սփյուռքահայ բազմաթիվ տարագիրներից:

Սովետական կառավարությանն ուղղված այդ ցանկություններն արտահայտող դիմումների ու նամակների մեջ իր վառ արտահայտությունն էր գտնում ցիր ու ցան սփյուռքահայ զանգվածների իսկական կյանքն ու մտայնությունը։ Սկզբնական շրջանում սփյուռքահայ աշխատավորները հաճախ էին դիմում «պոլշեիկյան դեսպանին», Պալացցո Կարաբոյ,—այդպես էր կոչվում Կ. Պոլսում գտնվող այն շենքը, ուր տեղավորված էին սովետական առևտրական հիմնարկները,—խնդրելով միջնորդել սովետական կառավարության առջև, իրենց Հայաստան ներգաղթելու հնարավորություն ընձեռելու համար։ Եվ չնայած գոյություն ունեցող ամեն տեսակ դժվարություններին, կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը երբեք անտարբեր չմնացին սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկությունների նկատմամբ, անպատասխան չթողեցին նրանց խնդրանքները։ Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման վիթխարի ջանքեր ու հսկայական գոհորություններ պահանջող աշխատանքների հետ միաժամանակ, երկրում կուտակված գաղթականությունը բնակեցնելու, հողով և այլ միջոցներով բավարարելուն զուգընթաց, իր գոյության առաջին իսկ օրերից սովետական կառավարությունը զգալի գործունեություն ծավալեց նաև սփյուռքահայ աշխատավորներին հայրենիք տեղափոխելու ուղղությամբ։

Ընդառաջելով տարագիր հայության հայրենաբաղձ ցանկություններին, արդեն 1921 թ. վերջերից սովետական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձության կազմակերպման դժվարին գործին։

Սկզբնական շրջանում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմում և ժողկոմխորհում հատկապես շատ դիմումներ էին ստացվում Միջագետքում (Իրաք) գտնվող հայ տարագիրներից։ Նրանք անասելի զժնդակ պայմանների մեջ էին և իրենց փրկության միակ հույսը կապում էին Սովետական Հայաստանի հետ։ Նրանք հիմնականում վասպուրականցիներ էին, որոնք թուրքերի ուխտադրուժ հարձակման հետե-

վանքով 1918 թ. վաղ գարնանը զանգվածաբար փախչում էին դեպի Անդրկովկաս, սակայն Վան-Իգդիր ճանապարհը թուրքական բանակի կողմից փակվելուց հետո, ստիպված եղան բազմաթիվ զրկանքներ ու զոհեր կրելով, երկար ուղի անցնել դեպի Պարսկաստան, հույս ունենալով այնտեղից տեղափոխվել Անդրկովկաս։ Սակայն նրանց այդ մտադրությունը ևս չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ թուրքական զորքերը ավելի վաղ մտան Պարսկաստան և կտրեցին Անդրկովկասի նաև այդ ճանապարհը։ Վասպուրականցիները և նրանց միացած խոյի, Սալմաստի, Ուրմիայի հայերն ու նեսստորական ասորիները ստիպված շարժվում են դեպի Հարատարական ասորիները։ 1918 թ. հունիսի վերջերին Պարսկաստանում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարությունը, զաղթականության իրեն ծառայեցնելու նպատակով, նրանց վերցնում է իր «հովանավորության» տակ։ Տարեբայ-նրանց վերցնում է իր «հովանավորության» տակ։ Տարեբայ-նրեն նահանջող գաղթականները օգոստոսի սկզբներին հասնում են Համադան, բայց անգլիական իշխանությունները նրանց արգելում են մտնել քաղաք¹։ Անգլիացիները համոզում են գաղթականներին, թե ստեղծված պայմաններում ամենահարմար ելքն այն է, որ նրանք տեղավորվեն Միջագետքում, միաժամանակ մնան այնտեղ, խոստանալով հետագայում նրանց տեղափոխել Հայաստան²։

Միջագետքի սահմաններից ներս անցնելուց հետո անգլիացիք անմիջապես զինաթափում են գաղթականությունը պաշտպանող հայ-ասորական մոտ 7 հազարանոց զինված ջոկատը, բացի նրանցից, ովքեր համաձայնվում են ընդգրկվել անգլիական զորքերի կազմում։ Այդ ձևով ստեղծվում են մի քանի հայ-ասորական գումարտակներ և ուղարկվում Զենջան՝ օգնելու թուրքերի դեմ կռիվող անգլիական զորքերին³։ Գաղթականությունը կարճ ժամանակամիջոցում համոզվում է, որ անգլիական գաղութարարները ծրագրել են ստեղծել

¹ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ԶԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 267, թ. 119—121։

² Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 25 սեպտեմբերի, 1924 թ., № 219։

³ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 68/200, գ. 125, թ. 9 և 16։

հայերից և ասորիներից բաղկացած զինված ուժեր և նրանց միջոցով իրենց դիրքերն ամրապնդել արաբական աշխարհում, միաժամանակ անձեռնմխելի պահել Հարավային Պարսկաստանի և Միջագետքի նավթահանքերը: Շուտով հայ գաղթականությունը ծառանում է այդ ստոր խաբեություն դեմ և պահանջում իրագործել Հայաստան փոխադրելու մասին իրեն տրված խոստումները: Անգլիական իշխանությունները, զգալով գաղթականության բուռն ըմբոստացումը, սկսում են ձեռքակալել ու պատիժների ենթարկել առավել աչքի ընկնող տարրերին, իսկ հիմնական զանգվածին զինված պահակախմբերի հսկողության տակ փոխադրում են Բաղդադի շրջանը, որտեղ նրանց տեղավորում են վրանների տակ, հատուկ ճամբարներում (քեմբերում):

Տարագիրների մեծ մասը (մոտ 15 հազար մարդ) տեղավորված էր Բաղդադից ոչ հեռու գտնվող Բաբուբա ավանում⁴: Ճամբարում ապրողներին անգլիացիները բաց էին թողնում աննշան քանակությամբ անորակ մթերքներ, որով մի կերպ իրենց գոյությունն էին քարշ տալիս գաղթականները: Գաղթականների բնակատեղերը շրջապատված էին փշալարերով և գտնվում էին հնդիկ զինվորների խիստ հսկողության տակ: Հայերին արգելվում էր դուրս գալ ճամբարից և աշխատանք որոնել Բաղդադում կամ մի այլ վայրում: Գաղտնի Բաղդադ կամ Բասրա աշխատանքի մեկնողներին անգլիացիները հետապնդում էին, գտնում և ենթարկում բանտարկության կամ ուղարկում տաժանակիր աշխատանքի: Իսկ եթե չէր հաջողվում նրանց բռնել, այդ դեպքում փախածի ընտանիքին էին վտարում ճամբարից դեպի անապատ: Տարածված սովն ու համաճարակ հիվանդությունները օրական տասնյակ զոհեր էին խլում անապատի կիզիչ արևի տակ տառապող վրանաբնակներից:

Գաղթականներին տրվող չնչին նպաստի դիմաց տղամարդկանց ձրի աշխատացնում էին երկաթուղու շինարարություն վրա, ուր նրանք ենթակա էին անգլիական սպաների

սանձարձակ կամայականություններին: Անգլիական իշխանությունները գաղթականության մի մասին 1920 թ. աշնանը փոխադրեցին Բասրայի նահանգի Նահրէլօմար գետափնյա ավանը՝ տեղի նավթահանքերում և ստրատեգիական նշանակություն ունեցող շինարարական օբյեկտներում օգտագործելու նպատակով, ուր ավելի վատթարացավ առանց այն էլ թշվառության մեջ գտնվող հայ տարագիրների վիճակը: Անգլիական գաղութարարներն արաբական աշխարհում իրենց դիրքերն ամրապնդելու և կայուն հենարան ստեղծելու համար ձգտում ամրապնդելու հայերին և ասորիներին կապել հողի հետ, էին քրիստոնյա հայերին և ասորիներին կապել հողի հետ, հակադրություն ստեղծել վերջիններիս և արաբների միջև, մյուս կողմից զենքի ընդունակներին օգտագործել իրենց զինված ուժերի կազմում: Այս առիթով ու քեմալական թուրված ուժերի կազմում: Հարձակումներ գործեցին հայ գաղթականների ճամբարների վրա և բավականին մեծ վնասներ պատճառեցին նրանց:

Այսպիսի դժվարին իրադրությունից ելք գտնելու համար, Միջագետքի հայությունը փորձում էր հարաբերությունների մեջ մտնել Բաղդադի, Պոլսի և Երևանի բարեգործական ու ազգային հիմնարկությունների հետ: 1919 թ. ամռանը նրանց հաջողվում է կապվել էջմիածնի հետ և տեղեկացնել իրենց աննախանձելի կացության մասին: 1919 թ. հուլիսի 9-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիմանը հայտնում է դաշնակցական կառավարությանը, որ Բաղդադի հայոց առաջնորդական փոխանորդի ապրիլի 27-ի գրության համաձայն «Միջագետքում այժմ գտնվում են 25 հազար հայ փախստականներ, որոնք ապրում են շատ դառն պայմանների մեջ և եթե նոցա դեպի իրենց հայրենիք գաղթը շուտով չկատարվի, հայակեր Միջագետքը կույ պիտի տա այդ մնացյալ փոքր հայությունը և»⁵: Ներկայացնելով գաղթականության թշվառ վիճակը, կաթողիկոսի դիմանն առաջարկում էր դաշնակցական կառավարությանը՝ արագացնել նրանց ներգաղթի կազ-

⁴ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 114, դ. 267, ք. 119—121:

⁵ Հայկ. ՍՍՀ ԿՊԿՊԱ, ֆ. 68/200, դ. 284, ք. 107:

մակերպումը: 1919 թ. հուլիսի 17-ին դաշնակցական կառավարությունը պատասխանում է, որ «Ներդադրված առաջիկա հնարավոր չէ, վասն որոյ կառավարությունն ուղարկում է Բաղդադ իր ներկայացուցիչը՝ նրանց դրուժությունը պարզելու»⁶: Տեղի տալով պառլամենտի արևմտահայ անդամների պահանջներին, դաշնակցական կառավարությունը որոշում է արեւմտահայ հասարակական գործիչ Արսեն Կիտուրին ուղարկել «Միջազգեք» հոն դոնվոդ տառապակոծ գաղթականությանը Հայաստան փոխադրելու նպատակով»⁷: Սակայն հենց իրեն՝ Արսեն Կիտուրի հայտարարությամբ, դաշնակցական կառավարությունը գաղթականությանը խաբելու համար միայն պառլամենտում անվանապես 3 միլիոն ռուբլի ներդադրված հատկացնելու որոշում կայացրեց: Իրականում ոչ մի կոպեկ էլ չտրամադրվեց այդ գործին, և, ինչպես ճիշտ կերպով հետագայում գրում է Արսեն Կիտուրը, դա կատարվեց «տաճկահայ պատգամավորներու, հետեւաբար մեր ետեւ կանգնած 400.000 գաղթականությանը քնացնելու» և ոչ թե իսկապես միջազգեքահայ տարագիրներին օգնելու համար⁸:

Օգնության վերաբերյալ գաղթականության օրհասական կանչերին անտարբերությամբ վերաբերվեցին նաև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը և աղգային-բարեգործական կազմակերպությունները: Իսկ Բաղդադում ստեղծված գաղթականական կոմիտեն անամոթաբար յուրացնում էր փախստականների ու սրբերի անունով Հնդկաստանում, Ճավայում և այլուր հանգանակված դամարները:

Եվ այսպես, անխուսափելի կորստյան ճիրաններում գալարվում էր միջազգեքահայ գաղթականությունը, երբ նրան հասավ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման լուրը: Այդ լուրը ցնծությամբ ընդունեցին Միջազգեքի հայ տարագիրները և վերակենդանացավ հայրենիք վերադառնալու նրանց հույսը: Շուտով նրանք կապվեցին Պարսկաստա-

նում ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության, ապա նաև Սովետական Հայաստանի հետ: Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը և սովետական կառավարությունը, ծանոթանալով Միջազգեքի հայության ծանր կացության հետ, անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեցին նրանց վիճակը բարելավելու, ապա նաև հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ:

1921 թ. հուլիսի 2-ին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմը կոչով դիմեց Համադանի, Քիրմանշահի, Մոսուլի և Նահելլոմարի հայ գաղթականական զանգվածներին: Կոչում նշվում էր, որ «ՀԿԿ-ը, ամենամեծ համակրանքով և նույնքան խորունկ վշտով, հետևում էր ձեր գերմարդկային գողգոթային, անասելի տառապանքներին, որ կտանիք ամբողջ երեք երկար տարիներ ի վեր:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, մինչև այսօր ամբողջապես կտրված ըլլալով ձեզմե՝ չբացվ և չէր կարող ըսել իր պատմական խոսքը՝ մինչև այն ատեն, երբ տակավին Հայաստանի և հայ աշխատավորության բախտը իրենց ձեռք բռնած ունեին աղգային-բուրժուական կուսակցությունները:

...Ձեռք առնելով Հայաստանի իշխանությունը—հայ գյուղացիության և աշխատավոր ժողովրդի կամքով, այժմ մեր առաջին աշխատանքների հետ միասին ձեռնարկում ենք նաև ձեր տառապանքներուն այլևս միանգամայն ընդմիջտ վերջ ապրու՝ անխուսափելի և անհրաժեշտ պահանջին»⁹:

Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմը, գնահատելով ոչ հեռավոր անցյալի դեպքերը և հայ ժողովրդին հասած աղետները, ոչ միայն Միջազգեքի տարագիրներին, այլև համայն աշխարհով մեկ ցրված հայությանը կոչ էր անում վերադառնալ հայրենիք և նվիրվել շինարար աշխատանքի:

«Կոչ անելով վերադառնալ դեպի հայրենի երկիրը, ի խնդիր անոր շինարարության, ի խնդիր ձեր աստանդական կյան-

⁶ Նույն տեղում, թ. 108:

⁷ «Երևան», Լեօրյա թերթ, Փարիզ, 28 ապրիլի, 1929 թ., № 498:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 89, թ. 38—39: Գաղթականական զանգվածներին ավելի հասկանալի լինելու նպատակով կոչը գրված է արևմտահայերենով:

քին, Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և խորհրդարանին իշխանությունը պիտի ի գործ դնեն իրենց բոլոր հնարավոր միջոցները, ապաստան տալու, վերաբնակեցնելու համար ձեզի, գյուղերու թե քաղաքներու մեջ, պիտի տան իրենց բոլոր կարելի և անկարելի միջոցները, անելով իրենց լավագույն ճիգը՝ ընդառաջելու համար ձեր կարիքներին, մինչև որ դուք ևս ձեր հերթին կարողանաք նվիրվել մեզ երկրի վերաշինության սրբազան գործին:

Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը, ղրկելով իր ներկա կոչ-դիմումը, կգիտակցե իր անելիք աշխատանքի մեծության վրա, բայց ան կգիտակցե նաև իր պարտքի, պարտականության վրա, որ անհրաժեշտորեն կներկայանա իրեն և կդառնա հերթական հարց»¹⁰:

Միջազեռքի հայ գաղթականության վիճակը օրըստօրե ավելի էր մտահոգիչ դառնում: Դեռևս 1921 թ. մարտին անգլիական իշխանությունները հայտարարել էին, որ ապրիլից գաղթականներին այլևս նյութական օգնություն ցույց չի տրվելու, այլ նրանք պետք է կապվեն հողի հետ, զբաղվեն հողագործությամբ, միջոցներ վաստակեն, որով իբր թե հնարավորություն կունենային վերադառնալու հայրենիք: Հողին կապվելով, գաղթականները պարտավոր էին 4—5 տարի դարձյալ մնալ այնտեղ: Բայց իրականում ոչ միայն 4—5, այլև 14—15 տարում էլ հնարավոր չէր այնքան գումար կուտակել, որ նրանք կարողանային սեփական միջոցներով հայրենիք վերադառնալ: Հայ գաղթականները ճիշտ են կռահում անգլիական գաղութարարների իսկական նպատակները, ուստի կտրականապես հրաժարվում են ցրվել Միջազեռքի անապատներում և կապվել հողին:

Այն ժամանակ Միջազեռքում անգլիական բարձրագույն կոմիսար Ռ. Զ. Քոքսի՝ գաղութների մինիստր Ուինստոն Չերչիլին ներկայացրած մի զեկուցագրից երևում է, որ 1921 թ. ամռանը որոշված է եղել Միջազեռքում ցրել հայ գաղթականությանը՝ ամեն մի ընտանիքին տալով 65 ուրբի, իսկ ամեն

մի անձին՝ 13 ուրբի 14 օրվա օրապահիկ: Սակայն այդ ծրագիրը, Քոքսի ասելով, չհաջողվեց ամբողջությամբ գործադրել, որովհետև գաղթականները մերժեցին, թե օրապահիկն ստանալ և թե ճամբարների վրանները քանդել: Իսկ երբ անգլիական իշխանությունները հրավիրում են արաբ ոստիկաններ և փորձում նրանց օգնությամբ քանդել վրանները, նահելլումարի քեմբերի ժողովուրդը միահամուռ կերպով դուրս է գալիս ու քարկոծում նրանց:

Այնուհետև զգալով, որ հայ տարագիրները բոլորովին էլ մտադրություն չունեն թողնելու ճամբարը, անգլիացիները որոշում են նրանց ժամանակավորապես օգտագործել Աբադանի նավթահանքերում, բայց այդ պահանջը ևս հայերի կողմից մերժվում է: Այն ժամանակ անգլիացիները դիմում են մի այլ հրեշավոր միջոցի. վրանները վաճառում են տեղական արաբ վաճառուներին և հայտարարում, որ այլևս 14 օրվա արաբ վաճառուներին և հայտարարում, որ այլևս 14 օրվա օրապահիկը նույնպես չի տրվելու: Կոմիսար Քոքսը, այս բոլորը նկարագրելով գաղութների մինիստրին, զգուշացնում է, որ անգամ հիվանդների պատճառով չի կարելի հետաձգել վրանների քանդումը¹¹:

1921 թ. ամռանը Միջազեռքի գաղթականության ներկայացուցիչները բանակցությունների մեջ են մտնում Սովետական Հայաստանի կառավարության թավրիզում գտնվող գաղթականական գործերի լիազոր Գր. Վարդանյանի, ինչպես նաև երևան մեկնած իրենց պատվիրակների միջոցով ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի հետ և խնդրում շուտափույթ կերպով գաղթականությանը փոխադրել Հայաստան¹²: 1921 թ. սեպտեմբերի 4-ին Միջազեռքի հայ գաղթականության ներկայացուցիչ Ազատ Սիմոնյանը սովետական կառավարությանը ներկայացնելով նրանց ծանր վիճակը, Ռեհրանից գրում էր. «Գաղթականությանը իր անտանելի դրությունից դուրս բերելու համար, պարտք եմ համարում ձեր ուշադրությանը հանձնել տեղի ունեցած հետևյալ պարագա-

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 43—48:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 267, թ. 122:

ները. հուլիսի 20-ից անգլիացիների կողմից դադարեցված են մեր գաղթականությունը տրվող միջերեւոյթը, ժողովուրդը մատնելով աներեւակայելի տնտեսական ճգնաժամի: Սրանով ալ չբավականանալով, նրանք, գաղթականության հավաքականությունը միանգամայն անկարելի դարձնելու համար, վերցրել են քմբերի ջրամբարները և ջրի խողովակները: Փորձել են վերցնել նաև վրանները, բայց կին ու երեխաների դառնագին խնդրանքի վրա, մի քանի օրով հետաձգվել է այդ:

Մեր գաղթականությունը ցրվելու և միեւնույն անգամ նրանց Միջագետքից հեռացումը անկարելի դարձնելու նպատակով անգլիացիները հայ գաղթականության տված են անձագլուխ 13 ուրբի միայն, մինչդեռ ասորի գաղթականներին՝ յուրաքանչյուրին 122-ական ուրբի:

Ահա անգլիական կառավարության մտայնությունը և նրանց ճիգերը. մեր 12 հազարանոց գաղթականությունը, որ 7—8 տարիների բազմատեսակ տառապանքներին և տանջանքներին դիմագրաված է, ներկայիս հետին մտքերով ձգտում են կապել իրենց համար անհարազատ և օտար հողին՝ խեղդելով նրանց մեջ հայրենիք վերադառնալու իղնալը:

Բնաջնջումի նախօրյակին այս բազմաշարժար գաղթականությունը կսիրե հուսալ իր փրկությունը միայն իր հարազատ հայրենիքից: Այժմ լիահույս ենք, որ խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի ղոհողության և դժվարության առաջ կանգ չի առնի փրկելու համար գաղթականության այդ բեկորները, տեղափոխելով Բասրայից դեպի հարազատ հայրենիք, որտեղ միայն հնարավորություն պիտի ունենան լծվելու խաղաղ և շինարար աշխատանքի»¹³:

Սովետական կառավարությունը, ստանալով այս տեղեկությունները, 1921 թ. հոկտեմբերի 7-ին հատուկ նոտայով դիմում է Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրությանը և առաջարկում միջոցներ ձեռք առնել գաղթականությանը Հայաստան փոխադրելու համար: ՀՍԽՀ արտգործօղկում Ասք. Մոավյանի ստորագրությամբ հղված այդ նոտայում ասված

էր. «Ստույգ տեղեկություններ առնելով Բաղդադի հայերից՝ Միջագետքի անգլիական իշխանություններից կախում ունեցող 14 հազար տարագիր գաղթականության վատթար վիճակի մասին, որը հետևանք է գաղթականությանը տրվող պեղական նպաստի դադարեցմանը և նրա բռնի տեղահանմանը սկսած օգոստոսի 1-ից, սորանով պատիվ ունեմ դիմելու ձեզ Հայաստանի Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետության կառավարության անունից հետևյալով.

Օգնության գործի դադարեցումը Միջագետքի անգլիական իշխանությունների կողմից փաստորեն համազոր է գաղթականությանը մահվան դատապարտելուն: Այն տարերային ու աղետաբեր գաղթը, որին ճարահատյալ դիմել են այսօր հայ գաղթականները Բասրայի անբարեհամբույր շրջավայրերից, գաղթականները հարազատ և անգլիական տեղական իշխանությունները, մղում են նրանց սովի, համաճարակ հիվանդությունների և մահվան դիրկը: Եվ հազիվ թե այդ 14 հազար տառապող ժողովրդից ազատվեն մի քանի խղճով բեկորներ»¹⁴:

Ներկայացնելով հայ տարագիրների նկատմամբ անգլիական գաղութարարների վարած քաղաքականության հետևանքով առաջացած ողբերգական ծանր վիճակը, Սովետական Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարն առաջարկում էր Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստրին՝ համապատասխան կարգադրություն անել Միջագետքի անգլիամապատասխան կարգադրություն անել Միջագետքի անգլիական իշխանություններին, որպեսզի դադարեցվեն գաղթականությանը միջագետքում ցրելու և նրանց համար օտար ու անհարազատ հողին կապելու ուղղությամբ կատարվող ձեռնարկումները, ինչպես նաև շարունակվի նրանց օգնության կազմակերպումը:

«Այդ գործը,— այնուհետև ասված էր նոտայում,— կարող է կատարել և պարտական է անել Բրիտանիայի ներկա կառավարությունը, որը մինչև այսօր կապված է եղել վերոհիշ-

¹⁴ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 97, թ. 7: Տե՛ս նաև «Խորհրդային Հայաստան», 16 հոկտեմբերի, 1921 թ., № 197:

¹³ Նույն տեղում, գ. 5, թ. 61:

յալ հայ գաղթականական զանգվածի հետ: Իսկ եթե Բրիտանիայի ներկա կառավարությունը հրաժարվի ստանձնել իր վրա այդ դժբախտ գաղթականների հոգացողությունը, կիսդրեհի գեթ կատարել նրանց վերջին իղձը և միջոցներ ձեռք առնել նրանց տեղափոխելու Պոլսի վրայով դեպի Բաթում, որպեսզի Հայաստանի կառավարությունը հնարավորություն ունենա տեղավորել նրանց իր սահմաններում»¹⁵:

Սովետական կառավարության ձեռք առած վճարական միջոցների և հասարակական կարծիքի ճնշման շնորհիվ անգլիական իշխանություններն ստիպված եղան համաձայնվել գաղթականներին իրենց նավերով հասցնել Բաթում: Նրանց ընդունելու և տեղավորելու համար սովետական կառավարությունը ձեռք առավ արտակարգ միջոցներ: 1921 թ. դեկտեմբերի 13-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահությունը քննարկում է Միջագետքից Հայաստան ժամանող 3000 գաղթականներին ընդունելու հարցը և որոշում հողագործության ժողովրդական կոմիսար Արամյայի Երզնկային հանձնարարել նրանց բնակեցնել հարմար շրջաններում, ապահովել հողով և ցույց տալ նյութական լայն աջակցություն¹⁶: 1921 թ. դեկտեմբերի 20-ին վրաստանում ՀՍԽՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հ. Սուրխաթյանը Թիֆլիսից հեռագրում է ժողկոմխորհին, որ արգեն Միջագետքից Բաթում է հասել շոգենավը՝ մոտ 3000 գաղթականներով, Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչի ուղեկցությամբ¹⁷: Այդ խմբում ներգաղթածների մեծ մասը տեղավորվում է Ալեքսանդրապոլի, Բասարգեշարի, Ղամարլուի շրջաններում¹⁸:

Նկատի առնելով Հայաստանի այն ժամանակվա տնտեսական ծանր պայմանները, բնակարանների ու կենսամթերքների պակասը, պետք է ասել, որ սովետական կառավարությունն այդ քայլը գաղութահայ աշխատավորության նկատմամբ

ցուցաբերած վառ հոգատարություն մի ակտ էր, որը կատարվում էր Միջագետքի անապատներում անխուսափելի ոչընչացման դատապարտված ժողովրդի կյանքը փրկելու համար:

Հակառակ նախօրոք մշակված համաձայնությանը, որպեսզի սովետական կառավարության նկատմամբ դժգոհություն առաջացնեն ներգաղթողների մեջ, անգլիական իշխանությունները որոշում են Միջագետքում մնացած գաղթականներին նույնպես Հայաստան փոխադրել հենց ձմեռվա ամիսների ընթացքում, երբ էլ ավելի դժվար կլինեք հոգալ նրանց բազմաթիվ կարիքները:

1921 թ. դեկտեմբերի 27-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհը կրկին քննարկում է միջագետքահայերի նոր խմբերի ընդունելության հարցը և որոշում է ձմեռվա ամիսներին միանգամայն անհնարին համարել գաղթականներին Հայաստան ընդունելը, հավանություն տալ արտգործօժողկոմատի ձեռնարկումներին՝ առնվազն մինչև 1922 թ. գարունը ներգաղթ չկատարելու ուղղությամբ¹⁹:

Ժողկոմխորհը միաժամանակ խնդրում է Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը, որպեսզի նա Թեհրանի իր դիվանագիտական ներկայացուցչության միջոցով գաղթականներին ցույց տա նյութական օգնություն, մինչև որ զարնանը նրանք փոխադրվեն Հայաստան²⁰: Նույն օրը արտգործօժողկոմ Ասք. Մոսվյանը նոտայով դիմում է Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Քերզոնին: Այդ նոտայում նշվում էր, որ ՀՍԽՀ կառավարությունն իր նախորդ դիմումով, «հանուն 14 հազար միջագետքահայ գաղթականության կյանքի փրկության, որոնք անելանելի դրության մեջ էին ընկել Բրիտանական իշխանությունների կողմից նրանց տրվող նպաստի հանկարծակի դադարեցման (հետևանքով), խնդրել էր Բրիտանական կառավարությանը այդ գաղթականությանը նավերով փոխադրել Բաթում, այնտեղից նրանց Հայաստան տեղափոխելու համար: Իր երկրորդ գրության մեջ ՀՍԽՀ կառա-

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 25, թ. 56:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 96, թ. 654:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 641:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 25, թ. 60:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

վարությունը համաձայնվելով նրանց առաջին խմբի՝ 3000 հոգու ընդունմանը, որովհետև նրանք արդեն գտնվում էին ճանապարհին, իր ժամանակին, սակայն, նախազգուշացրեց Բրիտանական կառավարությանն այն մասին, որ տրանսպորտի բացառապատկանը և ձմեռային եղանակները, բնակարանների սղությունը՝ մեծ թվով գաղթականության համար, հարկադրում են խնդրել դադարեցնելու գաղթականության փոխադրությունը մինչև 1922 թ. ապրիլը և այնուհետև տեղափոխել ավելի փոքր խմբերով, հազար հոգուց ոչ ավելի ամեն խմբում, ամսական մեկ անգամ: Բայց ՀՍԽՀ կառավարությանը հայտնի է դարձել, որ արդեն սպասվում է 7000 հոգու մուտքը Բաթում, մի բան, որն անհնարին է ընդունել ներկայումս»²¹: Արտգործոցնախարարը հայտնելով այս մասին, կրկին առաջարկում է Բրիտանական կառավարությանը դադարեցնել գաղթականների տեղափոխությունը և շարունակել նրանց նյութական օգնություն ցույց տալը մինչև 1922 թ. ապրիլ ամիսը:

Հաշվի չառնելով այդ դժվարությունները, անգլիական իշխանությունները հապճեպորեն իրագործում են իրենց որոշումը²²: 1922 թ. հունվարի 2-ին ՀՍԽՀ արտգործոցնախարար Կ. Պոլսում բրիտանական գերագույն կոմիսարին հղում է մի հուշագիր, ուր նշվում էր, որ մինչև 1922 թ. ապրիլը Սովետական Հայաստանի կառավարությունն ի վիճակի չէ միջազեության հայերին երկիր ընդունել բնակարանների և այլ անհրաժեշտ միջոցների պակասության պատճառով: Չնայած մի շարք նախազգուշացումներին և նյութական հնարավորությունների գրեթե լիակատար բացակայությանը, այնուամենայնիվ, նա կրնա ժամանող գաղթականությանը, բայց դրանից առաջացող բոլոր բարդությունների ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է անգլիական կառավարության վրա²³:

1922 թ. հունվարի 10-ին Բաթում է ժամանում մոտ 3000 մարդուց բաղկացած երկրորդ քարավանը, որին ընդունելու և տեղավորելու համար, սովետական կառավարությունը ձեռք առավ արտակարգ միջոցներ: Այդ խմբում ներգաղթածները ժամանակավորապես տեղավորվում են Ղամարլուի շրջանում գտնվող զորանոցներում, որպեսզի զարնանը տեղափոխվեն վեդու շրջանը²⁴:

Չնայած բազմատեսակ կարիքներին, բոլոր ներգաղթածներն էլ գոհ և ուրախ էին, որ երկարատև դեգերումներից ու անլուր զրկանքներից հետո, բախտ ունեցան իրենց օջախները վերատեղեցնելու հայրենի հողի վրա: Արևելքի երկրներում Միջազեության և Պարսկաստանի հայ գաղթականության ցրումը կանխելու և նրան հայրենիք վերադարձնելու գործում լուրջ օգնություն ցույց տվեց Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը Թեհրանի իր դիվանագիտական ներկայացուցչության միջոցով²⁵:

Միջազեության հայ գաղթականները առաջիններից մեկն էին սփյուռքահայ բազմահազար այն աշխատավորներից, որոնք կարողացան վերադառնալ հայրենիք, ուր տիրում էր սոցիալական ու ազատագրված հայրենիքը, ուր տիրում էր սոցիալական ու ազատագրված միջազեության համերաշխություն: Վեդում տեղավորված միջազեության հայ գաղթականներին 1922 թ. ամռանն այցելած մի ականատես գրում էր, թե «գուցե տարօրինակ կերպով նկատվի այն համերաշխ կենցաղը, որ ներկայիս գոյություն ունի անհաշտելի նկատված այդ երկու տարրերի՝ տեղական թուրքերի (այսինքն՝ աղբբեջանցիների—Հ. Մ.) և վերաբնակ հայ գաղթականների միջև, բայց և այնպես ներկա մոմենտում դա փաստ է, մի կարկառուն փաստ, որ զալիս է միանգամ ևս գնահատելի դարձնելով՝ որ միայն խորհրդային իշխանությունը ընդունակ է հաշտեցնելու տարբեր լեզուների ու կրոնների աշխատավորներին»²⁶:

²¹ Նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 51, թ. 113:

²² «Նորհրդային Հայաստան», 25 սեպտեմբերի, 1924 թ., № 191:

²³ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 4/114, գ. 96, թ. 748:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5, թ. 78:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 16, թ. 89:

²⁶ «Նորհրդային Հայաստան», 5 սեպտեմբերի, 1922 թ., № 200:

Ներգաղթողներին, ինչպես հանապարհին, այնպես էլ երկրում տեղավորելուց հետո, սովետական կառավարության և տեղական իշխանությունների ու աշխատավորների կողմից, ցույց էր տրվում լայն օգնություն: Նրանք օգտվում էին առանց մաքսերի ու տուրքերի, մեծ չափերի հասանդ բեռների ձրի փոխադրության իրավունքից, ստանում էին ձրի բժշկական օգնություն և այլն²⁷: Այնտեղ, ուր նրանք մշտական բնակություն էին հաստատում, տրվում էր անհրաժեշտ չափով հող, լժկաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, բնակարաններ, վարկեր, շինանյութեր և այլ միջոցներ:

Միջազգետքում մնացած հայ գաղթականության մեծ մասը Սովետական Հայաստան վերադարձավ հաջորդ տարիներին և նույնպես հնարավորություն ստացավ կարճ ժամանակամիջոցում թոթափելու իր անցած տառապալից ճանապարհների փոշին ու կապվելու երկրի վերաշինության գործին²⁸:

Այսպիսով, առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Վասպուրականից, Սալմաստից, Ուրմիայից, Խոյից և այլ վայրերից Միջազգետքում կուտակված հայ գաղթականության մեծ մասը՝ ավելի քան 9000 մարդ, Բաթումով և Զուլֆայով Սովետական Հայաստան ներգաղթեց 1921 թ. վերջերին և 1922 թ. սկզբներին: Հայրենադարձները տեղավորվեցին հիմնականում Վեդու, Բասարգեշարի, Ալեքսանդրապոլի, Ղամաբլուի շրջաններում և հնարավորություն ստացան նոր կյանք կերտելու հայրենի հողի վրա²⁹:

* * *

Երբ Միջազգետքի տարագիրների առաջին բարավանների հայրենադարձության լուրը հասավ հայկական գաղթօջախները, էլ ավելի բուռն դարձավ Սովետական Հայաստան ներգաղթելու սփյուռքահայ աշխատավորների ձգտումը:

Սկսվեց դիմումների ու խնդրագրերի մի նոր հոսանք,

որով արտահայտվում էր տարագիր հայերի ներգաղթելու բուռն ցանկությունը: Ահա դրանցից մեկը. 1923 թ. մարտի 20-ին Ալեքսանդրիայից մի խումբ տարագիրներ գրում էին. «Եգիպտահայ գաղութի մեջ ապրող հայրենակիցներեն շատեր կփափագին փոխադրվել Խորհրդային Հայաստան իրենց ամբողջ ունեցվածքով, ձանձրացած ըլլալով օտարներու ծառայելի, անոնց գյուղերը և քաղաքները շենացնելի, մասնավանդ վերջերս հայ թերթերու մեջ երեցած կարգ մը գրությունները Խորհրդային Հայաստանի մասին ավելի մեծ զարկ մի տվին այս մտածման»³⁰:

Այս տրամադրություններն ու ցանկությունները օրըստօրե ուժեղանում և լայն արձագանք էին գտնում մոտիկ և հեռու հայկական բոլոր գաղթօջախներում՝ Սիրիայում, Եգիպտոսում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Արգենտինայում և այլուր: Հայաստան ներգաղթելու ցանկությամբ սովետական կառավարության հասցեով ստացվող նամակների ու դիմումների հնդիակները մեծ մասամբ աշխատավոր մարդիկ էին, որոնք նկարագրելով իրենց ծանր վիճակը, խնդրում էին շուտափույթ կերպով փրկել իրենց և հնարավորություն տալ ներգաղթելու Հայաստան: Դիմում էին ամեն տեսակ արհեստի ու զբաղմունքի տեր մարդիկ, կոշտացած ձեռքերով երկրագործն ու բանվորը, ուսումնաստենչ պատանին ու բազմավաստակ ինժեները և յուրաքանչյուրն իր համառոտ կենսագրականը շարադրելուց հետո հավաստիացնում էր, որ երբեք «բեռ մը չպիտի ըլլա խորհրդային կառավարության վրա», այլ իր ուժերով հաղորդակից կլինի երկրում ծավալված շինարար աշխատանքին և օգտակար գործակից իր նվիրական հայրենիքին:

Չնայած այս բովանդակությամբ ստացվող բազմաթիվ խնդրանքներին, սովետական կառավարությունը 1923 թ. հազիվ կարողացավ իրականացնել մոտ 1000 հոգու ներգաղթը Վանից, Պարսկաստանից և մոտակա այլ վայրերից³¹: Պետք

²⁷ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԳԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 374, թ. 18:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4. 297, 377 և այլն:

²⁹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, էջ 69:

³⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., № 63:

³¹ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԳԱ, ֆ. 30/116, ց. 1, գ. 2352, թ. 23:

է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ այդ ժամանակ մի կողմից երկիրը զեռուս գտնվում էր տնտեսական դժվարին վիճակում, մյուս կողմից, 1922 թ. Հայաստան ներգաղթած մոտ մեկ տասնյակ հազար հայրենադարձները, որոնք բոլորն էլ, զրեթե առանց բացառության, չքավորներ էին, կարիք ունեին տեղավորման և նյութական մեծ օգնության: Նույն դրությամբ մեջ էին նաև հանրապետությունում եղած արևմտահայ գաղթականները: Այս բոլոր հանգամանքները միասին վերցրած լրջորեն կաշկանդում էին սովետական կառավարության հետագա քայլերը՝ սփյուռքահայ տարագիրներին ավելի լայն մաշտաբներով ընդառաջելու և նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպելու ուղղությամբ:

Բայց դեպի հայրենիք մի անգամ արդեն ծայր առած հայրենասիրական շարժումը ոչինչ չէր կարող կասեցնել և սովետական կառավարությանն ուղղված նոր դիմումներով գաղութահայ աշխատավորությունը խնդրում էր թույլ տալ մեկնելու Սովետական Հայաստան, հոգ չէ թեկուզ այնտեղ կիսաքաղց ապրելու պայմանով:

1924 թ. հունվարի 9-ին Աթենքից մի հայ աշխատավոր ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին գրում էր. «Սրտի անսահման ուրախությամբ այսօր կուգամ հայտնելու այն փափագը, զոր ծնունդ է առած հայրենաբաղձ կուրծքիս տակ: Այդ փափագը մեր դավոր երազներու իրականացման արդյունքն է: Բառ մը միայն, — Հայաստան երթալ, ուրիշ ոչինչ»³²:

«Մենք պատրաստ ենք ձեր առաջին կոչին ու հրամանին, որպես գաղափարի ընկերներ ու հպատակներ, ահա կերկրորդենք մեր աղերսն ու առաջարկը, որ ժամ առաջ փրկած ըլլաք մեզ ստույգ ու իրական մահեն, որ է սով ու զուլում ներկա պարագաներու տակ: Մենք ամեն կերպ զոհողություններու, ի հարկին ամեն կերպ աշխատանքներու պատրաստ ենք»³³, այսպես էին գրում հայրենիք գալու մասին Կալամաթիայի 600 տարագիր հայեր:

1924 թ. ապրիլի 15-ին Բեյրութից մի խումբ հայ արհեստավորներ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Լուկաշինին (Ս. Սրապիտյան) գրում էին հետևյալը. «Փափագելով հայրենիքի հողին վերա վերաշինել մեր ավերված բույները, մենք 4—6 ընտանիքներ, բաղկացյալ 4—5 հոգիի յուրաքանչյուր ընտանիք, և արհեստավոր՝ որպես զերծակ, կոշկակար, մշակ-եղամաճի, կառավարության վրա որևէ բեռ չենք (լինի), արդյոք պիտի արտոնեի՞ք մեր հոն գալը և ինչ ձևակերպություններ պետք է արտոնագիրը ստանալու (համար)»³⁴:

Հայ տարագիրները, որպես օտարազգիներ, բազմաթիվ հալածանքների էին ենթարկվում զանազան կապիտալիստական երկրներում: Այսպես, օրինակ, բուլղարական կառավարությունը որոշել էր տեղահանել Ֆիլիպեի և Թաթար-Բազար-Կիկի շրջաններում հողագործությունը զբաղվող հայ գաղթականներին, որովհետև այդ վայրերում գտնվող ծխախոտագործ մականդոնացի վերաբնակիչների հետ մրցության մեջ հայերը նեղում էին նրանց: Մականդոնացի վերաբնակիչների դիմումների հետևանքով բուլղարական իշխանությունները որոշել էին այնտեղից հեռացնել հայ գաղթականներին, ուստի նրանք ձգտում էին ներգաղթել Սովետական Հայաստան³⁵:

Այդ տարիներին առանձնապես ծանր կացության մեջ էին գտնվում Հունաստան ապաստանած հայ տարագիրները: 1923 թ. հունվարին հունական կառավարության սահմանած օրենքի համաձայն բոլոր օտարահպատակները ազատվում էին պետական ծառայությունից, գործարաններից և այլ աշխատավայրերից հույն գաղթականներին աշխատանքով ապահովելու նպատակով: Հույն գաղթականներին բարեբեր վայրերում տեղավորելու համար հայերին Թրակիայից տեղափոխում էին Մականդոնիայի և Պելոպոնեսի անմշակ շրջանները: Տնտեսական ու քաղաքական անտանելի վիճակի մեջ էին դրվում քիչ թե շատ հարմար տնտեսություններ ստեղծած հայ գաղթականները: Հայ որբերը նույնպես հեռացվում էին

³² «Խորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., № 63:

³³ Նույն տեղում:

³⁴ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 258, թ. 43:

³⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 29 ապրիլի, 1924 թ., № 98:

հունական քաղաքներից ու ցրվում Զրանսիայում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Եվ ահա Հունաստանի որբանոցների փոքրիկ մանչուկները ևս, դիմելով սովետական կառավարությանը, իրենց անվարժ գրիչներով ու մանկական թոթովանքներով փորձում էին նկարագրել այն արյունոտ ուղին, որը նրանց հասցրել էր որբանոց և այն տառապանքները, որ նրանք կրում էին այդ հաստատությունների մեջ: «Տարեք մեզ Հայաստան. տարե՛ք տուն»³⁶, այսպես էին եզրափակում իրենց աղերսանքը հունահայ որբուկները:

1924 թ. սեպտեմբերի 27-ին Հունաստանից ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Լուկաշինին հասցեագրված դիմումի մեջ Աթենքի հայոց առաջնորդարանի կենտրոնական վարչությունը գրում էր, որ հունական կառավարությունը ձեռնարկել է «Թրակիոյ կողմերը բարեբեր հողերու վրա հաստատված և իրենց աշխատասիրության շնորհիվ ինքնաբավ եղած հայությանը տեղահան ընել ու նետել զանոնք Բելոքոնեսի շրջանին ապերախտ ապառաժներուն վրա, զրկելով զանոնք նույնիսկ հունձքեն և արդյունքեն այն աշխատություններուն, զորս սպասված էին հասցնելու համար հացահատիկ, ծխախոտ և այլ երկրագործական բերքեր:

Կհուսանք թե մեր սույն հակիրճ տողերը բավական կըլան հասկցնելու թե տեղս գտնվող հայության գյուղացի, բանվոր և արհեստավոր մասը մատնված է վերջին ծայր թշվառության»: Դիմումի հեղինակներն այնուհետև շեշտում էին, թե «այս թշվառ գաղթականները իրենց սպառնացող ստույգ մահեն փրկելու միակ միջոցը նկատած ենք անոնց Հայաստան փոխադրվելը: Այս եզրակացության կհասնինք մանավանդ տեսնելով գաղթականներու դեպի հայրենի երկիր ձրգտումը ու սերը և օր առաջ հոն նետվելու ջերմ փափագը»³⁷:

1924 թ. մարտի 18-ին Հունաստանի Սալոնիկ քաղաքից մեքենավար Համբարձում Տեր-Նիկողոսյանը նույնպես դիմում է սովետական կառավարությանը: Նկարագրելով հայ

տարագիրների թշվառ վիճակը օտար երկնակամաճների տակ, նա հայտնում է, որ հունական կառավարության 1923 թ. հունվարին հրապարակած օրենքի համաձայն «արգելք դրին բոլոր օտարահայատակ պաշտոնից պետական ծառայության մեջ զտնվել ու ես՝ ի շարս բազմաթիվ օտարներու, արձակվեցա պաշտոնի մը, ուր 38 տարի անընդհատ ծառայած էի ամենայն եռանդով և հավատարմությամբ:

Գյուղացիի զավակ, բանվոր մեծացած, աշխատավոր ապրած, բանվորական դատին ջերմ համակիր ըլլալով, այսուհետև կուխտենք չմնալ այս բուրժուական կարգ ու սարքերով կառավարված երկիրներու մեջ և անդիմադրելի ցանկություն կզգանք վերադառնալ ամենուս մայր հայրենիքն եղող Երևան, և հոն ապրիլ խաղաղությամբ մեր բանվոր ընկերներու և աշխատավոր եղբայրներու հետ»³⁸:

1924 թ. մայիսի 27-ին Սալոնիկից մի խումբ արհեստավոր բանվորներ նամակով դիմում են Լուկաշինին՝ Հայաստան փոխադրվելու թույլատրություն ստանալու համար: Հունիսի 28-ին, հենց դիմումն ստանալու օրը, Լուկաշինը նրանց դիմումի վրա մակագրում է. «Ուղարկել պատճեն ընկ. Շահվերդյանին, իբրև բանվորների և գործավորների առաջին հերթին վիզա տալ»³⁹:

Դիմումի հեղինակները, վերլուծելով իրենց անցած ուղին, գրում էին. «Դարեր ամբողջ ազատություն և անկախություն երազեցինք: Տարիներ անընդհատ մարդու և քաղաքացիի իրավունքներ ձեռք բերելու համար պայքարեցանք, որուն համար ենթարկվեցանք ահավոր զրկանքներու և հարստահարության:

Եվրոպական անբարոյիկ քաղաքականությունը, հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող կուսակցական սխալ և հակամարտ պայքարները, կապիտալիստական պետություններն նոր օրինատասիտներ և նորանոր «օջախներ» որոնե-

³⁸ Նույն տեղում, գ. 258, թ. 8—9:

³⁹ Նույն տեղում, գ. 259, թ. 15—17: Դանուշ Շահվերդյանը Կ. Պոլսում Անդրկովկասյան առևտրական ներկայացուցիչն էր և ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհի ներգաղթի լիազորը:

³⁶ «Խորհրդային Հայաստան», 16 մարտի, 1924 թ., № 63.

³⁷ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 259, թ. 15—17:

լը, Մեծ Հայաստան մը երազելու մեր սին ու պարապ հույսերը, այսօր մի անգամ ընդմիջտ գերեզմանված կնկատենք, ընդունելով մեր սխալները կկանգնինք հպարտորեն մեր միակ խարխիսը եղող Խորհրդային Հայաստանի կողքին որպես հարգատ քաղաքացիներ:

...Մենք ճանչցած ենք մեր այսօրվա գոյավիճակին բոլոր պատասխանատուները, մենք լավապես հասկցած ենք մեզ քառորդ դարե ավելի ղեկավարող տեառ ու սնափառ ղեկավարներուն: Բանվոր և գյուղացի դասակարգս բացարձակապես զոհ եղանք իրենք զիրենք «դիվանագետ» կոչած մարդկանց. անոնք մինչև այսօր կհամառեն խաղալ արտասահմանի իրավազրկված ու հարստահարված գաղթականներու ճակատագրին հետ: Մենք այլևս չենք կարող հանդուրժել այս կամ այն տերությունաց ոտնձգությունները և թույլ չենք կրնար տալ, որ այլևս կուսակցական նորանոր շահատակությունները շարունակվեն այս շրջաններու մեջ:

Մենք երկարաձիգ ու արյունոտ դարեր վերջ ողջունեցինք Խորհուրդային Հայաստանը և Անդրկովկասյան Միության կարմիր ու փրկարար դրոշմ՝ բանվորագյուղացիության անխորտակելի ուժով:

Մենք մեր բովանդակ հույսը լուսո և ապագա մեր երջանկության փառահեղ աստղը Կովկասյան կարմիր հորիզոնին վրա կտեսնենք, մեր և մեր նոր սերունդի ապագան հոգ, միայն հոգ է, որ պիտի կարենանք տեսնել: Այդտեղի գիտության նոր դարբնոցներուն մեջ է, որ Ձեր շնորհիվ ու հանուն կարմիր իրավակարգին կառուցած նոր քաղաքացիներ պիտի պատրաստվին»⁴⁰: Այնուհետև խնդրելով օր առաջ փրկել իրենց պանդխտության դառն վիճակից, դիմումի հեղինակները շարունակում են. «Ամեն բան չենք կարող պարզել իր մանրամասնությամբ. մենք ենթարկված ենք ծայրահեղ շահագործումի տիրողներու կողմանե. դատապարտված ենք ունեցածնիս ալ կորսնցնելու. ոչ մի փորձ անհնար է ղեպի չառաջա-

դիմություն. միայն ու միայն դարձանը մեզ ասկե ազատություն մեջ կկայանա»⁴¹:

Սալոնիկում ժամանակավորապես ասպնջականություն գտած 25 հայ արհեստավորներ 1924 թ. հունիսին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Լուկաշինին գրած դիմումի մեջ նկարագրելով, որ շրջապատող քաղաքական ու տնտեսական պայմանները չափազանց անտանելի են դարձնում իրենց կյանքը, խնդրում էին հնարավորություն տալ իրականացնելու իրենց անհուն բաղձանքը՝ ներգաղթելու Սովետական Հայաստան:

Դիմումում նրանք գրում էին. «Հիացած ձեր չորս տարվա կատարած հսկայական գործերուն, համակված այս մեծ ու փրկարար ճշմարիտ իրավակարգին, խանդավառված բանվորի, գյուղացու ու արհեստավորի գտած հանգստության ու վայելած ասպնջականությանը մեր պաշտելի հայրենիքի մեջ, կղանք մեր երկար ու տանջալից ուղևորությունն վերջ մեր գաղթականի բեռներն ուսին, հոգնած ու ուժասպառ, բայց վերապրելու հույսերով ու մեր սիրելի երկիրը տեսնելու հավատքով լեցուն, սրտագին օրերե գոտեպնդված կհամբուրենք այն դրոշակը, որու վրա մակագրված է աշխատանքի ու վայելքի, մարդու ու քաղաքացու նշանաբանն իր բոլոր ստորագելիներով»⁴²:

Ապա ներկայացնելով իրենց տեղահանելու վերաբերյալ հունական կառավարության որոշման հետևանքով ստեղծված անելանելի վիճակը, դիմումի հեղինակները վերջում դարձյալ խնդրում էին, որ իրենք՝ լինելով բնիկ սեբաստացի երկրագործներ ու արհեստավորներ, պատրաստ են ամեն կարգի զոհողությունների, միայն թե վայրկյան առաջ փրկվեն տանջալից մղձավանջից:

Այդ դիմումն ստացվելուց անմիջապես հետո, 1924 թ. հուլիսի 24-ին, Ժողկոմխորհի նախագահի կարգադրությամբ գործերի կառավարչությունը պատասխանում է խնդրատու-

⁴⁰ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 258, թ. 83—84:

⁴¹ Նույն տեղում:

⁴² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 34:

ներին, որ «ձեզ՝ ինչպես բանվորների և բանվորա-գյուղացիական երկրին հարազատ տարրերի, կառավարությունը կարող է ընդունել իր սահմանները, չնայած որ մեր երկիրը, հողի սղության պատճառով, թույլ չի տալիս բավարարել նման բազմաթիվ դիմումներ: Պետք է իմանաք, որ մեր երկրում ուժեղ թափով ընթանում է սոցիալիստական շինարար աշխատանքը և միայն նոքա կարող են հարազատ քաղաքացիներ լինել ՀՍԽՀ անարապետության մեջ, որոնք կմասնակցեն այդ աշխատանքներին:

Ձեր տեղափոխության մասին հայտնված է Պոլիս ընկ. Շահվերդյանին և հրահանգված է նրան՝ ցույց տալ ձեզ լայն աջակցություն»⁴³:

Սովետական կառավարության ամեն մի այսպիսի պատասխանը արագորեն տարածվում էր քաղաքից-քաղաք և երկրից-երկիր, առաջ բերելով դիմումների նոր հոսանքներ: Եվ ահա ամիսուքահայերի մի այլ խումբ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած նամակում գրում էր. «...գաղթականի ցուպը ձեռին, օտար երկիրներում տակ հուսաբեկ ու գլխիկոր, գրեթե կյանք մտրացող հայության բեկորները իրենց աշքերը հառած են պատմական Արարատի ստորոտը հարուստ առնող, վերածնվող մայր հայրենիքին, անշուշտ այն խոր հավատքով, որ նրա լիմաստուն վարիչները, միշտ նկատի կունենան արտասահմանի իրենց տառապող եղբայրակիցներու ցավն ու թշվառությունը:

...Ահալոր է տնտեսական տագնապը, որ համաշխարհային բնութ է ստացրել, որուն հետևանքը, իբրև օտարահպատակ, նանսենյան հայ բանվորներու (խոսքը նանսենյան անձնագրեր ունեցող տարագիրների մասին է—Հ. Մ.) գործազրկությունն է: Ցավալի է ըսել, որ բացարձակապես իրավունք չտրվել մեզ աշխատելու ոչ մեկ ամառին մեջ: Թշվառությունը լուր ավերիչ ճիրաններուն զոհն է դարձուցրել մեզ բոլորիս: Կան բանվորներ, հակառակ՝ իրենց երկաթե բազուկներուն, անօթի ու անսնունդ, չոր հացի մը կա-

րտոր կը աշեն... Ո՞վ պիտի օգնե մեզ, այս օտար երկրի տակ, ո՞վ պիտի արբե այս թշվառ բաղդակորույսներու դառն արցունքը...»⁴⁴:

Միայն ներգաղթի մեջ տեսնելով իրենց իսկական փրկությունը, նրանք գրում էին. «Ներգաղթի, ներգաղթի կոչուման հայ խլյակներ: Բյուրավորե՛ք անպատասպար կթափառեն ու գործ կմուրան: Միակ և գլխավորապես սպեղանին ներգաղթին է, որ հնարավորություն պիտի տա, բազմաթիվ շինարար բանվոր բազուկներու փորձ հայթաթելու, ի փոխարեն նույնիսկ չոր հացի մը, հոգ չէ թե դաշտերու մեջ ժամանակավորապես վրաններու տակ պատասպարվելով, միայն թե մեր երկրի տակ գտնվելու միտքարությունը ունենանք:

Մեր միակ հույսը միմյա ներգաղթը, որուն փութով իրականացման համար պաշտառադին կխնդրենք ձեր ընկերական հեղինակությունը, ձեր միջամտությունը: Ամեն օր դրժբախտություն ունինք լսելու անպատմելի թշվառություններ, շվարուն և անել կացության մը մատնված ենք, հույսի միակ ակը և լույսի միակ փարոսը ներգաղթին է:

Ակընդես կսպասենք Ձեր ընկերական արդյունավոր պատասխանին և ներգաղթը ավետող պատմական գրություն»⁴⁵:

1924 թ. միանգամայն տագնապալի վիճակ էր ստեղծվել նաև Թուրքիայում բնակվող հայերի համար: Դա 1922 թ. հետո երկրորդ լուրջ տագնապն էր, որ ապրում էր Թուրքիայում մնացած հայությունը: 1924 թ. հուլիսի 21-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած ղեկուցագրում Դ. Շահվերդյանը խնդրում էր արագացնել նախատեսված ներգաղթի իրականացումը, որովհետև «ըստ երևույթին զաղտնի կարգադրության համաձայն, այնպիսի անտանելի դրություն է ստեղծվել Անատոլիայում, որ հայերը մնալ իրենց տեղերը չեն կարողանում» և տրիպված հեռանում են երկրից, թողնելով ամեն ինչ, միայն թե ազատվեն այն ծանր պայմաններից:

⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 178, գ. 975, թ. 19:

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴³ Նույն տեղում, թ. 36:

որոնց ներքո ապրում են: Շահվերդյանը նշում է, որ «հեռանալիս տաճիկ իշխանությունը անցագրերի վրա գրում է՝ երկրի (Տաճկաստանի) սահմանից հեռանալու պայմանով»: Երբ նրանք հասնում են Պոլիս, գաղթականներին նպաստավորող ազգային-թարեգործական խնամատարական հաստատությունները մի կերպ հաջողացնում են մի առժամանակ նրանց պահել Պոլսում: «Այդ ժամանակամիջոցին, — գրում է Շահվերդյանը, — տեղում դիմում են ինձ, որպեսզի նրանց ուղարկեմ Հայաստան կամ մի որևէ անկյուն խորհրդային Միության, բայց, որովհետև այդպիսի հնարավորություն չկա, նրանք ընկնում են զանազան ագենտների ձեռքը, որոնք ուղարկում են նրանց Ֆրանսիա և Աֆրիկայի գաղութները կամ Հարավային Ամերիկա, զբաղված ապահովելով նրանց ապրուստով: Նկարագրելով գաղութահայություն այս անմիջականության վիճակը, Դ. Շահվերդյանը խնդրում էր ժողովուրդին, ըստ հնարավորին առաջացնել նոր հայրենադարձության խրականացումը⁴⁶:

Այս բոլոր փաստերը ակնհայտորեն խոսում են այն մասին, որ 1923—1924 թթ. ևս գաղութահայությունը գտնվում էր իր նախկին խիստ հարավոսիկ վիճակի մեջ: Չնայած արդեն ճկար 1922 թ. խուճապային փախստան ու զանգվածային տարագրությունը, բայց դարձյալ շարունակվում էին անհույս դեգերումները, քանի կամ կամավոր մակընթացություններն ու տեղատվությունները: Շատ դեպքերում հայ գաղթականները հազիվ էին կարողացել արմատներ ձգել իրենց ապանջական երկրների մեջ, հազիվ էին ծրելք արձակել, փոքր ինչ ապահովություն ստեղծել և ահա նորից արմատահան էին արվում: Նրանց գլխին կրկին կախվել էին նոր տեղահանությունների արհամարքները՝ իրենց բոլոր սարսափներով: Ու դարձյալ սկսվում էր սփյուռքահայ տարագիրների կողմից հայաթականի անձանոթ ուղիներով երթը դեպի նոր ու անհայտ հանգրվաններ:

Այսպիսի պայմաններում, չնայած գոյություն ունեցող

լուրջ գովարտվող նշաններին, սովետական կառավարությունը նախատեսարար գտավ 1924 թվականից վերսկսել սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը:

ՀՍԽՀ ժողովուրդի միջնորդությունը 1924 թ. մարտի 3-ին Անդրկենտրոնականի նախագահությունը որոշում է կայացնում 1924—1925 թթ. ընթացքում արտասահմանից, հիմնականում՝ Հունաստանից, Միջագետքից և Թուրքիայից, Սովետական Հայաստան ընդունել 10.000 գաղթականներ և նրանց տեղավորել Սարգարապատի արևելյան մասում, նախօրոք այն դարձնելով ոռոգելի:

ՀՍԽՀ հողժողովմատը և ներքործողությունատը կազմում են 10.000 գաղթականների փոխադրության և տեղավորման հետ կապված ծախսերի նախահաշիվը՝ մոտ 1,7 միլիոն ռուբլի: Այդ որոշմանը համապատասխան 1924 թ. մայիսից սկսվում է ներգաղթողների մոտքը Հայաստան Բաթումի և Զուլֆայի վրայով⁴⁷:

1924 թ. հոկտեմբերի 15-ին ՀՍԽՀ ժողովուրդի քննարկում է Հայաստան ներգաղթող 10.000 գաղթականների ընդունելության, տեղավորման, հողի հետ կապելու և այլ միջոցառումների մասին ներքործողությունների գեկուցումը: Որոշվում է այդ նպատակով լրացուցիչ գումար խնդրել Անդրֆեդերացիայի ժողովուրդից և միութենական կառավարությունից: Միաժամանակ առաջարկվում է գյուղատնտեսական և կոմունալ քանկերին՝ ներգաղթողների համար բացել երկարատև վարկեր՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու և շինանյութեր ձեռք բերելու նպատակով: Որոշվում է նաև հողժողովմատի ֆոնդերից ներգաղթողներին տրամադրել շինափայտ՝ երկաթուղային կայարաններին մոտիկ վայրերում⁴⁸:

Այդ որոշումներին համապատասխան, 1924 թ. ընթացքում Հունաստանից, Սիրիայից, Կ. Պոլսից և Ֆրանսիայից երկիր ընդունվեցին 4167 հայ գաղթականներ ու որբեր: Հենց

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 419, թ. 153:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 147:

միայն Բաթումի վրայով, 1924 թ. մարտի 29-ից մինչև 1925 թ. հունվարի 19-ը ընկած ժամանակամիջոցում, Հայաստան են ժամանել 3051 տիյուոքահայեր⁴⁹։ Նրանց 50 տոկոսը արհեստավորներ էին, 12 տոկոսը՝ ծխախոտագործներ, 16 տոկոսը՝ շերամապահներ, 2 տոկոսը՝ մտավորականներ, իսկ մյուսները՝ այլ զբաղմունքի տեր աշխատավորներ⁵⁰։

1924 թ. ներգաղթած տնտեսություններին տեղավորելուց հետո, 1925 թ. մարտին, ներքգործողությամբ և հողօգտակոմատը մանրամասն ուսումնասիրում են նրանց կարիքները և այդ մասին զեկուցագիր ներկայացնում Ժողովխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովին։ Այդ զեկուցագրում նշված էր, որ 1924 թ. Կ. Պոլսից, Միջագետքից և այլ վայրերից Հայաստան եկած գաղթականները գտնվում են ծայրահեղ կարիքի մեջ։ Այսպես, Կ. Պոլսից ժամանած և լենինականի գավառի գյուղերում տեղավորված 77 տնտեսություններից (291 շունչ) և Ստեփանավանի շրջանից այնտեղ տեղափոխված 172 տնտեսություններից (703 շունչ) 80 տոկոսը չբավորներ էին։ Լենինական քաղաքում բնակություն հաստատած 205 ընտանիքներից (862 շունչ), որոնց աշխատունակ անդամները մեծ մասամբ Կ. Պոլսից ներգաղթած արհեստավորներ և առևտրականներ էին, կարիքավորներ էին 70 տոկոսը։ Մայրահեղ չբավոր վիճակում էին գտնվում նաև Նրևանի գավառում տեղավորված 100 ընտանիք (438 շունչ) Պոլսից և Միջագետքից գաղթած տարագիրները⁵¹։

Թե՛ գյուղերում և թե՛ քաղաքներում տեղավորված հայրենադարձները կարիք ունեին քնակարանների, շինանյութերի, երկարաժամկետ վարկերի, որպեսզի կարողանային վերանորոգել իրենց հատկացված թլավ շենքերը կամ կա-

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 28։

⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 20։

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 998, թ. 40։

ռուցել նորերը, զբաղվել արհեստներով և երկրագործությամբ։

Նկատի ունենալով ներգաղթածների այս վիճակը, ՀՍԽՀ Ժողովխորհը հատուկ փննարկման է ենթարկում այդ հարցը։ Հանձնարարվում է գաղթականական հանձնաժողովին՝ մշակել առաջարկներ ու կազմել նախահաշիվ՝ 1925 թ. գաղթականությանը տեղավորելու, հողի հետ կապելու և նրանց օգնություն ցույց տալու ծախսերի վերաբերյալ։

Ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ շուտափույթ և անմիջական խնամատարության կարիք ունեցող գաղթականների ընդհանուր թիվը հասնում է 9118 մարդու։ Նրանց կարիքների բավարարման համար պահանջվող օգնության չափի տեսակետից, այն կարելի է բաժանել երեք խմբի։

Առաջին խմբի մեջ մտնում էին 460 մարդ՝ Հոսնաստանից ներգաղթածները, որոնք թանկարժեք տեխնիկական կոպտության մշակողներ էին։ Հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ նրանց տեղավորել Արարատյան դաշտում, որպեսզի կարողանային իրենց մասնագիտությամբ զբաղվել՝ և տալ փոխադրամիջոցներ ու մեկ ամսվա անուշադրեց տնտեսությունները կազմակերպելու համար նրանք ամենալայն աջակցություն կստանային թանկարժեք բույսերի, հատկապես ծխախոտի մշակությունը վարկավորող պետական հիմնարկություններից ու ընկերություններից։

Երկրորդ խումբը կազմում էին Դիլիջանի գավառի 2143 շունչ և Լոռի-Փամբակի 2992 շունչ հողագործ գաղթականները։ Ակսած 1921 թ. հիշյալ գավառների տեղական իշխանության օրդանները պահանջում էին այդ գաղթականներին տեղափոխել հանրապետության համեմատաբար հողառատ շրջանները, որովհետև 6—7 տարի շարունակ նրանք կիսաբաղց ու կիսամեղի վիճակում ծանրացած էին սակավահող ու աղքատ տեղական քնակչության ուսերին։ Նրանք մի կերպ տեղավորվել էին կիսավեր ու խաբխուղ շենքերում կամ ապրում էին տեղացիների հետ միասին միևնույն բնակարանում։ Դաղթականական հանձնաժողովը նպատակահարմար էր գտնում գաղթականների այդ խմբի մի մասին՝

Դիլիջանի գավառում գտնվողներին, տեղափոխել Բասար-գեշարի շրջանը, իսկ Լոռի-Փամբակում եղածներին՝ Լենինա-կանի գավառը:

Նրոնրդ խմբի մեջ մտնում էին 1924—1925 թթ. ներգաղ-թած և Լենինականի գավառում տեղավորված շուրջ 1100 շունչ հայրենադարձները, ինչպես նաև 1922 թ. Ղարաբաղի-սայից Բասարգեշար տեղափոխված 2423 շունչ բացառապես չունեոր և հողագործիկ գաղթականները: Վերջիններս, թեպետ բոլորն էլ բաժարարված էին հողով, բայց նրանց միայն 10—15 տոկոսն էին ստեղծել սեփական տնտեսություններ: Նրանց ավելի քան 85 տոկոսը ոչինչ չունեին, երեք-չորս ըն-տանիք ապրում էին միևնույն բնակարանում և սովից դրդո-ված կերել էին պետության կողմից նրանց բաժանված սեր-մացուն: Շատերը դիմել էին արտագնացության, որի հետե-վանքով էլ նրանց տնտեսությունները գտնվում էին բարձի-թողի վիճակում: Նրանց դրությունը ուսումնասիրած հանձ-նաժողովի կարծիքով, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում հնարավոր լիներ ոտքի կանգնեցնել օրեցօր հյուսիսից այդ տնտեսությունները, անհրաժեշտ էր կազմակերպել շուտա-փուլյա օգնություն անհրաժեշտությամբ, հագուստեղենով, շինա-նյութերով, գյուղատնտեսական գործիքներով և վարկերով:

Այսպիսով, ինչպես տեղական գաղթականության որոշ մասը, այնպես էլ արտասահմանից ներգաղթածների մեծա-գույն մասը գտնվում էր բացարձակապես չբավոր վիճա-կում և կարիք ուներ ամենալուրջ ու սխտեմատիկ օգնու-թյան:

Վերահիշյալ երեք խմբերի մեջ մտնող աշխատավոր գաղ-թականությանն օգնելու համար հանձնաժողովը կազմում է նախահաշիվ՝ ավելի քան 636 հազար ոտքի գոմարով, որը բաժանելով ըստ շնչերի՝ յուրաքանչյուրին ընկնում էր 75 ոտքի, իսկ մեկ ծխին՝ միջին հաշվով 212 ոտքի⁵²:

Առաջին խմբի՝ 460 շունչ ներգաղթածների համար նա-խահաշիվի մեջ մտցված էին միայն նրանց տեղափոխման և

մեկ ամսվա սննդով ապահովելու ծախսերը: Նախատեսվում էր մեկ ամսվա ապրուստն ապահովելու համար հատկաց-նել շնչին մեկ փուլի ցորեն: Նրկրորդ խմբի՝ Դիլիջանի և Լոռի-Փամբակի գավառներից հողառատ շրջանները տեղա-փոխվելիք 5595 շունչ գաղթականների համար, նախատես-ված էին փոխադրական ծախսերը, յուրաքանչյուր շնչին եր-կու ֆունտ հաց՝ հնգօրյա ճանապարհորդության ընթացքում սնվելու համար և եռամսյա պաշար՝ շնչին ամսական մեկ փուլի ցորեն հատկացնելու հաշվով: Վերջապես, երկրորդ և երրորդ խմբերի գաղթականներին տրվելու էր շնչին 11 ոտք-լի՝ շենքեր կառուցելու և մեկ ընտանիքին 160 ոտքի՝ գյու-ղատնտեսական գործիքների, անասուններ և այլ արտադրա-միջոցներ ձեռք բերելու համար⁵³:

Ահա այսպիսի հոգատարություն էր ցուցաբերում սովե-տական կառավարությունը գաղթականության կարիքների նկատմամբ, իր սուղ բյուջեից զգալի գումարներ հատկաց-նելով նրա դրությունը բարելավելու գործին:

1924 թ. աշնանից սկսած հայրենադարձությունն ավելի զանգվածային ընդլայնվեց ստացավ: Այդ կապակցությամբ գաղ-թականական գործերի վարումը զգալիորեն բարդացավ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը 1925 թ. հունվարի 28-ին ժողկոմխորհը որոշում կայացրեց՝ անհատական ընտ-րական հիմունքներով ներգաղթի իրականացնելու նպատա-կով ժողկոմխորհին առընթեր ստեղծել գաղթականական հատուկ հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակ-վեց ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ասքանազ Մուսի-լյանը, անդամներ՝ Գագիկ Պարզյանը, Սուրեն Շադունցը, Արամ Կոստանյանը և քարտուղար՝ Գեղամ Անտեղյանը: Այդ հանձնաժողովի միջոցով լուծում էին ստանում գաղթա-կանությանը վերաբերող սկզբունքային բնույթի կրող բոլոր հարցերը, իսկ ներքոթոժողկոմատը դրանք կիրառում էլ կյանքում: Հանձնաժողովի գործունեության շնորհիվ 1925 թ. սկսած հայրենադարձության և ընդհանրապես գաղթակա-

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 421, թ. 55—56:

⁵³ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 998, թ. 29—30:

նության տեղափոխման-տեղավորման աշխատանքներն ընթացում են ավելի կազմակերպված և պլանավորված կարգով: Ներգաղթի և բնակեցման գործն էլ ավելի կենտրոնացնելու և ուժեղ թափով առաջ տանելու համար 1925 թ. սեպտեմբերին վերականգնվեց գաղթականական հատուկ հանձնաժողովը և հիմնադրվեց Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով:

Վերջինիս տրվեցին ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ: Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ասք. Մուսվաթը նշանակվեց այդ օրգանի ղեկավարը, իսկ անդամներ՝ Հ. Գուրգերյանը, Հ. Բալյանը, Ա. Երզնկյանը, Ս. Մելիք-Հովսեփյանը և Գ. Գողթունի⁵⁴:

1925 թ. ապրիլի 21-ին Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հատուկ հանձնաժողովը, ի կատարումն ՀԿԿ Կենտկոմի նախագահության 1925 թ. հունվարի 19-ի և ապրիլի 6-ի, ինչպես նաև Ժողկոմխորհի հունվարի 28-ի որոշումների⁵⁵, քննարկում է Միջագետքից և Հունաստանից նոր հայրենադարձություն կազմակերպելու խնդիրը: Որոշվում է 1925 թ. ընթացքում վերահիշյալ երկրներից ընդունել 10 հազար տարագիրներ, այդ թվում Հունաստանից՝ 8.000 հոգի: Ներգաղթողների ընդունման, տեղավորման և նրանց բնակարաններում ու նյութական միջոցներում ապահովելու համար ներքգործողկոմատին և հողթողկոմատին առաջարկվում է մեկ շաբաթվա ընթացքում ներկայացնել մանրամասն մշակված միջոցառումների ծրագիր⁵⁶: Ներգաղթողներին ընդունելու և տեղափոխելու ընթացքում բժշկական օգնություն ցույց տալու գործը հանձնարարվում է առժողկոմատին և կարմիր խաչի ընկերության վարչությանը⁵⁷:

Հունաստանում և Միջագետքում տառապող հայ գաղթականությունը նկատմամբ սովետական կառավարության այս

նոր մարդասիրական քայլը թելադրված էր այն դժնդակ պայմաններից, որոնց մեջ շարունակում էին տառապել հայ տարագիրներն այդ երկրներում: 1924 թ. ամենածանր տարին եղավ հունահայության կյանքում: Հունաստանում ասպրնջականություն գտած հայությունը մեծքին տարութերումներից հետո հազիվ էր սկսել ինքնուրույնաբար տեղավորվել Արևմտյան Թրակիայի ու Մակեդոնիայի շրջաններում, երբ հանկարծ, կառավարական կտրուկ հրամանով, պետք է 15 օրվա ընթացքում լքեր իր տուն ու տեղը, իր կատարած ցանքն ու մշակած այգիները և հեռանար դեպի Հին Հունաստանի անբերրի ապառաժները: Դրանով հունահայ գաղթի ինքնաբավ դարձած մասը փաստորեն վերստին մուրացիկ ու թափառական վիճակում էր դրվում:

Խիստ ծանր կացություն մեջ էին գտնվում նաև Միջագետքում մնացած հայ տարագիրները, որոնք հայրենիք ուղարկած դիմումի մեջ նկարագրում էին իրենց վատթար դրությունը և վստահություն էին հայտնում, որ սովետական կառավարությունը անտարբեր չի գտնվի իրենց «ցափերուն և աղաղակներուն հանդեպ», նկատի կունենա բարոյապես ու ֆիզիկապես ոչնչացման զատապարտված միջագետքահայ տարագիրների դժբախտ ճակատագիրը և «օր առաջ նպաստավոր ու փրկարար կարգադրություն մը ընելով, մի անգամ ընդմիջող կազատե զիրենք իրենց ներկայի հուսահատ կացութենեն»⁵⁸:

Ահա թե ինչու սովետական կառավարությունը 1925 թ. հատուկ որոշում կայացրեց հունահայ և միջագետքահայ զգալի թվով տարագիրների հայրենադարձությունն իրականացնելու վերաբերյալ:

Նախօրոք մշակված պլանի համաձայն, 1925 թ. ընթացքում Բաթումով և Զուլֆայով արտասահմանից Հայաստան ներգաղթեցին 5016 մարդ, այդ թվում Հունաստանից՝ 1098 ընտանիք, 3651 մարդ, Կ. Պոլսից՝ 201 ընտանիք, 780 մարդ, Բաղդադից և ընդհանրապես Միջագետքից՝ 160 ընտանիք, 385 մարդ: Միաժամանակ կատարվեցին գաղթականների ներքին

⁵⁴ ՏՆՍ նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 415, թ. 13, և գ. 518, թ. 90—91:

⁵⁵ ՏՆՍ նույն տեղում, գ. 463, թ. 3—5:

⁵⁶ ՏՆՍ նույն տեղում, գ. 418, թ. 142:

⁵⁷ ՏՆՍ նույն տեղում, թ. 127:

⁵⁸ Նույն տեղում, գ. 418, թ. 169:

տեղափոխումներ ու տեղավորումներ՝ սակավահող շրջաններից դեպի համեմատաբար հողառատ վայրերը⁵⁹։

Սփյուռքահայ աշխատավորների ներգաղթը 1925 թ. տեղի ունեցավ ավելի հաջող և կազմակերպված ձևով։ Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ այդ ուղղությամբ արտասահմանում հսկայական աշխատանք կատարեցին սովետական ղեկավարություններն ու Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղերը։ Այդ տեսակետից խիստ ուշագրավ է Պարսկաստանում և Հունաստանում ՍՍՀՄ լիազոր ներկայացուցչությունների ծավալած գործունեությունը Միջազգետքի և Հունաստանի հայ զաղթականների հայրենադարձությունն իրականացնելու համար։

Չնայած Միջազգետքի հայ տարագիրներին սովետական կառավարությունը վաղուց էր թույլատրել ներգաղթել Հայաստան, բայց նրանք երկար ժամանակ չէին կարողանում իրականացնել այդ հնարավորությունը անգլիական իշխանությունների հարուցած զանազան բանսարկությունների և գաղտնի արգելքների պատճառով⁶⁰։ Քիչ ղժվարություններ չէին հարուցում նաև պարսկական իշխանությունները։ Նրանք, խախտելով 1922 թ. ամռանը Թեհրանում ՀՍԽՀ լիազոր-ներկայացուցչության հետ կնքված համաձայնագիրը՝ իրենց տերիտորիայով Միջազգետքից Սովետական Հայաստան ներգաղթողներին դուրսություններ ընձեռելու մասին, հաճախ փակում էին սահմանը հայրենիք մեկնողների առջև⁶¹։ Հարկ եղավ գործադրել Թեհրանում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի թ. Շումյացկու և ներկայացուցչության հայկական գործերով քարտուղար Ս. Առաքելյանի ամենաակտիվ միջամտությունը, որպեսզի վերջապես տեղի տար պարսկական կառավարությունը։

Ինչպես ցույց են տալիս հունահայերի ներգաղթի իրականացման վերաբերյալ եղած նյութերը և Աթենքում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչի Ա. Մ. Ուստինովի արտգործժողկոմատին

ներկայացրած զեկուցագրերը, Հունաստանում ևս կատարվել է կազմակերպական անխոնջ ու լարված աշխատանք, ավելի քան 3.000 հայերի հայրենադարձությունը գլուխ բերելու համար⁶²։

1925 թ. սեպտեմբերին սովետական և հունական կառավարությունների միջև համաձայնություն է կայացվում հունահայերի հայրենադարձության վերաբերյալ⁶³։ Կարճ ժամանակամիջոցում ավարտվում են նախապատրաստական աշխատանքները և շնորհիվ սովետական ղեկավարության աշխատակիցների ու ՀՍԽՀ տեղական մասնաճյուղերի անդամների ջանքերի կազմվում են ներգաղթողների ցուցակները։ Ներգաղթողները երկաթուղով և փոխադրական այլ միջոցներով իրենց բնակավայրերից հասցվում են նավահանգիստ, տեղավորվում նավի վրա, ապահովվում սննդով և այլն⁶⁴։ Եվ ահա 1925 թ. նոյեմբերի 7-ին, Հունաստանից ներգաղթողների 3.016 հոգուց բաղկացած խումբը, «Խարալամբոս» նավով Դեդեաղաջից ուղղություն է վերցնում դեպի Բաթում, այնտեղից էլ երկաթուղով փոխադրվում Սովետական Հայաստան⁶⁵։

Այդ ցնձալից իրադարձության առթիվ, Հունաստանի ՀՍԽՀ կենտրոնական վարչության նախագահ Բոյաջյանը, կատարելով ներգաղթողների ջերմ ցանկությունը, սրտագին շնորհակալություն է հայտնում ՍՍՀՄ ղեկավարությանը, նրա ամբողջ անձնակազմին, այն անձնակազմի համար, որոնց շնորհիվ զգալի չափով դյուրացվեց տարագիրներին հայրենիք ձանապարհելու ղժվարին գործը⁶⁶։

1925 թ. նոյեմբերի 13-ին ղեկավար Ուստինովը Աթենքից պատասխան հեռագիր է հղում Սալոնիկ՝ Բոյաջյանին, որտեղ ասված էր. «Սրտանց շնորհակալություն եմ հայտնում ձեր հեռագրի, ինչպես և այն աջակցության համար, որ կոմիտե ցույց է տվել տեղափոխությունը կազմակերպելու գործում։

⁵⁹ Նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 486, թ. 19։

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 167—168։

⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 377, թ. 3 և գ. 496, թ. 19։

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 167—168։

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, թ. 83։

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 517, թ. 37—80։

⁶⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 396, թ. 81։

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, թ. 83։

Խորհրդային Հայաստանի, ինչպես և ԽՍՀՄ կառավարությունները արին այն բոլորը, ինչ հնարավոր էր ընդունելու 3.000 հայ նոր հայրենիքում, որտեղ նրանց սպասում են եղբայրաբար: Հույս ունեմ, որ նորեկները կմասնակցեն հայ բանվոր-գյուղացիների հետ միասին Հայաստանի տնտեսական և կուլտուրական վերածնության մեծ գործին, որը կարելի դարձավ Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների աշխատանքային անձնվիրությունը և զոհողությունը, ղեկավարվելով Լենինի ոգով»⁶⁷:

1925 թ. նոյեմբերի 10-ին ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովը քննարկում է Հունաստանից և Միջագետքից ժամանած գաղթականության ընդունման, տեղավորման ու հարակից այլ խնդիրները և որոշում է նրանց տեղավորել Արազդաշտի շրջանում: Ստեղծվում է հատուկ հանձնաժողով Ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Համբարձումյանի գլխավորությամբ և ներքերոժողովում Հ. Դուրգերյանի, հոգովորում Ա. Երզնկյանի ու ջրային տնտեսության վարչության պետ Ս. Շաղունցի անդամակցությամբ⁶⁸: Հոգովորումատին հանձնարարվում է Մոսկվայում կայանալիք գաղթականական պլենումին ներկայացնելու համար հավաքել անհրաժեշտ նյութեր և կազմել նախահաշիվ՝ 1925—26 թթ. բյուջետային տարում գաղթականների ընդունելության և տեղավորման վերաբերյալ: Հայկոռպին առաջարկվում է Արազդաշտի շրջանին պարբերաբար մատակարարել ալյուր և այլ կենսամթերքներ: Ներգաղթածների բազմազան կարիքները հոգալու կապակցությամբ համապատասխան առաջադրանքներ են տրվում նաև աշխտողկոմատին, ջրային տնտեսությանը, առողջկոմատին և այլ հաստատությունների: Հայրենադարձների տեղավորման համար բաց է թողնվում 50.000 ուրբի⁶⁹: Նրանց շրջանում ընթացիկ աշխատանքներ տանելու համար ստեղծվում է Արազդաշտի

ներգաղթի հանձնաժողով, որը և նախքան հայրենադարձների ժամանումը նախապատրաստում է նրանց համար վրաններ, գույք, վառելիք և այլն⁷⁰:

1925 թ. ներգաղթողների մեծ մասը Հայաստան ժամանեց ուշ աշնանը՝ նոյեմբերի վերջերին, երբ վրա էին հասել ցրտերը, և նախօրոք որպես ժամանակավոր բնակարաններ պատրաստված վրաններում ապրելն արդեն հնարավոր չէր: Այդ պատճառով էլ ներգաղթածների մի մասը տեղավորվում է Երևան և Լենինական քաղաքներում, իսկ մոտ 1500 հոգի՝ Արազդաշտում:

Շուտափույթ կարգով նրանց համար կառուցվում են փայտյա ժամանակավոր տներ, բաղնիք, հիվանդանոց, դպրոց, արհեստանոց, խանութ և այլն: Հայրենադարձների մի զգալի մասը, լինելով չքավորներ և որբեր, բնականաբար, սխտեմատիկ նյութական օգնության կարիք էր զգում: Ուստի Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի որոշմամբ ավելի քան 500 հոգի սնվում էին պետության հաշվին, իսկ մյուս մասին էժան գնեքով տրվում էին հաց և այլ մթերքներ⁷¹: Ներգաղթածներին 1926 թ. դարնանը Արազդաշտի շրջանում տրամադրում են 4 գյուղ, հատկացնում հողաբաժիններ, սերմացու և վարկեր՝ իրենց սեփական տնտեսությունները ստեղծելու համար: Նրանց տրամադրված գյուղերն էին՝ Արազդաշտը, որտեղ տեղավորվում են 99 ընտանիք՝ 290 մարդ, Արմաշը՝ 114 ընտանիք՝ 334 մարդ, Սուրենավանը՝ 34 ընտանիք՝ 112 մարդ և Սմոն՝ 47 ընտանիք՝ 172 մարդ⁷²:

Հայրենադարձներին պետության կողմից ցույց է տրվում զգալի աջակցություն, որպեսզի կարճ ժամանակամիջոցում նրանք կարողանային ստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները: Գարնանը նրանց հողերը հերկվում են պետական միջոցներով կամ վարկային սկզբունքներով: Չորս գյուղե-

⁶⁷ Նույն տեղում, գ. 396, թ. 84:

⁶⁸ Նույն տեղում, գ. 377, թ. 1:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Նույն տեղում, գ. 494, թ. 38:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, գ. 335, թ. 121—127:

⁷² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1576, թ. 13—15:

րում հերկվում է ավելի քան 397 դեսյատին տարածություն, որից 235 դեսյատին՝ գյուղբաժնի միջոցով, 65 դեսյատին՝ Արազդայանի աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի կողմից և 97 դեսյատին՝ Դավալուի վարկային ընկերության կողմից: Միաժամանակ նրանց տրվում են զգալի քանակությամբ անասուններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, բամբակի, բանջարեղենի սերմեր և այլն⁷³:

Քանի որ ներգաղթածներն անձանոթ էին տեղական բնակչության պայմաններին, հողժողովմամբ նրանց օգնելու համար առանձնացնում է գյուղատնտեսներ և այլ մասնագետներ: Արազդայանի շրջանում տեղավորված ներգաղթածներին հատկացված հողամասերը ջրով ապահովելու համար ջրային տնտեսության կողմից վերանորոգվում է նախկին «Կախանովի» ջրանցքը և Արաքսից խմելու ջուր է մատակարարվում: Հողասակավությունը վերացնելու և մշակելի տարածություններն ընդարձակելու նպատակով Սուրենավան և Արմաշ գյուղերի շուրջը ջրհան մեքենայով ոռոգելի է դարձվում 150 դեսյատին հողամաս: Նկատի առնելով, որ ներգաղթածների մեջ կային հմուտ ծխախոտագործներ և ծխախոտի մշակությունը Հայաստանում ուներ մեծ հեռանկարներ, Արմաշ գյուղում կազմակերպվում է ծխախոտագործների կոոպերատիվ միություն, ուր ընդգրկվում է 57 տնտեսություն: Ծխախոտի մշակությամբ էին զբաղվում նաև մի քանի մասնավոր տնտեսություններ և բոլորն էլ պետությունից ստանում էին արտոնյալ վարկեր ու այլ միջոցներ՝ ծխախոտագործությունը ավելի զարգացնելու համար:

1925 թ. ընթացքում ներգաղթած բնակչության համար մինչև 1926 թ. կեսերը կատարվում են նաև շինարարական աշխատանքներ: Արազդայան գյուղում կառուցվում է 12 նոր տուն և վերանորոգվում է նախկին Շերեմետևի ընկերության գործարանի շենքերից 63 սենյակ, ուր տեղավորվում են 93 տնտեսություն՝ 271 շնչով: Արմաշում կառուցվում է 34 շենք, որտեղ բնակություն են հաստատում 104 ընտանիք՝ 311 բնա-

կիչներով: Ավշար գյուղում կառուցվում է 12 շենք՝ 35 տնտեսությունների համար, որոնց անդամների թիվը հասնում էր 112 մարդու: Սմո ներգաղթածները իրենց տրամադրված շինանյութերով վերանորոգում են քանդված ու լքյալ շենքերը, ուր տեղավորվում են 172 հոգուց բաղկացած 47 ընտանիք⁷⁴:

* * *

Հայրենադարձության կազմակերպման, ներգաղթողների տեղափոխման, նրանց տեղավորման և այդ կապակցությամբ կատարվող մյուս աշխատանքների իրականացման համար պահանջվում էին նյութական հսկայական միջոցներ: Սովետական կառավարությունն իր բյուջեից միշտ էլ զգալի մաս հանումներ էր կատարում այդ նպատակի համար: Բավական է ասել, որ միայն 1923 թ. ընթացքում ներգաղթած 953 հոգու համար շտապ ներքգործող կոմատի գաղթականական բաժնի կողմից ծախսվել է 22.500 ռուբլի ոսկով, կամ 246 միլիարդ 798 միլիոն ռուբլի Անդրֆեդերացիայի դրամանիշներով⁷⁵, չհաշված հացահատիկով և այլ մթերքներով նրանց ցույց տրված օժանդակությունը: 1925 թ. ներգաղթած և գյուղական վայրերում տեղավորված հայրենադարձների կարիքները հոգալու նպատակով ծախսված գումարն ըստ նախօրոք կազմված նախահաշվի հասնում է 418.250 ռուբլու⁷⁶, Այդ գումարը հիմնականում օգտագործվել է հետևյալ նպատակների համար (տե՛ս 168 էջի աղյուսակը):

Աղյուսակի անվերադարձ սյունակում ցույց տրված գումարն ամբողջությամբ ծախսվել է Արազդայանի գյուղերում տեղավորված ներգաղթածներին սննդով ապահովելու, հիվանդանոցի, բաղնիքի շենքեր, բնակելի տներ կառուցելու,

⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 112, ց. 1, գ. 1490, թ. 21:

⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1576, թ. 13—15:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 30/116, ց. 1, գ. 335, թ. 121—127:

Պուլտուր-կրթական աշխատանքներ ու այլ միջոցառումներ իրականացնելու համար:

Պուլտուր- անուն- ները	Տնտեսական թիվը	Բնակիչների քանակը	Բաց թողնված գումարները			
			գույքավորման վարկ	շինարարական վարկ	մոտո- վարկերի մասին	անհրա- ճարձ գումարներ գումարներ
Արագայ- յան	99	290	36,065 ռ. 20 կ.	34,821 ռ. 37 կ.		
Արմաշ	114	334	46,874 ռ. 84 կ.	62,832 ռ.		
Սուրեն- ավան	34	112	14,422 ռ. 72 կ.	23,562 ռ.		
Սմո	47	172	10,810 ռ.	—	21,580 ռ. 33 կ.	52,901 ռ.
Նորա- կերտ	82	375	14,000 ռ.	57,270 ռ. 45 կ.		
Պավա- ններին	198	746	40,800 ռ.	4125 ռ.		
Ընդա- մենը	574	2029	160,972 ռ. 76 կ.	182,610 ռ. 82 կ.	21,580 ռ. 33 կ.	52,901 ռ.

Ներգաղթի և բնակեցման գծով վարկավորողները բա-
ժանվում էին երեք խմբի: Առաջին խումբը հիմնականում ար-
տասահմանից ներգաղթողներն էին: Երկրորդ խումբը երկրի
ներսում մի տեղից մի այլ վայր տեղափոխվող գաղթական-
ներն էին, որոնց անհրաժեշտ էր նոր բնակավայրում կառու-
ցել տներ ու ձեռք բերել գյուղատնտեսական գործիքներ: Եր-
րորդ խումբը կազմում էին այն գաղթականները, որոնք չնա-
յած բավարարված էին հողով, բայց դեռևս գտնվում էին
ժայռահեղ չբավորության մեջ և զուրկ էին բնակարաններից:

Չորս հոգուց բաղկացած մեկ ընտանիքի համար ըստ խմ-
բերի սահմանված էր վարկերի հետևյալ չափը⁷⁷.

Ըստ խմբերի	Վարկերի գումարը					
	գույքավոր- ման վարկ	շինարար- ական վարկ	նոր բնակա- վայրում հի- մնական ապահովելու համար	տեղա- փոխման վարկ	բժշկական օջ.	ընդամենը
1-ին խումբ	310 ռ.	400 ռ.	52 ռ. 50 կ.	18 ռ. 6 կ.	7 ռ. 50 կ.	788 ռ. 316 ռ.
2-րդ խումբ	110 ռ.	200 ռ.	—	—	—	200 ռ.
3-րդ խումբ	—	200 ռ.	—	—	—	—

Ինչպես երևում է վերը բերած աղյուսակից, արտասահ-
մանից և այլ վայրերից ներգաղթողները ստանում էին ան-
հրաժեշտ միջոցներ բնակելի տներով, գյուղատնտեսական
գործիքներով և այլ պարագաներով ապահովվելու համար:
Աղյուսակում նշված անհղի, բժշկական օգնություն և տեղա-
փոխման ծախսերը երեք խմբերին էլ տրվում էին որպես ան-
վերադարձ գումարներ: Գույքավորման և շինարարական վար-
կերը տրվում էին երկար ժամանակով և նպաստավոր պայ-
մաններով: Արտասահմանից ներգաղթողները և նոր վայրե-
րում հաստատվողները, համաձայն Կենտգործկոմի 1925 թ.
հունվարի որոշման, առնվազն 3 տարի ազատվում էին ամեն
տեսակ հարկերից և օգտվում էին առանց մաքսի ու վարձի
բեռների փոխադրության վերաբերյալ ԽՍՀՄ աշխատանքի
և պաշտպանության խորհրդի 1923 թ. օգոստոսի 16-ի որոշ-
ման ընձեռած արտոնություններից⁷⁸: Սովետական Հայաս-
տան ներգաղթած բանվորները, արհեստավորներն ու այլ
մասնագետները հնարավորություն էին ստանում վայելելու
ազատ աշխատանքի պտուղները: Նրանց տրվում էին համա-
պատասխան դյուրություններ և արտոնություններ, աշխա-
տանքով ապահովվում էին առաջին հերթին, ստանում էին
վարկեր և այլն:

Հայրենադարձների շնորհիվ հանրապետության ժողովրդ-
դական տնտեսությունը ձեռք էր բերում հմուտ ու առաջնա-
կարգ մասնագետներ, որովհետև նրանց մի մասը որակյալ

⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ ֆ. 113, ց. 13, գ. 4, թ. 1—2:

բանվորներ ու արհեստավորներ էին, իսկ մնացածները՝ հմուտ երկրագործներ: Դրանք Զմյուռնիայի ու Գոնիայի շերամապահներն էին, Տրապիզոնի ու Սամսոնի ծխախոտագործները և թանկարժեք ալլ տեխնիկական կուլտուրաների բազմաթիվ հմուտ մասնագետներ:

Մինչև Սովետական Հայաստան ներգաղթելը սփյուռքահայ աշխատավորների շարքաշ ու աստանդական կյանքը նրանց դարձրել էր տոկուն ու աշխատունակ: Այս հանգամանքը և, որ ամենակարևորն է, նրանց նկատմամբ սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատարությունը, կարճ ժամանակամիջոցում զաղթականության տնտեսական վիճակի բարելավման իսկական երաշխիքներն էին: Քաղաքական ազատ ու լիիրավ կյանքը հայրենիքում, ինչպես նաև տնտեսական բարեկեցությունը այն միակ ուղին էր, որ նրանց մոռացնել կտար իմպերիալիստական պատերազմի ու թուրքական յաթաղանի ստեղծած արհավիրքներն ու սարսափները, մոտիկ անցյալի դաժան օրերի բոլոր տխուր մտապատկերները:

Մոտավորապես այսպիսին է բնավ ոչ լրիվ պատկերն այն աշխատանքների, որ կատարել է սովետական կառավարությունը 1921—1925 թթ. հայրենիք վերադարձած սփյուռքահայ աշխատավորների տեղավորման և սկզբնական շրջանում նրանց կարիքները հոգալու ուղղությամբ:

Այդ աշխատանքներն ավելի ցցուն են դառնում այն ժամանակ, երբ նկատի են առնվում մեր երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին գոյություն ունեցած բոլոր դժվարությունները և այդ պայմաններում տեղի ունեցած ամբողջ ներգաղթն ու զաղթականական շարժումն ընդհանրապես:

Այդ դժվարին ժամանակաշրջանում՝ 1921—1925 թթ., իրականացված հայրենադարձությունը տարագիր հայության ճակատագրի նկատմամբ ցուցաբերած ջերմ հոգատարության դրսևորման մի վառ օրինակ է, աննախընթաց մի իրադարձություն, որ կատարեցին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունն ու սովետական կառավարությունը, ՍՍՀՄ և

Անդրֆեդերացիայի կառավարությունների ամենալայն աջակցությամբ: Տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենիք վերադառնալու նվիրական իրականացումը 1921—1925 թթ. ակնառու կերպով ցույց տվեց, որ աշխարհով մեկ սփված տարագիր հայության փրկության միակ խարխալը Սովետական Հայաստանն է: Պետք է ասել, որ խիստ դժվար է այժմ վերականգնել այդ տարիներին ներգաղթածների ստույգ քանակը: Բազմաթիվ աղբյուրների համադրման միջոցով մենք փորձել ենք պարզել 1921—1925 թթ. ընթացքում արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթածների քանակը՝ կազմելով ստորև բերված աղյուսակը⁷⁹:

Տարեթիվ	Որտեղից են ներգաղթել	Տնտեսությունների քանակը	Ներգաղթածների քանակը
1921	Տեղի ունեցած ներգաղթի մասին գրավոր ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել		
1922	Միջազգային, Պարսկաստանից, Կ. Պոլսից և այլ վայրերից	2001	9552
1923	Վանից և այլ վայրերից	258	953
1924	Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Սիրիայից և այլ վայրերից	783	4167
1925	Հունաստանից, Կ. Պոլսից, Միջագետքից և այլ վայրերից	1459	5016

Ընդամենը 4501 տնտ. 19.688 մարդ

Սակայն, անկասկած է, որ 1921—1925 թթ. ընթացքում Հայաստան ներգաղթածների իրական թիվը շատ ավելին է,

⁷⁹ Տե՛ս Հալի. ՍՄՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 377, թ. 3, գ. 494, թ. 7 և 33—35, գ. 518, թ. 10, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1640, թ. 31—35, ֆ. 30/116, ց. 1, գ. 335, թ. 121—127 և գ. 2352, թ. 19—28: Հմմտ. նաև՝ «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, էջ 69 և Հովհ. Հակոբյան, «Խորհրդային Հայաստան» (տպավորություններ և ուսումնասիրություններ), Փարիզ, 1929, էջ 255:

քան հնարավոր է եղել պարզել ըստ պահպանված վավերագրերի:

Նախ, 1921 թ. տեղի ունեցած ներգաղթի և ընդհանրապես գաղթականության տեղաշարժերի վերաբերյալ գրավոր ստույգ տվյալներ չեն պահպանվել այդ աշխատանքները նոր կազմակերպված լինելու և հապճեպ կատարվելու պատճառով: Մինչդեռ հանրահայտ է, որ 1921 թ. ընթացքում իրականացվել է փետրվարյան ավանտյուրայի ու Զանգեզուրի ազատագրման ժամանակ դաշնակների պրովոկացիաների հետևանքով Պարսկաստան անցած ավելի քան մեկ տասնյակ հազար հայ փախստականության, ինչպես նաև Հայաստանից հեռացած մահմեդական և այլ գաղթականության վերադարձը: 1922 թ. հոկտեմբերին ՀՍԽՀ Կենտրոնական կոմիտեի կազմված մի տեղեկանքում նշված է, որ 1921 թ. մայիսից մինչև 1922 թ. մայիսն ընկած ժամանակամիջոցում (իսկ փաստորեն 1921 թ. ընթացքում), Հայաստան են վերադարձել ավելի քան 247.000 գաղթականներ, որից՝ 150.000 հայեր, սաորիներ ու եզդիներ, 97.000 մահմեդականներ, այսինքն՝ ադրբեջանցիներ⁸⁰:

Տվյալ աղյուսակի թվերի մեջ չեն արտահայտված նաև սովետական մյուս հանրապետություններից Հայաստան տեղափոխվածները, որոնք նույնպես զգալի թիվ էին կազմում: Թեպետ առաջ նրանք Հայաստանից դուրս ժամանակավոր ապաստան էին գտել, բայց սովետական իշխանության հաղթանակից հետո զանգվածաբար վերադառնում էին իրենց համար հարազատ հայկական միջավայրը, հաճախ ոչ մի տեղ հաշվառման չենթարկվելով:

Այնուհետև, երբեմն հաշվառման չեն ենթարկվել և, հետևապես, ներգաղթածների քանակը ցույց տվող աղյուսակի մեջ չեն մտել այդ տարիներին արտասահմանից Սովետական Հայաստան եկած շատ առանձին ընտանիքներ, փոքրիկ խումբեր ու անհատ անձնավորություններ⁸¹: Այնպես որ, առանց

տատանվելու կարելի է պնդել, որ իրականում 1921—1922 թթ. Սովետական Հայաստան են ներգաղթել ոչ թե 19.688, այլ շատ ավելի մեծ թվով տարագիրներ:

Ինչ խոսք, քանակով այնքան էլ մեծ չէ երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման տարիներին արտասահմանից Սովետական Հայաստան ներգաղթածների թիվը: Բայց երբ նկատի են առնվում այն պայմանները, որոնց մեջ սկզբնական շրջանում իրականացվում էր ներգաղթը և սկիզբ դրվում ազգահավաքման հայրենասիրական շարժմանը, այդ դեպքում արդեն հասկանալի են դառնում հայրենադարձության հետ կապված դժվարությունները, նրա հակադաս կարևորությունն ու անգնահատելի նշանակությունը, որպես սոցիալիստական կարգի շնորհիվ հայ ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկը:

Այսպիսով, սովետական կառավարությունը, ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց, արտակարգ հոգատարություն և ուշադրություն է նվիրել ինչպես երկրում կուտակված արևմտահայ գաղթականության, այնպես էլ սփյուռքահայ տարագիրների բախտի նկատմամբ: Եվ գործադրելով գերագույն ջանքեր, երկրում եղած արևմտահայ գաղթականության հարցի լուծման հետ միաժամանակ կազմակերպել է սփյուռքահայ աշխատավորների առավել դժվարին կացության մեջ գտնվող մասի ներգաղթը դեպի հայրենիք, ուր նրանք ապահովվել են հողով, բնակարաններով և այլ միջոցներով, ստացել են լայն արտոնություններ, որպեսզի հնարավորություն ունենան ըստ ամենայնի կարճ ժամանակամիջոցում վերստեղծել իրենց սեփական տնտեսությունները և դառնալ սովետական երկրի ակտիվ քաղաքացիներ:

Սփյուռքահայ աշխատավորները Հայաստան տեղափոխվելուց հետո, զգալով սովետական կառավարության ջերմ վերաբերմունքն իրենց նկատմամբ, երախտագիտության մեջ լի, անմիջապես զբաղվում էին շինարար աշխատանքով և ջանում կարճ ժամանակամիջոցում վերականգնել իրենց ավերված օջախները շահագործումից ու բռնությունից ազատա-

⁸⁰ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 112, ց. 1, գ. 8, թ. 135:

⁸¹ Տե՛ս «Երևան», Փարիզ, 24 հուլիսի, 1929 թ., № 534:

գրքված նոր, սոցիալիստական հայրենիքում: Ներգաղթած-ները միաժամանակ կոչ էին անում իրենց նախկին բախտակիցներին նույնպես վերադառնալ Սովետական Հայաստան և լծվել նրա վերաշինության վեհ գործին:

Ահա այդ երախտագիտության վառ վկայություններից մեկը, որ արտահայտել են 1924 թ. ամռանը Կ. Պոլսից հայրենիք ներգաղթած մի խումբ աշխատավորներ արտասահմանի իրենց վտարանդի եղբայրներին ուղղված նամակում. «Թոնակալ կապիտալիստների երկրներում երկար թափառումներից հետո վերջապես հասանք խորհրդային Միության սահմանները և Բաթումի ձամբով անցանք խորհրդային Հայաստան: Այն մարդավայել վերաբերմունքը, որ մենք վայելեցինք խորհրդային երկրում ընդհանրապես, և այն ջերմ, սիրալիր ընդունելությունն ու հոգատար վերաբերմունքը, որ իր սուղ միջոցներով մեզ ցույց տվեց մասնավորապես խորհրդային Հայաստանը, մեզ միանգամայն հիացրեց, և մենք զգացված՝ մեր անկեղծ երախտագիտական շնորհակալությունն ենք հայտնում խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը, հայտնելով մեր պատրաստակամությունը՝ բովանդակ ուժերով լծվելու նրա ձեռնարկած կուլտուր-շինարարական աշխատանքներին:

Թող լսեն օտար երկրներում թափառող մեր աստանդական եղբայրները, որ միայն և միայն խորհրդային Հայաստանում վերջ գտան մեր տառապանքները և մենք տեսանք մարդկային, ընկերական վերաբերմունք, որին մինչև այժմ այնքան ծարավի էինք: Այստեղ միայն գնահատվեց մեր աշխատանքը և կարելիություն տրվեց լծվելու շինարարության հսկա գործին, որը ղեկավարում է խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի աշխատավորության աջակցությամբ»⁸²:

Սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին և կազմակերպելով մեծ թվով տարագիրների հայրենադարձությունը, միաժամանակ չէր կարող աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ գաղ-

թականական շատ տնտեսություններ դեռևս լիովին ապահովված չէին հողով, հարմար բնակարաններով և այլն: Հաշվի ված չէին հողով, հարմար բնակարաններով և այլն: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, ՀՍՖՍՀ Ժողկոմխորհը, 1926 թ. հունվարի 21-ին քննարկում է աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի նախագահ Ասք. Մուսվյանի ղեկուցումը գաղթականության զրույթյան մասին: Ժողկոմխորհը, նկատի ունենալով երկրում գոյություն ունեցող սուր սակավահողությունը և 1925 թ. ժամանած գաղթականների տեղավորման հետ կապված դժվարությունները, նյութական խոշոր միջոցների անհրաժեշտությունը և այլն, որոշում է ժամանակավորապես դադարեցնել սփյուռքահայերի զանգվածային ներգաղթը⁸³:

Միաժամանակ ՀՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի կողմից կազմվում է գաղթականության տեղավորման միջոցառումների 1926/27—1930/31 թթ. հնգամյա հեռանկարային պլան, որի իրականացումը լիովին ու վերջնականապես կբարելավեր գաղթականության տնտեսական զրույթունը և իսպառ կվերացներ «գաղթական» անունը սոցիալիզմի ուղին թևակոխած Սովետական Հայաստանի արդեն լիիրավ դարձած տասնյակ հազարավոր քաղաքացիների վրայից:

Չնայած սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժամանակավորապես դադարեցնելու մասին ՀՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի վերը նշված որոշմանը, 1926 թ., ինչպես և հետագա տարիներին, դարձյալ երկիր ընդունվեցին բազմաթիվ ներգաղթողներ, որովհետև անհնարին էր կանգնեցնել նրանց հոսանքը դեպի հայրենիք: Տարաբախտ պանդուխտներն իրենց միակ փրկությունը տեսնում էին Սովետական Հայաստանում, համայն հայության մայր հայրենիքում: Արտահայտելով գաղթաթահայ աշխատավորների հայրենակարոտ մտքերի ու իղձերի խտացրած հանրագումարը, Մարտելում հրատարակվող «Հայ սիրտ» թերթը գրում էր, «Մեզ համար ինչ կա ավելի դուրսիկան, ավելի հանկուցիչ՝ քան վերածնվող հայրենիքի մը լուսատու պատկերը»:

Հեռու ենք այդ պատկերեն, բայց նա կա, կմնա, նա մարմ-

⁸² «Խորհրդային Հայաստան», 7 հոկտեմբերի, 1924 թ., № 229:

նացած հույսն է, որ կուսուցանեն մեր կյանքին իմաստը, առանց այդ հայրենիքին, առանց անոր բարգավաճ գոյության՝ ինչ միտք կրնար ունենալ մեր կյանքը. ինչ արժեքն ապրիլ առանց սեփական բույնի, առանց ինքն իր կամքին տեր ըլլալու, այսինքն՝ առանց մարդկային արժանապատվության:

Ուրեմն նոր հույսերու այս լուսածագին մեջ մեր իղձերն ու մաղթանքները կուղղվին միայն և միայն մեր սեփական բույնին, մեր Հայաստանին»⁸⁴:

«Հայ սիրտ»-ը նշում էր, որ շնայած դեռևս «դրախտային» չեն հայրենիքի տնտեսական պայմանները և բաժնորը շունեն իրենց «երդիկը», բայց, այնուամենայնիվ, նա լեցուն է լինելիության մեծ հույսերով, հույսեր, որոնք կոթողված են շինարար ու ազատ աշխատանքի և հեռատես ու խոհուն քաղաքականության հիմքի վրա: Ահա սրա շնորհիվ էր, որ գաղութահայ աշխատավորությունը անվերապահորեն կանգնել էր Սովետական Հայաստանի կողքին:

«Հայ սիրտ»-ը, կրկնելով տասնյակ հազարավոր պանդուխտ հայերի տենչանքը, մաղթում էր, որպեսզի որքան կարելի է արագ գոյանան ավելի մեծ ու ցանկալի կարելիություններ, «որպեսզի հայրենաբաղձ հայ հոգիները կարենան երթալ Հայաստան, այլևս այնտեղ աշխատելու, այնտեղ ապրելու և այնտեղ ալ մենենելու համար», որովհետև դա է նրանց հայրենիքը, նրանց «փրկության միակ կայանը»⁸⁵:

Այսպիսով, իր գոյության առաջին իսկ օրերից, Սովետական Հայաստանը դարձավ համայն հայ աշխատավորների իսկական օրրանը, այն հանգրվանը, որտեղ հետագա տարիներին էլ ավելի մեծ քվով սփյուռֆահայեր վերջնականապես գերեզմանեցին գաղթականի իրենց անիծյալ ցուպը և դարձան սոցիալիստական շինարարության ակտիվ մասնակիցներ, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության լիիրավ քաղաքացիներ:

⁸⁴ «Հայ սիրտ», Մարտի, 1 հունվարի, 1926 թ., № 36:

⁸⁵ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԳԱՂՈՒԹԱՀԱՅ ԲՈՒՐԺՈՒԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅՐԵՆԱԳԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԵՊ

Այն ժամանակ, երբ սովետական կառավարությունն իր մարդասիրական պարտքն էր կատարում գաղթականության նկատմամբ և ամեն ինչ անում էր նրա դրությունը բարելավելու ուղղությամբ, այդ նույն ժամանակ գաղութահայ բարեգործական որոշ հաստատություններ ու կազմակերպություններ միանգամայն դատապարտելի անհոգություն էին դրսևորում այդ հարցում: Գաղութահայ կազմակերպությունների նման վարքագիծը բավական հանգամանալից կերպով քննադատված է ժամանակի պարբերական մամուլում: Գաղութահայ բուրժուական ու բարեգործական շրջանները, քաջատեղյակ լինելով ժողովրդական զանգվածների պրոստիտուտական տրամադրություններին, իրենց լիովին չմերկացնելու համար զրավոր ու բանավոր հաճախ էին շեփոթում Սովետական Հայաստանին օգնելու մասին, սակայն դորժնականում շոշափելի ոչինչ չէին անում: Նման վարքագծի մերկացման իմաստով խիստ բնորոշ են Հայոց բարեգործական բնդհանուր միության վարչության նախկին անդամ և ՀՕԿ-ի արտասահմանյան լիազոր Եսայի Կարիկյանի բազմաթիվ ելույթները, հողվածները և այդ հարցին նվիրված նրա երկու գրքուկները¹:

Ե. Կարիկյանը, որ եղել էր Սովետական Հայաստանում, լավատեղյակ էր այնտեղ կատարվող վերափոխություններին,

¹ Տե՛ս Ե. Կարիկյան, Հայաստանի երկրագործական պանքան, հայ հարուստները և բարեգործական հաստատությունները: Փարիզ, 1924, նաև նույնի՝ «Կեդրոնաձիգ և կեդրոնախույս», Փարիզ, 1925:

վերլուծելով հայկական գաղթաշխարհի տրամադրությունները, նշում է, որ սփյուռքահայերի «ջախջախիչ մեծամասնությունը այսօր աչքը հառած դեպի Հայաստան, մեկ բնաբան միայն իրեն կրոնք ըրած է՝ վերաշինություն և ներգաղթ»։ Մինչդեռ գաղութահայ բարեգործական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք զգալի միջոցներ ունեն և ցանկություն դեպքում ի վիճակի են օգնելու այդ գործի իրականացմանը, դատարկահնչյուն խոսքից երբեք գործի չեն անցնում։ Դրա անփափակի վկայությունը կարող է լինել Հայոց բարեգործական ընդհանուր միության գործունեությունը, որը «երկու տարին ի վեր խոշոր ռեքլամներով ճամբա ելած է դեպի Հայաստան, կքալե ու կքալե և դեռ կեցած տեղն է, քայլ մը առաջ շառներ, մինչդեռ այս երկու տարվա մեջ դեպի արևմուտք հսկայաքայլ ճամբա կտրեց, առանց այդ մասին բառ մը ըսելու, առանց շշուկ մը անգամ հանելու»²։

Այն ժամանակ, երբ հայ գաղթականների ու որբերի անունով զանազան բարեգործներ ուղղակի ողորմություններ էին հայցում ուրիշներից, Հայոց բարեգործական ընդհանուր միությունն իր ձեռքում էր կենտրոնացրել նրանց օգտին եղած մի շարք կտակներ, նվիրատվություններ ու այլ գումարներ և շոալլորեն ծախսում էր իր բազմաթիվ գրասենյակների ու պաշտոնյաների վրա։ Բարեգործական միությունը տարեկան 600 հազար ռուբլի զուտ շահույթ էր ստանում, բայց խնամում էր հազիվ մի քանի հարյուր որբերի։ Հաշվումները ցույց են տալիս, որ միայն 1914—22 թթ. բարեգործական ընկերությունները գաղութահայ աշխատավորությունից ստացել են մոտ 10 միլիոն դոլար, մինչդեռ հանրօգուտ նպատակներով ծախսել են դրա չնչին մասը³։

Բարեգործականի վարիչների մեծախոստում ճառերի առթիվ շատ տեղին է Ն. Կարիկյանի դիպուկ հեգնանքը, թե՛ «եթե խոսքով փիլավ եփեր, ծովի շափ ալ յուղ ես կխոստանայի»⁴։

Այլապես ինչո՞վ բացատրել այն փաստը, որ 1921—1924 թթ. ընթացքում բարեգործական միությունը արտասահմանում ծախսել էր 192.700 անգլիական ոսկի, իսկ Հայաստանի սովյալներին և իր կողմից այնտեղ ուղարկված որբերին հատկացրել հազիվ 8475 անգլիական ոսկի⁵։

Անդրադառնալով ՀՍԽՀ գյուղատնտեսական բանկի բաց թողած փոխառությունների իրացման հանդեպ բարեգործական միության բռնած դիրքին, Ն. Կարիկյանը քննադատում է նրան, ցույց տալով, որ այդ «երկրագործական պանքան այսօր բացեր է յուր աղքատիկ արկղը, մեր գաղթականներուն փոխառություն կընե, անոնց բաժ ու բրիչ կուտա, որ իրենց արտերը մշակեն, ապրին ու ապրեցնեն իրենները, ասոր վկա է մեր ամբողջ մամուլը, մինչ անդին կեդր. վարչությունդ հայ գաղթականին լուսմաները կհավաքե, օտար երկրագործներու փոխ կուտա և տոկոսներով կուռցնե բարեգործականի սնտուկը և կթողու որ այդ պանդխտին հեռավոր եղբայրն ու անոր երեխաները վզերին ծուած ուրիշին դուռը ափերնին բանան պատառ մը հաց մուրալու։

Թող Բարեգործականը հայեն հավաքե, օտարին օգնե, այդ պանդուխտ հայը, որ դռնե դուռ ընկեր է, այսօր լքված ու մուրացկան անտեր չէ բոլորովին...։ Նա ունի հայրենիքի մեջ միլիոն մը եղբայրներ ու քույրեր, որ անդադար կաշխատին վերականգնելու (երկիրը—Հ. Մ.), հեռու չէ օրը, որ անոնք ոտքի կելլան ու ձեռք կերկարեն իրենց հեռավոր եղբայրներուն ու քույրերուն ալ և կհանեն զիրենք այս դժբախտ օրերեն...»⁶։

Գաղութահայ բուրժուական խավերը շատ էին թմբկահարում Սովետական Հայաստանին իրենց ցույց տված «օգնություն» մասին։

Արտասահմանից Սովետական Հայաստանի «ստացած օգնություն» մասին գաղափար կազմելու համար բավական է ծանոթանալ մի ոմն հարուստ Աբրահամ Բոյաջյանի «բարե-

² Տե՛ս Ն. Կարիկյան, Կեդրոնաձիգ և կեդրոնախույս, էջ 5։

³ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊՍ, ֆ. 178, գ. 66, թ. 66—68։

⁴ Ն. Կարիկյան, Կեդրոնաձիգ և կեդրոնախույս, էջ 14։

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6։

⁶ Նույն տեղում, էջ 15։

գործությանը», որը խիստ բնորոշ փաստ է այդ տեսակետից:

1924 թ. գարնանը վիեննաբնակ գորգագործ Աբրահամ Բո-
լաջյանը հանկարծ ցանկություն է հայտնում Հայաստանում
բաց անել մեղվաբուծական դպրոց: Շուտով նրա ներկայա-
ցուցիչը գալիս է Հայաստան և 204-ի կենտրոնական վարչու-
թյան հետ կնքում համաձայնագիր Ստեփանավանում այդ-
պիսի դպրոց հիմնելու մասին: Ըստ պայմանավորվածության,
Բոլաջյանը նախնական ծախսերի համար հատկացնելու էր
11.000 ռ., իսկ աշնանհետև՝ տարեկան 3700 ռուբլի, մինչև որ
դպրոցը ինքնաբավ կդառնար: Այդ «գոհաբերության» դիմաց
նա պահանջում էր ուսումնարանի շենքի ճակատին մեծ-մեծ
տառերով գրել՝ «Մեղվաբուծական դպրոց, Տուն Ա. Բոլաջ-
յանի» և իր մեծադիր լուսանկարը կախել դպրոցի դահլիճի
աչքի ընկնող տեղում, դպրոցում ունենալ մի ղոնապան, որը
շարունակ ծածկած ունենա իր գլխին «Բոլաջյան» ազգանունը
կրող գլխարկ⁷:

հոստացված նախնական գումարից միայն 1000 ռուբլի նրա ներկայացուցիչը ծախսում է շենքի վերանորոգման վրա։ Վիեննայից ստացվում է նրա մեծադիր նկարը, փակցվում դաճիճի աչքի ընկնող մասում, դպրոցի ճակատին մեծ-մեծ տառերով գրվում է նրա անունը, բայց «բարերարից» ալլևա ոչ մի տեղեկություն չի ստացվում։ Գործին լավատեղյակ պաշտոնյաների վկայությամբ նրա լուսթյան պատճառը դպրոցում ժամացույց դնելն է եղել, որը «խիստ զայրացրել է» Բոյաշյանին։ Հետագա տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ հայ բարեգործի հուշակը պարզապես նրան հարկավոր է եղել մի ինչ-որ շահադիտական գործի հաջողությունն ապահովելու համար։ Այդ գործարքը գլուխ բերելուց հետո Բոյաշյանը «մոռանում է» իր պարտականության մասին։

Արտասահմանում Սովետական Հայաստանի հմայքը և նրան աջակցող կազմակերպությունների ու անձանց ժողովրդապահանջությունը այնքան մեծ էին, որ անգամ դադութահայ

բուրժուական խավերի որոշ ներկայացուցիչներ, «հանուն իրենց գործերի հաջողության», մեր երկրի հետ երբեմն համաձայնության եզր էին փնտրում և փորձում «ազնիվ բարերարի» անուն վաճառակել:

Գլխավոր չէ նկատել, որ արտասահմանյան բարեգործական
որոշ հաստատություններ ու անհատներ հայրենիքին օգնելու,
գաղթականների ու որբերի վիճակը թեթևացնելու հարցերը
փաստորեն միտումնավոր կերպով շահագործում էին որպես
հավելյալ եկամտի կարևոր աղբյուր:

Այդ իմաստով ուղղակի դատապարտելի էր դաշնակցու-
թյան գործունեությունը: Դաշնակցական վերնախավերը,
օրինական ոչ մի իրավունք չունեցող «Հ. Հ. պատվիրակու-
թյունը», Պողոս Նուբար փաշայի, իսկ այնուհետև Գաբրիել
Նորատունկյանի գլխավորած Ազգային պատվիրակությունը և
այլ հաստատություններ իրենց գոյությունը պահում էին ծայ-
րահեղ թշվառության մատնված գաղթականության ու որբերի
հաշվին: Ուստի պատահական չէր, որ այդ հաստատությու-
նների վարչներն իրենց գոյությունը երկարաձգելու նպատա-
կով գաղութահայ աշխատավորությանը մղում էին նորանոր
արկածախնդրությունների: Այդ է վկայում թեկուզ դաշնակ-
ցության առաջ քաշած այսպես կոչված «էքստերիտորիալ
հայկական կառավարություն» կամ «գաղութահայ կենտրո-
նական վարչություն» ստեղծելու ցնորամիտ գաղափարը: Ըստ
էություն այդ վարչությունը պետք է հանդիսանար գաղութա-
հայության միակ ղեկավար օրգանը, որի համար կարևոր չէր
ունենալ որոշակի տերիտորիա, այլ՝ վարչական ապարատ,
ուր տաքուկ պաշտոններ կստանային երբեմնի մինիստր-
նախարարները⁸:

Նուբարյան-նորատունկյան Ազգային պատվիրակությունը, կանխելով դաշնակներին, 1924 թ. նոյեմբերի 30-ին մի հայտարարությամբ դադարեցրեց իր գոյությունը, ավելի ճիշտ՝

⁷ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 178, գ. 35, թ. 1—22, և Ալ. Մարտունի, «Կուսակցության ներքին կյանքը», Թիֆլիս, 1924, էջ 21:

⁸ *Skizzen und Umriss der Ural-Alpen*, S. 178, T. 66, Pl. 66—88.

հասարակ մի անվանափոխությամբ փակեց իր քաղաքական խանութը և փոխարենը բացեց գաղթականական մի կրպակ՝ «Հայ գաղթականաց կեդրոնական հանձնախումբ» ցուցանակի տակ: Այդ հանձնախմբի կնքահայրերի հայտարարությամբ հավատալով, կարելի էր ենթադրել, որ դա արվում էր «գաղթականներու և որբերու ընթացիկ խնդիրները անխնամ չթողնելու համար»: Բայց իրականում նրա հեղինակները հետապնդում էին գաղթականների անունը շահագործելու միջոցով իրենց գոյութիւնը երկարաձգելու նպատակ⁹:

Սակայն, բարեբախտաբար, գաղութահայ ժողովրդական զանգվածներն այլևս չէին հետևում նրանց խաղերին, երես էին դարձրել նրանցից և մեկընդմիշտ ապավինել Սովետական Հայաստանին, որն իր բոլոր հնարավորութիւնները, ուժերն ու եռանդը գործադրում էր գաղթականության հարցը արմատապէս լուծելու օգտին:

Գաղութահայ աշխատավորության, սփյուռքահայ առաջադիմական բոլոր ուժերի քաղաքական-դասակարգային հասունության ցայտուն վկայութիւնը եղավ 1924 թ. սեպտեմբերի 1-ին ժնեում բացված հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին հայտարարված բոյկոտը: Ինչպես հայտնի է, 1924 թ. հուլիսի 10-ին Հայաստանի միջազգային ընկերութիւնն իր նախագահ Էդվարդ Նավիլի ու քարտուղար Քրաֆթ Բոնարի ստորագրությամբ մի կոչ էր հղել բոլոր հայկական գաղութներին, հայանպաստ կազմակերպութիւններին ու մասնավոր անձանց, հրավիրելով մասնակցել սեպտեմբերի 1-ին ժնեում բացվող հայասիրական միջազգային կոնֆերանսին: Կոնֆերանսի գլխավոր զբաղմունքն էր լինելու հայ գաղթականների ու որբերի հարցը, ի միջի այլոց, նաև 50 հազար տարագիր Սովետական Հայաստան տեղափոխելու խնդիր: Բայց այդ գործը կազմակերպողները «մոռացել» էին հրավեր ուղարկել նաև սովետական կառավարութիւնը: Գաղտնիք չէր, որ կոնֆերանսի հրավիրման իսկական նախաձեռնողները դաշնակներն էին: Նրանք ձգտում էին այդ ճանա-

պարհով իրականացնել համագաղութային համագումար հրավիրելու բազմիցս ձախողված իրենց փորձերը, իսկ «հայա-սեր» նավիլիներն ու բոնարները սոսկ կույր գործիք էին ծառայել նրանց համար: Ժամանակին կոահելով գաղութահայության ղեկավարութիւնն իրենց ձեռքը գցելու դաշնակցական վնասակար խաղերի իմաստը, սփյուռքահայ առաջադիմական բոլոր կազմակերպութիւններն ու հոսանքները վերջապէս բողոք հայտնեցին նման կոնֆերանսի հրավիրման դեմ և հրաժարվեցին մասնակցել նրա աշխատանքներին: Ամեն կողմից մեկուսացված դաշնակներն ու նրանց «պատվարժան հայասերները», մի քանի օրվա վշտաբեկ զրույցներից հետո, առանց որևէ արդյունքի հասնելու, ստիպված եղան դադարեցնել կոնֆերանսի աշխատանքները¹⁰:

Սփյուռքահայ առաջադիմական ուժերն իրենց այդ վերաբերմունքով վերջնականապէս ցույց տվեցին, որ գաղթականության անունից խոսելու իրավունքը պատկանում է միայն ու միայն իրենց՝ անլուր տառապանքների մեջ գտնվող հայ տարագիրներին և սովետական կառավարութիւնը, որը ոչ թե դատարկահանչուն խոսքերով, այլ ռեալ գործերով է ապացուցում նրանց ղեգերումներին ու թշվառութիւններին վերջ տալու իր անկեղծ պատրաստակամութիւնը:

Եվ բնավ պատահական չէր, որ ինչքան ավելի էր ուժեղանում հայրենադարձների հոսանքը դեպի Սովետական Հայաստան, այնքան ավելի կատաղի ու շարանենդ դրպարտութիւնների էին դիմում դաշնակ գրչակներն ու արտասահմանի հայկական բուրժուազիայի մշուս ձայնափողերը: Նրանք ձգգտում էին ամեն կերպ խանգարել ներգաղթի իրականացմանը, վարկաբեկել Սովետական Հայաստանը, ժխտել երկրում ծավալված սոցիալիստական շինարարութիւնը, մոլորութիւն մեջ գցել գաղութահայ զանգվածներին և այլն:

1924 թ. մայիսին Պոլսից ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած իր զեկուցագրում Դ. Շահվերդյանը հայտնում էր, որ «գաղ-

⁹ ՏՄՈ «Մարմար», Կ. Պոլիս, 23 դեկտեմբերի, 1924 թ., № 50:

¹⁰ ՏՄՈ «Խորհրդային Հայաստան», 25 սեպտեմբերի, 1924 թ., № 219, 2 հոկտեմբերի, № 225 և 7 հոկտեմբերի, № 229:

թականների փոխադրությունը (Հայաստան—Հ. Մ.) ժողովրդական մասսաների մեջ մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել ինչպես այստեղ, այնպես էլ մյուս գաղութներում: Բայց վարիչ մարմինները (ակնարկում է գաղութահայ գաղթականական ու բարեգործական ազգային հաստատությունների ղեկավարներին—Հ. Մ.) այնքան էլ զոհ չեն այդ փոխադրությունից: Բանն այն է, որ արտասահմանի բոլոր մարմինները ապրում են գաղթականներով և որքանով են արդարացնում իրենց գոյություն իմաստը, սրանց շնորհիվ են ստանում պաշտոններ ու ապրուստի միջոցներ և այլն: Այսպիսի պայմանների շնորհիվ է, որ ղեկավարները փոխել են իրենց դիրքերը:

Եթե առաջ աշխատում էին ամեն կերպ գաղթականներին ուղարկել Հայաստան, ներկայիս չեն ուզում մատը մատին խփել այդ գործին նյութական օժանդակություն հասցնելու համար: Ծիշտ է հողվածներ են դրում, ժողովներ են գումարում, ծրագրեր են կազմում և այլն: Բայց այդ բոլորն առերես, ներքուստ ամեն կերպ աշխատում են խանգարել գործին»¹¹:

Խոսելով Սովետական Հայաստանի հակառակորդների կողմից ներգաղթի շուրջը ծավալված զրպարտչական կամպանիայի մասին, Դ. Շահվերդյանը նշում է, որ ոմանք այնքան են ատելություն ցված դեպի սովետական իշխանությունը, որ առաջարկում են երկրի վերաշինության ու ներգաղթի համար գաղութներում հանգանակված գումարները չուղարկել Հայաստան, այլ օգտագործել միայն արտասահմանում: Իրենց շինծու պատճառաբանություններով հաճախ թե որքան ծիծաղելի վիճակի մեջ էին ընկնում այդ արկածախնդիրները, առանց մեկնաբանությունների խոսում է այնփաստը, որ Պոլսում գոյություն ունեցող ազգային իշխանություններն իրենց գաղտնի ժողովներից մեկում 1924 թ. որոշում էին կայացրել գաղթականներին չփոխադրել Հայաստան».

¹¹ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 54, թ. 10—11:

այլ տեղավորել Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում, «որովհետև այնտեղ կրոնը ազատ է»¹²:

Դաշնակցական մամուլի հետ միասին իր հակասովետական քարոզներով և ներգաղթի դեմ ծավալած կամպանիայով այդ տարիներին աչքի էր ընկնում նաև Կ. Պոլսի անկուսակցական կամ չեզոք կոչված «Վերջին լուր» օրաթերթը: Խեղաթյուրելով իրականությունը, արևմտահայ վերնախավերի և մասնավորապես պոլսահայ առևտրական բուրժուազիայի դատի ջատագով Հովհաննես Ասպետը «Վերջին լուր»-ի էջերից շեփորում էր, թե Սովետական Հայաստանում «ազատություն չկա», իսկ «երբ ազատությունն անհետացած է, կմնա երկիր մը, բայց այլևս հայրենիք մը գոյություն չունի»¹³:

«...Պարտինք չմոռնալ, որ Երևան ո՛չ քաղաքականապես, ո՛չ տնտեսապես, ո՛չ ալ բարոյապես հայություն ամբողջության համար, կամ անոր սովորագույն մասի համար, վերջնական հայրենիք մը հանդիսանալու պետք եղած ապահովության պայմանները չի ներկայացներ տակավին: Ուստի, արտասահմանի հայերուն պարտքն է հող տանիլ, որ ուրիշ բնակավայրեր, ուրիշ բույներ ալ գտնվին, իբրև առ այժմ պահեստ մեր ժողովրդին վայրավատին հատվածներուն համար:

Վերջապես, Երևան, ոչ միայն քաղաքական ու տնտեսական, այլև իմացական, հոգեկան, բարոյական ավելի նուրբ տեսակետներով ալ ի վիճակի չէ գոհացնելու հայկական հայրենիքի մը իտեալը»¹⁴, Հ. Ասպետին համահնչյուն ձայնակցում էր Բյուզանդ Քեչյանը: Բարեբախտաբար, վերջինս չի զլանում բացատրելու, թե ինչո՞ւ Երևանը, այսինքն՝ Սովետական Հայաստանը, չի կարող դառնալ պոլսահայ բուրժուազիայի «հայրենիքի մը իտեալը»: Բանից պարզվում է՝ որովհետև «այսօրվան Հայաստանին մեջ, ուր շուտով կդառնա, կըլլա պոլշեփոթյան միջազգային ատրուշան մը», ուր իբր թե «կրակի կտրվին, կոշնչացվին հայության բոլոր սրբազան

¹² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 305, թ. 39—40:

¹³ «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 16 հունիսի, 1924 թ., № 3138:

¹⁴ Նույն տեղում, 21 հունիսի, № 3143:

նշխարները» և «պատվական ժողովուրդը, նամանավանդ արևմտահայ գաղութը, պետականորեն կօտարացվի հայութեն»¹⁵։ Նե, աշխարհաբաղաբացիի լուծ տարրի մը վերածվելով»¹⁶։ Ահա արևմտահայ պահպանողականության տիպիկ ներկայացուցիչ Բյուզանդ էֆենդի Քեչյանի տեսակետներն ու բարբաջանքները հայ աշխատավորության սոցիալիստական հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի մասին։

«Զգուշանանք նաև հայության բովանդակ նյութական ու բարոյական հաստատություններն ու դրամագլուխները և բոլոր որբերն ու նոր սերունդը Նրեան փոխադրել, խորհելով, որ անոնք այլուր ոչ նվազ օգտակար կընան ըլլալ բոլոր ցեղին և ավելի ապահով»¹⁶, գրում է Բյուզանդ Քեչյանը՝ հակադրվելով գաղութահայ ավելի լրջմիտ այն շրջաններին, որոնք կողմնակից էին որոշ հարստություններ Հայաստան տեղափոխելուն։

«Իր մոլեռանդորեն կիրարկած պոլշիք սկզբունքները ուրացումն են հայության բնատոհմիկ նկարագրին, անոր իսկապես ազգային հատկանիշներուն», շարունակում է Քեչյանը և հրահանգում, որ հայ գաղթականներն ու որբերը չտեղափոխվեն Հայաստան։ «Ջանանք հայերը տեղավորել, ապրեցնել և կազմակերպել ուր որ կան, կամ ուր որ կընան բնակիլ, սիրաշահելով տեղային իշխանությունը»¹⁷, հրամայաբար խորհուրդ էր տալիս նա։

«...Մեր մատաղատի ու խոստումնալից որբերը «դեպի կոմսոմոլ» մի ուղարկեք, ուր սնանին սնամէջ վարդապետություններով ու տեսակ մը «բարոյագիտությունով», և վաղվան համար պատրաստվին հալածելու իրենց հայրերուն սուրբ կրոնքը և աղավաղելու ազգային սրբազան լեզուն»¹⁸, քարոզում էր Հովհաննես Ասպետը։

Հայ գաղթականը, հայ որբը թող գնան Արգենտինա, Բրազիլիա, Ուրուգվայ, Աֆրիկայի խորքերը, բայց ոչ երբեք Սո-

վետական Հայաստան։ Սովետական Հայաստանը հայության հայրենիքը չէ, հարկավոր է որոնել ու ստեղծել նոր հայրենիքներ—ահա այդ թշվառականների դեղատոմսը, որ առաջարկում էին աստանդական հայ գաղթականին ու որբին։

Այդպես էին վարվում նրանք շարունակ, երբ տեսնում էին, որ սովետական կառավարությունը կազմակերպում է սփյուռքահայ աշխատավորների մասսայական հայրենադարձությունը, տեղավորում, հողով ու այլ անհրաժեշտ միջոցներով ապահովում, հոգ տանում նրանց կարիքների մասին։ Իսկ երբ տեսնական նկատումներով, երբեմն ժամանակավորապես դադարեցվում էր ներգաղթը, դաշնակ ջոջերն ու նրանց սպասավորներն ամբողջ ձայնով գոռում էին, թե «փակել են դռները», թե Սովետական Հայաստանի կառավարությունը թույլ չի տալիս գաղթականությանը երկիր վերադառնալու, որովհետև չի մտածում լուծել նրա հարցը և այլ հերյուրանքներ։

Մինչդեռ ռեալ փաստերը վկայում են, որ այն ժամանակ, երբ Հոնաստանը, Բուլղարիան և այլ երկրներ զանգվածաբար տեղահան էին անում իրենց մոտ ապաստան գտած հայ տարագիրներին, երբ «մարդասեր ու զեմոկրատական» Ամերիկայում հայերից ազատվելու համար հորինում էին ինչ-որ կարտոզյանի գործ և փորձում որոշել այն հարցը, թե հայերը սպիտակամորթ են, թե ոչ, և եթե սպիտակամորթ չեն, ապա չեն կարող ամերիկյան քաղաքացիներ համարվել ու Ամերիկայում ապրելու իրավունք ունենալ, այդ նույն ժամանակ Սովետական Հայաստանն ընդունում էր հազարավոր հայ տարագիրներին։ Այնպես որ, իզուր էր դաշնակ Ս. Մասուրյանը, նա ինքը՝ Ս. Վրացյանը, Կ. Պոլսի ճղճղան «Ճակատամարտ»-ի էջերից խոպոտած կոկորդով սովետական կառավարության հասցեին աղաղակում, թե «բացեք դռները»։ Այդ կարգախոսը դաշնակները մեջտեղ էին հանել հենց այն ժամանակ, երբ սովետական կառավարությունը, ընդառաջելով սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին, հայտնել էր իր համաձայնությունը զանգվածային նոր ներգաղթ կազմակերպելու մասին, սակայն այն պայմանով, որ նախօրոք հոգաց-

¹⁵ Նույն տեղում։

¹⁶ «Վերջին լուր», 21 հունիսի, 1924 թ., № 3143։

¹⁷ Նույն տեղում։

¹⁸ Նույն տեղում, 16 հունիսի, 1924 թ., № 3138։

վելին հայրենադարձների ճանապարհի և որոշ ժամանակ նաև երկրում ապրելու ծախսերը:

Ս. Մասուրյանն անդրադառնալով այդ հարցին, դեմագոգիկ կերպով գրում էր. «Գործնականի մեջ ասիկա կնշանակե, թե Երևանի կառավարությունը գաղթականներու առջև ամուր կփակե Հայաստանի դուռները, որովհետև շատ պարզ է, որ հայ գաղթականներու ճնշիչ մեծամասնությունը չի կրնար ապահովել իր «մեկ տարվան ապրուստը»¹⁹: Այդ կապակցութեամբ «մեղադրելով» սովետական կառավարությանը և շանթ ու որոտ թափելով նրա վրա, դաշնակ զրչակն անմեղ ու միամիտ տեսք էր ընդունում: Նա ձևացնում էր, թե բնավ զլխի չի ընկնում, որ ներգաղթողների «մեկ տարվան ապրուստը» հոգալու խնդիրն առաջ էր քաշված արտասահմանում եղած տասնյակ միլիոնների հասնող հայկական հարստությունները, գաղթականների ու որբերի հարցի շահագործումից հղփացած բարեգործական հաստատությունների կուտակած միջոցները և հայ ժողովրդի անունով կտակված գումարները հայրենադարձությունը հատկացնելու համար, այսինքն՝ իրենց կոնկրետ նպատակներին ծառայեցնելու համար: Եվ մի՞թե վրացյաններին պարզ չէր, որ սովետական կառավարությունը չէր կարող առանց ներգաղթողների նյութական միջոցների ապահովման մասին հոգալու, հախուռն կերպով հայրենադարձություն կազմակերպել և նոր աղետների մատնել հազարավոր տարագիրներին:

Դաշնակցության պոլսահայ օրգանը խիստ դժգոհում էր նաև այն բանից, որ Սովետական Հայաստանը բոլորի առաջ չէր բացում իր դռները, այլ հատուկ հարցաթերթիկների միջոցով ներգաղթողների վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալուց հետո միայն որոշում էր տվյալ անձնավորությանը հայրենադարձության իրավունք ընձեռելու հարցը: Երկար ու ձիգ ճապաղ դատողություններ անելով այդ հարցաթերթիկի շուրջը և «որոշելով» այն հարցը, թե դրանք թարգմանված են ռուսերենի՞ց, թե՞ բնագիրը կազմված է հայերեն, «Ճակա-

տամարտ»-ն իր խմբագրականում եզրակացնում էր, որ «մեր երկիրը փակված է երկաթյա փեղկերով»²⁰: Այո, պարոնայք դաշնակցականների համար և բոլոր նրանց համար, ովքեր անկեղծ չէին մեր հայրենիքի նկատմամբ, այլ շարամատորեն զրպարտում էին նրան, ուղղակի պայքարում նրա դեմ, նրանց առջև երկաթյա փեղկերով փակված էին բոլոր դռները:

Հունաստանում ՍՍՀՄ դեսպան Ա. Մ. Ուստինովի 1925 թ. նոյեմբերի 11-ին արտգործոցնախարարին հղած ղեկուցագրում հայտնվում է, որ ներգաղթի աշխատանքներին զգալի չափով խոչընդոտում են տեղի դաշնակցական կազմակերպությունները, այդ գործում ստանալով Սալոնիկում Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչ Յվերների օգնությունը: Սալոնիկում լույս տեսնող «Արիք» թերթի էջերում, ինչպես նաև բանավոր կերպով, դաշնակները մեծ աղմուկ էին բարձրացրել հայրենադարձության դեմ: Մասսաներին մոլորեցնելու համար նրանք հորինել էին, թե իբր հունահայերը բռնություններ են ուղարկվում Հայաստան և ոչ թե իրենց կամքով, թե հայրենադարձության համար հանգանակված գումարները ծախսվում են ոչ թե ներգաղթողների ուղևորությունը կազմակերպելու, այլ արտասահմանում պրոստիտուտական անլեզալ կազմակերպություններ ստեղծելու ու պահպանելու վրա և այլն²¹:

Ներգաղթը խափանելու նպատակով նրանք դիմում էին ամեն տեսակի ստոր միջոցների, նույնիսկ 204-ի ակտիվ անդամներին կեղծ մատնություններով բանտարկել տալու և ուրիշ զազրելի մեթոդներ գործադրելու փորձերի²²:

Օգտագործելով ստի ու կեղծիքի իրենց հարուստ զինանոցը, դաշնակները արտասահմանյան մամուլում լուրեր էին տարածել այն մասին, թե իբր 1925 թ. սկզբներին Հունաստանից Հայաստան ներգաղթածներից շատերը սովետական կառավարության կողմից ենթարկվել են ռեպրեսիաների, իսկ նրանցից մի քանիսը կախաղան են բարձրացվել: Նրանք նույ-

²⁰ Նույն տեղում, 15 ապրիլի, 1924 թ., № 1655 (3485):

²¹ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ 224ՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 204, Բ. 15, գ. 517, Բ. 62—63:

²² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 517, Բ. 62—63:

¹⁹ «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 16 ապրիլի, 1924 թ., № 1656 (3486):

նիսկ նշել էին կոնկրետ անուններ, չնայած այդ հայրենադարձները հանգիստ ու խաղաղ ապրում էին Լենինական քաղաքում: Տեղեկանալով այդ խեղկատակությունը, բարեբախտաբար միայն դաշնակցական մամուլի էջերում «կախաղան հանված» հայրենադարձները «խորհրդային Հայաստան» թերթում հրապարակում են մի զայրալից բողոք, ուր կոչ են անում արտասահմանի իրենց եղբայրներին, որ չհավատան «գաղութահայությունից սիրտը պղտորող ու նրա քրտինքը ծծող այդ ինքնակոչ խնամակալներին ու տղրուկներին», որովհետև նրանք իրենց «մշտնջենական արհեստ են ընտրել կեղծիքը, սոսուն ու պրովոկացիան»²³:

Բարեբախտաբար գաղութահայ աշխատավորությունն արդեն լավ էր ճանաչում իր իսկական բարեկամներին ու թշնամիներին և իր ճանապարհից վճռականորեն դեն նետելով բոլոր խոչընդոտները, ձգտում էր ներգաղթել Սովետական Հայաստան:

Ավելորդ համարելով դաշնակների զրպարտությունների մանրամասն թվարկումն ու մերկացումը, դրանց պատասխանելու նպատակով բավականանանք վառնալով հրատարակվող «Լուսարձակ» թերթից հետևյալ քաղվածքը մեջբերելով, որն ըստ էության բացահայտում է ներգաղթի իսկական կողմնակիցներին ու հակառակորդներին: «Լուսարձակ»-ն իր 1924 թ. հուլիսի 23-ի համարում այդ առթիվ գրում է. «Կ. Պոլսեն 10 հազար հայ գաղթականներու Հայաստան փոխադրության մասին կիսովեր, սակայն որքան ատեն որ հայ կառավարությունը ճամբա չէր տար, մամուլը և Կ. Պոլսո ազգային իշխանությունները կանգնեին զանոնք Հայաստան փոխադրելու: Հիմա, որ Հայաստանի կառավարությունը դռները բացած է, կտեղեկանանք թե ոչ ոք չի մտածեր ստոր վրա և անկե ի վեր 7 ամիս է, որ այդ թշվառներուն (Կ. Պոլսում կուտակված գաղթականներին—Հ. Մ.) նպաստ կտրվի, մինչդեռ այս ծախսված դրամին կեսը կրավեր զանոնք Հայաստան փոխադրելու:

Կիմանանք, որ Կ. Պոլսո ջոջերը, երբ մեկ կողմն առերեսույ. Շահվերությանի հետ կբանակցին, մյուս կողմն գաղտնի ժողովի մը մեջ խնդիր բերե են, որ գաղթականները Մարոք փոխադրեն, քանզի հոն կրոնքը ազատ է եղեր:

Գարակոչյանն ալ իր Կ. Պոլսո որբանոցը Ֆրանսա կփոխադրե եղեր և Փարիզի շրջակայքը հին պալատ մը գնելու վրա է եղեր:

Ահա թե ինչպես հայ գաղթականները և որբերը կմղվին դեպի օտարացում, դեպի ապագգայնացում բոլոր անոնց կողմն, որոնք կերգնուն հանուն ազգության»²⁴:

Հետևապես հայրենադարձությանը իրականում դեմ էին դաշնակցությունն ու գաղութահայ բուրժուազիան: Նրանք լավ էին հասկանում, որ երկիր տեղափոխվող ամեն մի գաղթական ու ամեն մի որբ լուրջ սպառնալիք են ստեղծում իրենց հետագա գոյության համար, որովհետև ներգաղթի հետևանքով նրանք զրկվում էին այն միջավայրից, ուր դեռևս հնարավորություն ունեին գործելու և ապրելու: Ինչպես նշում է Ալ. Մյասնիկյանը, դաշնակցականներին ձեռնառն էր, «որպեսզի գաղթականությունը Հայաստան չգնա, որովհետև մեկ այդ գաղթականության անունով դաշնակցությունը հանգանակություն կանի հօգուտ իր դրամարկղի, երկուս՝ աջ ու ձախ հայհոյանքներ կթափի մեր գլխին ու կփառաբանի իրեն,—չէ՞ որ բոլշևիկները գաղթականներին «չեն ընդունում», իսկ բարի դաշնակցականները նրանց մասին այնքա՛ն են «մտածում»²⁵:

Բայց հակառակ բոլոր բարբաջանքներին ու ստոր զրպարտություններին, գաղութահայ աշխատավորությունը, մերկացնելով իր թշնամիներին նենգ դավերը, բուն կերպով ձգտում էր դեպի հայրենիք: Գրեթե ամեն օր սովետական կառավարությունը բազմաթիվ դիմումներ էր ստանում բոլոր գաղութների տարագիր երկրագործներից, բանվորներից ու արհես-

²⁴ Քաղվածքը բերված է ըստ Ալ. Մարտունու «Կուսակցությունները գաղութահայության մեջ» գրքի, էջ 44—45:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 44:

առավորներին, որոնք պատրաստակամությամբ էին հայտնում իրենց ծախսով մեկնել երկիր ու այնտեղ կառուցել գյուղեր ու ավաններ, վերաշինել հայրենիքը: Շատ դիմումներ էին ստացվում նաև զանազան մասնագիտությունների տեր մտավորականներից և հատկապես երիտասարդներից՝ համալսարանում կամ որևէ այլ ուսումնական հաստատությունում սովորելու ցանկությամբ:

Պատասխանելով դաշնակցական պրովոկացիաներին, Հունաստանից Սովետական Հայաստան ներգաղթող մի խումբ աշխատավորներ 1925 թ. հունվարին գրում էին. «Մեր վերջնական օթևանի՝ Սո՛՛՛՛՛՛՛ Միության ցավագար և անակոա թըշնամիները ալ սուտ ու զրպարտություն չմնաց, որ չգրեին ու չխոսեին ներգաղթին շուրջը»:

Մենք, ներկա ստորագրյալքս, մոտ օրեն շին Հունաստանի այլևայլ վայրերեն խ. Հայաստան պիտի մեկնինք, մեր սրբազան պարտականությունը կհամարինք սույն կոչով զգուշացնել դեպի մեր պաշտած հայրենիքը մեկնողները, որ շրջան ընող շարանենդ գրույցներուն և ըսի ըսավներուն բնավ կարևորություն չտան...»²⁶:

Այնուհետև կոնկրետ փաստերով մերկացնելով դաշնակներին, կոչի հեղինակները շարունակում էին. «...հոն, մեր տենչալի հայրենիքի մեջ մեզի պիտի տրամադրվին հող, լըծկան, գործիք և ատաղձ, որմե բոլորս ալ զուրկ ենք, քանի դեռ կմնանք օտար հորիզոններու տակ»:

Հայրենակիցներ, զգուշ և միշտ զգուշ մեր տունն ավերող և մեզ մոխիրներու վրա նստեցնող օտար, կեղծ մարդասերներե և տարաբախտաբար հայ կոչվող խառնակիչներե, որոնք խիղճներին սպանած և ամոթի ու պատասխանատվության զգացումնին կորսնցուցած ըլլալով իսպառ, իրենց աղտոտ ձեռքերով կուզեն խառնել ձեր խիղճին անզորությունը:

Զոհ մի ըլլաք բանասարկու լեզուներու և վաճառված գրիչներու խաբկանքներուն, որոնք կմիտին ձեր մեջ թշնամանքի որում սերմանել: Վստահ ըլլալով, որ մոտ է այլևս ձեր փրկ-

²⁶ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 496, թ. 46:

կություն ժամը, կազմ ու պատրաստ եղեք դեպի Ավետյաց աշխարհը մեկնելու»²⁷:

Սովետական Հայաստանի մի խումբ համակիրներ հունահայ գաղութի աշխատավորներին ուղղված 1925 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակված մի այլ դիմումի մեջ, արտահայտելով իրենց անսահման ուրախությունը ներգաղթի առթիվ, գրել էին. «Յնծա հայ ժողովուրդ»:

Մեծ անձկությամբ սպասած ժամդ հասավ:

Ամեն ինչ պատրաստ է: Շաբաթ օրը (հոկտ. 31-ին) պիտի աղղվիս Ավետյաց երկիրը: Իրականացան քո բոլոր հույսերը: Իրականացան քո երազները:

Իրականացավ ներգաղթը:

Հասավ ժամը, որ դու անգամ մըն ալ խորհուրդ. Հայաստանի և հայ ժողովուրդի սրտի, մտքի ու կյանքի հետ խաղացող դավաճան դաշնակցականները ճանչնաս»²⁸: Դիմումի մեջ այնուհետև կոչ էր արվում մեկընդմիշտ երես դարձնել ալդ բախտախնդիրներից և վստահորեն ընթանալ դեպի հայ աշխատավորության միակ հայրենիքը հանդիսացող Սովետական Հայաստան:

«Անոնք խաղացին քո զգացումներուն հետ: Թունոտ սլաքներով խոցոտեցին սիրտդ, պղտորեցին միտքդ»:

Այսօր դու ճակատ առ ճակատ կանգնած ես քեզ խաբող, քո զգացումները անարգող և քո կյանքի հետ խաղացող դավաճաններուն հետ:

Այսօր խոսելու կարգը քուկդ է:

Դավաճանը պետք է դիմակազերծ ըլլա:

Դավաճանը պետք է հաշիվ տա իր ըսածներուն ու գրածներուն:

Դու՛ հայ ժողովուրդ, բնական հանկուժություններդ արժեցուր:

Դու ցույց տուր, որ քո սեփական դատողությունը ունիս:

Յույց տուր, որ իրականությունը կտեսնես: Յույց տուր,

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 496, թ. 47:

որ պատրաստ ես ամեն ճակատի վրա հարվածելու քո հայ-
րենիքի դավաճանները:

Ներգաղթի իրականացումը անգամ մըն ալ երևան հանեց
«մարտական կուսակցության» բարոյական սնանկությունը:

Անկցի՛ն ուրեմն օտար զրպարտիչները:

Անկցի՛ն դավաճան դաշնակցականները:

Կեցցե՛՛ խորհուրդ. Հայաստանը և հայ ժողովուրդի միակ
պաշտպան հայ կառավարությունը»²⁹:

Ահա այսպես էր մտածում ու գործում զաղութահայ աշ-
խատավորության ճնշող մեծամասնությունը: Եվ սովետական
կառավարությունը, չնայելով ոչ մի խոչընդոտի, զրպարտու-
թյան ու պրովոկացիայի, ժողովրդական տնտեսության մեջ
ձեռք բերված հաջողություններին զուգընթաց իրականաց-
նում էր սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձու-
թյունը:

²⁹ Նույն տեղում:

ԳԼՈՒՍ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱԶԳԵՐԻ ԼԻԳԱՅՈՒՄ ԵՎ ՆԱՆՍԵՆՅԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Սփյուռքահայերի հայրենադարձության իրականացման
ուղղությամբ դեռևս 20-ական թվականների սկզբում սովե-
տական կառավարության կատարած աշխատանքն էլ ավելի
ափսոսալի է դառնում, երբ այն դիտվում է այդ տարիներին
հայ զաղթականության նկատմամբ արևմտյան տերություն-
ների և Ազգերի լիգայի վարած քաղաքականության հետ զուգ-
ընթաց:

Ինչպես իր տեղում տեսանք, իմպերիալիստական տերու-
թյունները, որոնք թուրքական կառավարության հետ միասին
առավել կամ պակաս պատասխանատվություն էին կրում
արևմտահայության աշխարհով մեկ սփռվելու և նրա ծանր
վիճակի համար, լոզանի կոնֆերանսում վերջնականապես
լքեցին հայկական հարցը և հայ զաղթականությանը մի ապա-
հով օջախ հատկացնելու խնդիրը: Համաշխարհային հասա-
րակայնության առաջ իրենց լիովին շմերկացնելու նպատա-
կով, արևմտյան տերությունները այդ հարցերը հանձնեցին
Ազգերի լիգայի տնօրինությանը: Օտար երկրներում անտուն
ու անտեր տարիներ շարունակ դեգերող հայ տաքազիրները
ապարդյուն հույս էին տածում, թե պատերազմը վերջանալուց
և խաղաղությունը վերականգնվելուց հետո իրենք հնարա-
վորություն կստանան վերադառնալու իրենց հայրենի օջախ-
ները: Մի կողմից այդ հույսերի իրականացման հրապուրիչ
հեռանկարների, իսկ մյուս կողմից, և առանձնապես, նոր
բնակավայրերում գոյություն ունեցող քաղաքական ու տըն-
տեսական անբարենպաստ պայմանների հետևանքով հայ տա-

րագիրները չէին կարողանում հիմնավորվել օտար ավերումներով։ շատ երկրներից նրանք արտաքսվում էին զանգվածաբար։

Շուտով ավարտվեց նաև պատերազմը. տեղի ունեցավ իմպերիալիստական դիվանագետների համաժողովը, կնքվեցին (թեև հակասություններով ու անարդարություններով լի) հաշտության պայմանագրերը, և թվում էր, թե ամեն ինչ կմտնի իր բնականոն ընթացքի մեջ, բայց դրանից հետո էլ հայ պանդուխտների վիճակը երկար ժամանակ մնում էր անորոշ։

Հայ, հույն և ալյազգի գաղթականների թշվառ կացությունները թե բարելավվելու նպատակով, երկար ժամանակ և ապարդյուն կերպով, զբաղվում էր վերստյան սխտեմի ծնունդ և հիմնականում իմպերիալիստական մեքենայությունների քողարկիչ Ազգերի լիգան։ Դեռևս իր առաջին նստաշրջանում, 1920 թ. գարնանը, Ազգերի լիգան, անդրադառնալով հայ գաղթականության հարցին, հայտարարել է, թե անհրաժեշտ է, որ տերությունները միջոցներ ձեռնարկեն «ըստ կարելիության շուտ վերջ տալու հայկական սարսափելի ողբերգությանը» և ապահովեն այդ ժողովրդի ապագան¹։

Այնուհետև համանման որոշումներ էին կայացվել Ազգերի լիգայի հաջորդ նստաշրջաններում, միաժամանակ խնդիր էր դրվել, որ Սևրի պայմանագրի վերանայման նպատակով Թուրքիայի հետ բանակցելիս առաջ քաշվի արևմտահայության մնացորդների համար ազգային օջախ ստեղծելու պահանջը²։

Այսպես, Ազգերի լիգայի երկրորդ նստաշրջանում, 1921 թ. սեպտեմբերին, միաձայն ընդունվել էր անգլիական ներկայացուցիչ Ռոբերտ Սեսիլի առաջարկած բանաձևը, որը զբաղվում էր խորհրդին դարձյալ կոչ էր անում ապահովել Հայաստանի ապագան և ամենից առաջ հայերին հատկացնել օսմանյան գերիշխանությունից բոլորովին անկախ մի ազգային

օջախ³։ Ազգերի լիգայի երրորդ նստաշրջանը, 1922 թ. սեպտեմբերին, նորից միաձայն որոշում էր կայացրել այն մասին, որ Թուրքիայի հետ խաղաղության բանակցությունների ժամանակ չպետք է աչքաթող անել հայերի համար ազգային օջախ ստեղծելու անհրաժեշտությունը։ Ազգերի լիգայի ժողովն առաջարկել էր խորհրդին՝ այդ նպատակն իրագործելու համար ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները⁴։

Շատ չանցած, Լոզանում տեղի ունեցած կոնֆերանսում իմպերիալիստական դիվանագիտությունը նորից դրսևորեց իր անսքող վերաբերմունքը հայկական հարցում և այն ձևակախորեն կտակեց Ազգերի լիգային։

Ազգերի լիգայի նիստերում, չորս-հինգ տարի շարունակ, դարձյալ աչքաթափ ապարդյուն կերպով հոլովվում էր հայ գաղթականներին ապաստան տալու հարցը։ Նոսքն այն մասին էր, որ սիլյուեթաձայն այն տարագիրների համար, որոնք գտնվում են առավել զժվարին ու անկայուն դրության մեջ և զուրա են մղվում արդեն հաստատված երկրներից (Հունաստան, Բուլղարիա, Սիրիա, ինչպես նաև Թուրքիայում մնացած հայերը), անհրաժեշտ է գտնել մի հաստատուն բնակավայր։ 1923 թ. աշնանը կրկին անդրադառնալով այդ խնդրին, Ազգերի լիգան որոշում է կայացնում՝ ուսումնասիրել մոտ 50 հազար հայ գաղթականների Սովետական Հայաստանում տեղավորելու հնարավորությունը։ Բայց այդ բոլոր որոշումներն էլ մնում էին թղթի վրա, թեև այդ առթիվ սովետական կառավարությունը բազմիցս հայտնել էր իր պատրաստակամությունը⁵։

Սովետական կառավարությունը, չնայած եղած զժվարություններին, պատրաստակամություն էր հայտնում լրացուցիչ ընդունել մի քանի տասնյակ հազար գաղթաֆաջ աշխատավորների, եթե նրանց տեղափոխման և հատկացվելիք հողամասերի ոռոգման համար պահանջվող գումարները հայթայթեին գաղթականության անունից հաճախ խոսող արտասահմանյան բարեգործական կազմակերպությունները կամ տրա-

¹ Sten Fridtjof Nansen, Betrogenes Volk. Leipzig, 1928, էջ 330։

² Նույն տեղում։

³ Sten Fr. Nansen, նշված աշխատությունը, էջ 330։

⁴ Sten նույն տեղում։

⁵ Sten «Վերջին լուր», 1 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2917։

մադրվելին այլ աղբյուրներից, թեկուզ Ազգերի լիգայի անդամ պետությունների ու հվորսակաւն բանկերի կողմից՝ երկար- ժամկետ փոխառությունների ու վարկերի ձեռով:

Երկրից վտարված դաշնակցությունը և արևմտյան դիվա-
նագիտությունը, որոնք հաճախ փորձում էին մեղադրել սո-
վետական իշխանությունը դադութահայերի նկատմամբ ան-
հոգատարության մեջ, այլևս ոչինչ չէին կարող ասել: Սովե-
տական կառավարության այս պարզ ու գործնական հայտա-
բարությունը լիովին փակում էր բոլոր այն զրպարտիչների
բերանը, ովքեր սփյուռքահայ աշխատավորների շրջանում
լուրեր էին տարածում, թե իբր նա չի հոգում հայ տարա-
գիրների մասին, թե դեմ է ներգաղթին, փակել է երկրի դու-
ռները և այլն:

Եվ ահա Աղզեբերի լիզան, որպեսզի հասարակայնության առջև լիովին չվարկաբեկեր իրեն, ստիպված էր որոշ քայլերի դիմել: Այնտեղ՝ Աղզեբերի լիզայում եղած խոսակցություններից դատելով, կարելի էր հանգել այն մտքին, թե 50 հազար հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու, նրանց սովետական կառավարության կողմից առաջարկված Սարգարապատի դաշտում տեղավորելու (նախօրոք այն դարձնելով ոռոգելի), բնակարաններով, գյուղատնտեսական գործիքներով, անասուններով ապահովելու և այլ միջոցառումներ իրականացնելու համար անհրաժեշտ է 4,7 միլիոն դոլար կամ 1 միլիոն ֆունտ ստերլինգ գումար: Այդ գումարը ձեռք բերելու համար տարբեր առաջարկներ էին արվում: Ոմանք առաջարկում էին վերոհիշյալ գումարը ձեռք բերել կամ կառավարություններից խնդրելով, կամ մշակվելիք հողամասերից ստացվող եկամուտներով նրաշխավորված երկարաժամկետ փոխառության միջոցով: Փոխանակ առաջ և կտրուկ միջոցներ մտածելու այդ խնդրի լուծման ուղություններ, 1923 թ. սեպտեմբերին Աղզեբերի լիզայի խորհուրդը դարձյալ որոշում է սկզբունքով ընդունել հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու ծրագիրը և հանձնարարել լիզայի ընդհանուր քարտուղարությանը՝ այդ

մասին մի մանրամասն տեղեկագիրը նախապատրաստել և
ներկայացնել հաջորդ նստաշրջանին⁶;

ներկայացնել հաջորդ նստաշրջանին⁶։
Իրականում, ոչ ոքի ոչինչ չպարտավորեցնող բազմաթիվ
անասում որոշումներ ընդունելով, լիզան փաստորեն տարեց-
տարի ձգձգում էր հայ գաղթականությանը Հայաստան տե-
ղափոխելու համար անհրաժեշտ միջոցների հայթայթման գո-
նես հնարավորությունը պարզելու հարցը։ Վերջապես, 1924 թ.
սեպտեմբերի 25-ին, Ազգերի լիգայի հինգերորդ ընդհանուր
«ժողովը» հաշվի առնելով այն որոշումները, որ առաջին, երկ-
րորդ, երրորդ ընդհանուր ժողովները, ինչպես և խորհուրդն
ընդունել են ի նպաստ հայերի, ցանկանալով արտահայտել իր
համակրությունը այս դժբախտ ազգության հանդեպ, ուսում-
նասիրելով այն ձևակերպված առաջարկները, որ վերաբերում
են հայ գաղթականներին Կովկասում և ուրիշ շրջաններում
տեղավորելուն, աննպատակահարմար համարելով այս առա-
ջարկների մասին որևէ կարծիք արտահայտել, մինչև որ
հարկերի մի խորը և անկողմնակալ ուսումնասիրության առա-
ջարկին «բյուրոյին» որոշում է հանձնարարել աշխատանքի միջազ-
կա շղապան» որոշում է հանձնարարել աշխատակցությանը Սո-
վետական Հայաստանում ձեռնարկել մի ուսումնասիրություն,
որը նպատակ պիտի ունենար քննելու մեծ թվով հայ գաղ-
թականների այնտեղ տեղավորելու հնարավորությունը⁷։

Այս որոշման համաձայն աշխատանքի միջազգային բյուրոն կազմում է էքսպերտների մի փոքրիկ հանձնաժողով, որը պետք է մեկնի՝ Սովետական Հայաստան և բազմակողմանի ուսումնասիրությունների հիման վրա Ազգերի լիգային ներկայացնել մեծ թվով գաղթականների Հայաստանում տեղավորելու մասին հիմնավորված առաջարկներով զեկուցագիր: Ազգերի լիգային առընթեր աշխատանքի միջազգային բյուրոյի հատուկ հանձնարարականով հանձնաժողովի Սովետական Հայաստան գալուն, հանուն աշխատավոր հայ գաղթականության տառապանքների շուտափույթ լիկվիդացման,

⁶ Տե՛ս «Վերջին լուր», 8 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2923:

7 ՏԷՍ ՀԱՄԻ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 372, թ. 7:

դրականապես են վերաբերվում ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմը և ԽՍՀՄ կառավարությունը, թեև մեծ հույսեր ու սպասելիքներ չունենին իմպերիալիստական դիվանագիտության կամակատար Ազգերի լիգայից:

1925 թ. մարտի 26-ին այդ հարցը քննարկվում է ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմում և որոշվում է «չառարկել հայ գաղթականների վերաբնակեցման համար Հայաստանում առաջարկված վայրերի նախնական ուսումնասիրման նպատակով օտարերկրյա հատուկ հանձնաժողովի գալու դեմ, պայմանով, որ այդ հանձնաժողովը համատեղ աշխատի նույն նպատակով ՀՍԽՀ կառավարության կողմից ստեղծվելիք հանձնաժողովի հետ, և որ ՀՍԽՀ կառավարությանը ներկայացվի հաշվետվություն՝ օտարերկրյա հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքների մասին»⁸:

Եվ ահա 1925 թ. հունիսի 14-ին Բաթում է ժամանում հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված հարցերի ուսումնասիրման համար Ազգերի լիգայի հանձնաժողովը՝ Ֆրիտյոֆ Նանսենի ղեկավարությամբ⁹: Բացի Նանսենից և նրա բարտուղար Վ. Քվիսլինգից, հանձնաժողովի կազմում էին ֆրանսիացի ինժեներ-գյուղատնտես Ժ. Կարլը՝ հանձնարարված Ֆրանսիայի հողագործության միևնույն արտոթյան կողմից, ռուսական գծով ինժեներ, Եգիպտոսի հանրային աշխատանքների միևնույն արտոթյան նախկին խորհրդատու, անգլիացի Զարլզ Դյուպուին և գաղթականության հարցերին լավատեղյակ ու ռուսական գծով ինժեներ իտալացի Պիո Լո Սավոնո¹⁰: Մի երկու օր Վրաստանում անցկացնելուց հետո, հունիսի 17-ին նրանք մեկնում են Հայաստան: Հանձնաժողովի անդամներին Վենիսականում բնդրվում են ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմ Ար. Երզնկյանը, ներք-գործող Շ. Դուրգերյանը և ուրիշներ: ՀՍԽՀ կառավարության անունից ողջունելով հանձնաժողովի Հայաստան ժա-

մանումը, Ար. Երզնկյանն ասում է, որ Ֆրիտյոֆ Նանսենն արդեն վաղուց հայտնի է ԽՍՀՄ ժողովուրդներին որպես հին բարեկամի և մեծապես դնահատվում է սովի դեմ ռուս ժողովրդի մաքառման ծանր տարիներին նրա ցույց տված օգնությունը:

Ֆր. Նանսենն իր պատասխան խոսքում ուրախությամբ է հայտնում, որ հայ ժողովրդին, որի անցյալի տառապանքներին ինքը լիովին ծանոթ է, հանդիպում է Արարատի ստորոտում, նրա հայրենիքում, որտեղ արագորեն վերականգնվում է երկրի ավերված տնտեսությունը և վերածնվում կուլտուրան: Այնուհետև նա նշում է, որ իրենց նպատակն է պարզել արտասահմանի հայ գաղթականների մի սովոր զանգվածի Սովետական Հայաստան տեղափոխելու հետ կապված մի շարք հարցեր¹¹:

Նույն օրը Նանսենի հանձնաժողովը ժամանում է Երևան: Երևանի կայարանում նրան ղիմավորում են ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ասք. Մռավյանը և մայրաքաղաքի հասարակայնության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ: Այնուհետև Նանսենը և հանձնաժողովի մյուս անդամները այցելում են ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ս. Սրապիոնյանին (Լուկաշին) և Կենտգործկոմի նախագահ Ս. Համբարձումյանին: Նրանք հավաստիացնում են Նանսենի հանձնաժողովին, որ սովետական կառավարության կողմից լայն հնարավորություններ կտրվեն նրան հետաքրքրող բոլոր հարցերը մանրամասնորեն ուսումնասիրելու համար, ինչպես նաև տեղում ծանոթանալու այն բոլոր հողամասերին, որոնց վրա նախատեսվում է բնակեցնել երկիր ներգաղթող սփյուռքահայ աշխատավորներին: Միաժամանակ հայտնվում է, որ այդ հողամասերի ռուսական վերաբերյալ եղած պատրաստի նախագծերը նույնպես կտրամադրվեն հանձնաժողովին: Ապա Ասք. Մռավյանի նախագահությամբ տեղի է ունենում ՀՍԽՀ կառավարական հատուկ հանձնաժողովի (Ժողկոմխորհին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով) և նան-

⁸ Նույն տեղում, գ. 454, թ. 200:

⁹ Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 16 հունիսի, 1925 թ., № 135:

¹⁰ Տե՛ս Ֆր. Նանսեն, նշված աշխատությունը, էջ 6:

¹¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 518, թ. 7:

սենյան հանձնաժողովի համատեղ նիստը՝ մի խումբ հայ մասնագետների մասնակցությամբ: Նանսենը հաղորդում է, որ վերջին շրջանում Հունաստանում, Թուրքիայում (Կ. Պոլսում), Սիրիայում և այլ երկրներում հայ գաղթականության վիճակը խիստ վատթարացել է և այդ կապակցությամբ իրենց նպատակն է ուսումնասիրել մոտավորապես 50.000 տարագիրների Հայաստան տեղափոխելու հնարավորությունը: Օրինակ, Հունաստանում, ուր հունական կառավարությունը սկզբում լավ ընդունելություն էր ցույց տվել հայ տարագիրներին, այժմ 1,5 միլիոն հույն գաղթականներին տեղավորելու համար հայերին հանում է նրանց հաստատված վայրերից և նույնիսկ արտաքսում երկրից: Նանսենը նշում է, որ գաղութահայ աշխատավորները ձգտում են տեղափոխվել Սովետական Հայաստան և ոչ ուրիշ տեղեր: Հետևապես պետք է լրջորեն հաշվի առնել նրանց այդ օրինական ցանկությունը: Ելնելով դրանից, նիստում նախնական քննարկման են ենթարկում գաղթականությանը Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված ծրագրերը, մասնավորապես մանրամասն ուսումնասիրության առարկա է դառնում Սարգարապատի ոռոգման նախագիծը¹²:

Հունիսի 18-ին Նանսենի հանձնաժողովը, ՀՍԽՀ աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի ներկայացուցիչ, ներքգործողի շ. Դուրգերյանի, ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանի և մի խումբ այլ մասնագետների ուղեկցությամբ մեկնում է Սարգարապատ, տեղում ծանոթանում ոռոգման ենթակա հողամասերի և Սարգարապատի մեծ ու փոքր ջրանցքներին կառուցման նախագծերի հետ: Հանձնաժողովի մասնագետ անդամները մանրազնին ուսումնասիրում են տեղի բնակչի մայական պայմանները, հողի կազմությունը, ցանքսերի վիճակը և այլն¹³:

Հունիսի 19-ին Նանսենի հանձնաժողովի անդամները շ. Դուրգերյանի և մի խումբ մասնագետների ուղեկցությամբ

մեկնում են Ալագյազ կայարանը, այնտեղից էլ հաջորդ առավոտյան ուղևորվում Արփաշայի հովիտը և տեղում ծանոթանում ինժեներ Զավալիշինի կողմից դեռևս 1913—1914 թթ. նույն ինժեներ Զավալիշինի մեծ ջրանցքի նախագծի հետ, պատրաստված Սարգարապատի մեծ ջրանցքի եվրոպացի ինժեներների և տարածություն: Հայ մասնագետները եվրոպացի ինժեներներին բացատրում են նախագծի տեխնիկական բոլոր մանրամասնությունները, հողի շերտերի կազմությունը, գետի հունի վրա կառուցվելիք պատենշի տեղը և այլն¹⁴:

Ալագյազից Նանսենը և հանձնաժողովի մյուս անդամները ուղևորվում են Լենինական, ուր հունիսի 21-ին ներկա են գտնվում Շիրակի ջրանցքի բացման հանդիսավոր արարողություններին: Դրանք հետագայում պատկերավոր նկարագրության են արժանացել Նանսենի գրքում¹⁵:

Այնուհետև Նանսենը և նրան ուղեկցողները շրջագայում են Ղարաբաղիսայի (այժմ՝ Կիրովական), Ստեփանավանի և Դիլիջանի շրջանները ու Սեանի ճանապարհով վերադառնում Երևան: ՀՍԽՀ կառավարական հանձնաժողովի հետ զարմյալ մի քանի նիստեր ունենալուց հետո, ընդհանուր համաձայնության գալով, Նանսենի խումբը հուլիսի 2-ին մեկնում է Թբիլիսի, որտեղից հանձնաժողովի երեք անդամները Բաթումով մեկնում են Եվրոպա, իսկ Ֆր. Նանսենն իր քարտուղարի հետ միասին՝ Մոսկվա: Այնտեղ Նանսենը հանդիպումներ ու գրույցներ է ունենում ՍՍՀՄ արտգործողի Պ. Վ. Զիչերի-նի և հողագործության ժողովի տեղակալ Սվիրդեբսկու հետ, նրանց հաղորդում Հայաստանում իր ստացած տվյալները: Նրանց հետագա ծրագրերը և 1925 թ. հուլիսի 21-ին ճանապարհվում Օսլո:

Երևանից մեկնելուց առաջ, բանակցությունների ընթացքում ձեռք բերված համաձայնության հիման վրա, Ֆր. Նանսենը ՀՍԽՀ կառավարության է ներկայացնում մոտ 50.000 գաղթականներին Հայաստանում տեղավորելու մասին իր

¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, թ. 1—5:

¹³ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 21 հունիսի, 1925 թ., № 140:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 24 հունիսի, 1925 թ., № 142:

¹⁵ Տե՛ս Ֆր. Նանսեն, նշված աշխատությունը, էջ 164—174:

նկատառումներն ամփոփող հուշագիրը: Այդ հուշագրում նանսենը հայտնում է, որ Արարատյան դաշտում ոռոգման և ճահիճների շտրացման միջոցով նոր հողերի յուրացման վերաբերյալ Հայաստանի կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերն էլ իրենք գտնում են իրագործելի և ընդհանուր առմամբ հարմար: Նա միաժամանակ նշում է, որ հայ գաղթականության խնդրի արմատական լուծման լավագույն եղանակը սովետական կառավարության առաջադրած բոլոր նախագծերի իրագործումն ու Հայաստանի արդյունաբերական հնարավորությունների հետագա զարգացումն է: Սակայն, քանի որ իրենք դժվարանում են բավարար միջոցներ գտնել բոլոր նախագծերի միաժամանակյա ֆինանսավորման համար, ուստի նպատակահարմար են գտնում առաջիմ մի կողմ թողնել Սարգարապատի դաշտի ոռոգման պլանը և սկզբում սահմանափակվել ավելի քիչ ծախս պահանջող մյուս ծրագրերի իրագործման համար դրամի ձեռք բերումով: Նանսենի կարծիքով դրանք էին՝ Երևանի արևելյան և արևմտյան մասերում եղած 19.000 դեսյատին տարածությունում գետի ոռոգման ջրանցքի կառուցումը, որը պահանջում էր 2 միլիոն ռուբլի և Սև ջրի (Ղարասու) հովտի ու Զանգիբասարի շրջանի 14.000 դեսյատին ընդհանուր տարածությունում ճահիճների շտրացումն ու ոռոգումը, որի համար անհրաժեշտ էր 2,1 միլիոն ռուբլի ներդրում¹⁶:

Այսպիսով, Սարգարապատի դաշտի ոռոգման նախագիծը, որպես համեմատաբար թանկ նստող և իրականացման համար երկար ժամանակ պահանջող նախագիծ, նանսենի հանձնաժողովը մի կողմ էր թողնում, որպեսզի արտասահմանում պրոպագանդեր ու միջոցներ որոնեն ոռոգման ու ճահիճների շտրացման ավելի էժան արժեքող մյուս պլանների համար:

Ըստ դրա 33.000 դեսյատին տարածությամբ նոր հողերի յուրացման համար, նախնական հաշվումներով, պահանջվում էր 4,1 միլիոն ռուբլի: Նանսենը այդ գումարին ավելացնում էր նաև 900 հազար ռուբլի ծախս՝ շնախատեոված աշխա-

տանքների համար: Բացի դրանից, ներգաղթող տնտեսություններին այդ հողերի վրա տեղավորելու, բնակարաններ, գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու, անասուններ և այլ միջոցներ տրամադրելու համար անհրաժեշտ կլինեն ունենալ ևս 3 միլիոն ռուբլի: Հետևաբար, ընդհանուր գումարը հավասար կլինի 8 միլիոն ռուբլու, առանց գաղթականներին մինչև սովետական երկիր տեղափոխելու ծախսերի, որոնք ըստ նանսենի, կարելի էր ստանալ այլ աղբյուրներից՝ շահագրգռված կառավարությունների օգնությամբ:

Հիմնական ծախսերի 8 միլիոն ռուբլի գումարը ձեռք բերելու և նախատեսված ծրագրերն իրականացնելու համար նանսենի կարծիքով գոյություն ունեւ երեք ուղի: Առաջին՝ բարեգործական ընկերությունների միջոցով հանգանակություն անցկացնելու ուղիով, երկրորդ՝ եվրոպական պետություններից վարկի ձևով կամ որպես նպաստ ստանալու միջոցով և երրորդ՝ եվրոպական բանկերից փոխառություն վերցնելով:

Սակայն հենց ինքը նանսենն իրավացիորեն նշում էր, որ առաջին երկու ուղիներն էլ դժվար իրագործելի են, որովհետև այդքան մեծ գումարն անհնար է բարեգործական հիմնարկների կազմակերպած հանգանակության միջոցով կամ եվրոպական կառավարություններից վարկերի ու նպաստի ձևով ստանալը: Հիմնաստանում գաղթականությանը տեղավորելու իր փորձից ելնելով, նանսենը գտնում էր, որ միակ նպատակահարմար ելքը անհրաժեշտ գումարը փոխառությունների միջոցով ձեռք բերելու ուղին է: Հայտնելով իր մասնավոր կարծիքը, նանսենը խորհուրդ է տալիս օգտվել նաև կոնցեսիոն ձեռնարկների կազմակերպման հնարավորությունից: Այսպիսով, հիմնական ծախսերի համար անհրաժեշտ 8 միլիոն ռուբլին նանսենը մտածում էր հայթայթել փոխառության միջոցով, հույս ունենալով, որ մի մասն էլ հավանաբար կգոյանա նվիրատվությունների ձևով, և այդ դեպքում փոխառության գումարը համապատասխանաբար կնվազի: Ենթադրվում էր, որ փոխառությունը կլինի երկարատև՝ 15—20 տարի ժամանակով, 10 տոկոսից ոչ ավելի շահով և երաշխա-

¹⁶ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 373, թ. 6—7:

վորված կլինի ԽՍՀՄ և ՀՍԽՀ կառավարությունների կողմից: Փոխառությունը բացառապես պետք է ծախսվեր ներգաղթող-ներին հատկացվելիք հողերի ոռոգման ու ճահիճների շտրագման, ինչպես նաև հայրենադարձներին տեղավորելու և բնակարաններով ու այլ միջոցներով ապահովելու վրա: Դրա համար Նանսենն առաջարկում էր թույլատրել Հայաստանում ունենալ փոխատուների ներկայացուցիչների մի կոմիտե՝ փոխառության գումարների ծախսմանը հսկելու համար: Նանսենը հույս էր հայտնում, որ գաղթականության տեղափոխման համար հնարավոր կլինեն օգտագործել նաև այն գումարները, որոնք հայերի կողմից զրկվել են եվրոպական բանկերում, Թուրքիայից արտասահման գաղթելուց առաջ¹⁷:

Համաձայնվելով Նանսենի առաջ քաշած գրեթե բոլոր պայմանների հետ, ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նորրնտիք նախագահ Ս. Համբարձումյանը հայտարարում է, որ ինչպես ներգաղթող բոլոր մյուս աշխատավորները, այնպես էլ այդ 50.000 հայ տարագիրները Հայաստան տեղափոխվելիս կօգտվեն մի շարք դյուրություններից ու արտոնություններից: Նրանց ապրանքները ազատ կլինեն մաքսից և այլ տուրքերից, համաձայն ԽՍՀՄ աշխատանքի և պաշտպանության խորհրդի աշխատավորական ներգաղթի մշտական կոմիտեի 1923 թ. օգոստոսի 16-ի որոշման¹⁸: Բաթումից մինչև Հայաստանում նրանց հատկացվելիք բնակավայրերը կփոխադրվեն առանց ճանապարհավարձի, հողը կստանան ձրի, առաջին երեք տարիների ընթացքում ազատ կլինեն հարկերից, բացառությամբ փոխառության դիմաց վճարվելիք տոկոսների ու ամոքսի-զացիոն ծախսերը մարելու համար նշանակված տուրքերի և մեկ-երկու տարի ազատ կլինեն նաև զինվորական ծառայու-թյունից¹⁹:

Ստանալով այս հավաստիացումները, Նանսենը հույս է հայտնում, որ նշված բոլոր միջոցառումների իրականացման

շնորհիվ կարելի է այդ վայրերում բնակեցնել մոտավորապես 25.000—30.000 մարդ, որով կլուծվեր արտասահմանում ամենադժվարին կացության ու սուր կարիքի մեջ գտնվող հայ գաղթականների հարցը: Այդ ծրագրի կենսագործումից հետո, Նանսենի կարծիքով, իրենք կկարողանային ձեռնամուխ լինել ավելի մեծ գումար պահանջող նախագծերի՝ այդ թվում նաև Սարդարապատի դաշտի ոռոգմանը²⁰:

Հայաստան կատարած ուղևորությունից վերադառնալուց հետո Նանսենը և նրան ուղեկցող մասնագետներն իրենց ուսումնասիրությունների հիման վրա կազմում են մի ծավալուն ղեկուցում և այն ներկայացնում Ազգերի լիգայի ընդհանուր ժողովի քննարկմանը: Այդ ղեկուցման հիմնական եզրակացությունը հանգում էր այն մտքին, որ հնարավոր ու նպատակահարմար է Սովետական Հայաստանում ընդարձակ հողամասերի ոռոգման և ճահիճների շտրագման միջոցով սփյուռքահայ մոտ 50.000 գաղթականների համար ստեղծել նոր բնակավայրեր: Դրա համար անհրաժեշտ է Սովետական Հայաստանի կառավարությանը հատկացնել մոտ մեկ միլիոն ֆունտ ստերլինգի փոխառություն:

Յր. Նանսենի գլխավորած հանձնաժողովի ղեկուցումը Ազգերի լիգայի շրջանակներում և նրա մի քանի հանձնաժողովների նիստերում ենթարկվում է մանրակրկիտ քննարկման: 1925 թ. սեպտեմբերի 10-ին այդ ղեկուցումը լսվում է Ա. Թոմայի նախագահությամբ գործող աշխատանքի միջազգային բյուրոյի գաղթականների բաժնին առընթեր խորհրդ-դալկական կոմիտեում, ուր ներկա են լինում նաև գաղութակցական կոմիտեում, ուր ներկա են լինում նաև գաղութահայ մի շարք կազմակերպությունների և հայ տարագիր-ներին օգնող օտարերկրյա ընկերությունների ներկայացուցիչներ: Նանսենի ղեկուցումն ու ներկայացրած նախագծերը արժանանում են գաղութահայ աշխատավորների ջերմ հավակրանքին ու միահամուռ հավանություն: Գաղութահայ հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրենց Ելույթներում նշում են, որ լիովին պաշտպանում են Նանսենի նախագծերը

¹⁷ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 373, թ. 6—7:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 494, թ. 12 և ֆ. 113, ց. 13, գ. 4, թ. 1—2:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 820, թ. 3—5:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, թ. 10—17:

և խոստանում են ցույց տալ ամեն տեսակ բարոյական ու նյութական աջակցություն: Նույն ոգով են արտահայտվում նաև հայասերների լիզայի և օտարերկրյա բարեգործական ընկերությունների ներկայացուցիչները՝ գտնելով, որ այդ նախադեմերի իրականացումը պետք է կատարվի հանուն «հայերի հանդեպ տարրական արդարության» վերականգնման, հայերի, որոնց «շատ բան է խոստացվել և ոչինչ չի տրվել»²¹:

1925 թ. սեպտեմբերի 12-ին, հանդես գալով Ազգերի լիզայի պլենար նիստում, Նանսենը զեկուցում է հայ գաղթականների վիճակի մասին և ներկայացնում Սովետական Հայաստանում գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերվող հոգատարությունը: Իր բոլոր ելույթներում Նանսենը մեծագույն գովասանքով է արտահայտվում Սովետական Հայաստանի կառավարության մասին, որպես լիակատար վստահության արժանի մի իշխանության, որի ընդունակությունները, եռանդն ու զործունեությունը և մասնավորապես գաղթականության նկատմամբ ցուցաբերած հոգատարությունը առաջացրել են իր հիացմունքը:

Անդրադառնալով իր գլխավորած հանձնաժողովի հիմնական եզրակացություններին և Հայաստանից ստացած տպավորություններին, Նանսենը հայտարարում է. «Մենք քննեցինք բոլոր հնարավորությունները (հայ գաղթականների տեղավորման—Հ. Մ.) և եկանք այն եզրակացության, միաձայն և մեր ճշտության մասին առանց որևէ կասկածի, որ միակ վայրը, ուր այժմ նվրդայալով թափառող մի մեծ մաս—շեշտում եմ մի մեծ մաս—կարող է տեղավորվել՝ դա Երևանի Հայ Հանրապետությունն է: Եթե ժողովը, մի րոպե անդրադառնա խնդրին՝ ես կարծում եմ, որ պետք է համաձայնի, որ մենք ճիշտ ենք:

Ուրիշ ի՞նչ վայր կարելի է գտնել գաղթականների մի մեծ մասի համար: Հարցրեք մի որևէ կառավարության, թե կարո՞ղ է վերցնել գաղթականների մի մեծ և նոր մաս: Հարցրեք հուճական կառավարությանը, որի առատաձեռնությունը հանդեպ

հայերի՝ վերջին տարիների պատմության ամենապայծառ կետերից մեկն է: Հարցրեք եգիպտական կառավարությանը, հարցրեք պաղեստինյան կառավարությանը, հարցրեք թուրքական կառավարությանը, հարցրեք սիրիական կառավարությանը, թե կարո՞ղ են ընդունել հազարավոր ու հազարավոր թափառական մարդիկ, կանայք և երեխաներ, որոնք նոր հայրենիք են փնտրում և ապրելու միջոցներ:

Գոյություն ունի մի ուրիշ փաստ նկատի առնելու. այն է՝ հայ գաղթականները իրենք ցանկանում են գնալ Հայաստան և ոչ մի ուրիշ տեղ: Նրանք ցանկանում են գնալ և կառուցել իրենց ազգային հայրենիքը (տունը):

Տարակույս չկա, որ եթե հինգերորդ հանձնաժողովի հանձնարարած սխեման կիրառվի, դա պետք է լինի Երևանի հանրապետության մեջ և ոչ մի ուրիշ տեղ»²²:

Ապա Նանսենը պատմում է Հայաստանում իրենց կատարած ուսումնասիրությունների մասին: Նա նշում է, որ իրենք այնտեղ են գնացել խիստ երկյուղով, կասկածելով, թե հազիվ մի բան ստացվի իրենց ուղևորությունից: Բայց այնտեղից հեռացել են այն խորը համոզմունքով, որ Սովետական Հայաստանում ծավալված է հույժ կարևոր տնտեսական մի հանդուգն ծրագիր, որը խաղաղ աշխատանքի հոյակապ հնարավորություններ պիտի ընձեռի ոչ միայն արդեն Հայաստանի հողի վրա գտնվող հազարավոր գաղթականներին, այլև դեռևս աշխարհում թափառող մեծ թվով հայ տարագիրներին:

Այնուհետև, շարունակելով իր ճառը, Նանսենն ասում է, որ իր նպատակն է «համոզել հանձնաժողովին, որ հայ ժողովուրդը, որի հետ այնքան վատորեն են վարվել և շատ է տանջվել, որ հատկապես ոչ մի ժողովուրդ արդի պատմության մեջ չի տեսել որևէ բան, որը կարելի լինի բաղդատել նրա քաջածնների հետ», որ այս ժողովուրդը բարձր զարգացմամբ և օժտված ու աշխատասեր ժողովուրդ է, «որը իսկապես վերջին երեք տարիների ընթացքում հրաշքեր է գործել՝ զարգացնելով դեռևս մի քանի տարի առաջ թշվառության մեջ

²¹ Նույն տեղում, գ. 453, թ. 10—12:

²² Նույն տեղում:

գտնվող երկիրն այն ժամանակ, երբ ամեն օր սալերը մեռած երեխաներ և չափահասներ էին հավաքում քաղաքների փողոցներից»²³։

Խոսելով երկրի տնտեսական կյանքի օրավուր աճող բա-
րելավման մասին, Նանսենը հայտարարում է. «Եվ վերջա-
պես՝ ես պետք է ջանամ համոզել հանձնաժողովին, որ Երե-
վանի Հանրապետությունը իրական Հայաստան է... Իսկապես,
այս փոքրիկ հանրապետության մեջ գոյություն ունի վերջա-
պես հայկական օջախը և ես խնդրում եմ նստաշրջանի ան-
դամներին իրենց խղճի առաջ դնել այն հարցը, թե արդյոք
նրանք անկեղծորեն և լրջորեն չեն հավատում, որ որևէ ուրիշ
ազգային օջախ կարելի չէ հուսալ։ Ես հավատում եմ, ես գի-
տեմ, թե ինչ պետք է պատասխանեն նրանց խղճերը և ես
գիմում եմ նստաշրջանին՝ վավերացնել այս ջանքը՝ գլուխ
բերելու [համար] հայ ազգին ազգային օջախի վերաբեր-
մամբ անցյալում տրված խոստումները։

.... Տարեց-տարի մենք ազգային օջախի համար խոստում-
ներ ենք արել, տարեց-տարի մենք ընդունել ենք լքված և
վատ վերաբերմունքի արժանացած մի ժողովրդի արդարու-
թյունը ապահովելու մեր կառավարությունների խոստումները
և տարեց-տարի մի երկար մարտիրոսության դանդաղ պատ-
մության ականատեսն ենք հանդիսացել՝ մեր շրթունքների վրա
ունենալով համակրանքի խոսքեր։ Ահա բացվում է մեր առաջ
գործելու պատեհություն։ Ահա մի սխեմա (խոսքը ողորման
և ճահիճների չորացման նախագծի մասին է—Հ. Մ.), մենք
գիտենք, որ տնտեսապես առողջ է, ֆինանսապես զործնական
և քաղաքականորեն՝ ցանկալի։

Եթե մենք միայն կարողանանք գլուխ բերել այս՝ ամո-
քած կլինենք անհամար գաղթականների տառապանքը։ Մենք
պիտի օգնենք կառուցելու և հզորացնելու վերջին տարիների
մեջ գոյություն ունեցող միակ հաստատուն—տեական հայ-
կական կառավարությունը...»²⁴։

Ապա Նանսենը նշում է, որ վերջերս եվրոպական երկր-
ներից մեկում ջուրն է իջեցված մի մեծ մարտանավ, որի վրա
ծախսվել է 7 միլիոն ֆունտ ստերլինգ, իսկ նրա պահպան-
ման ծախսը տարեկան կազմում է կես միլիոն ֆունտ ստեր-
լինգ, մինչդեռ գաղթականության համար պահանջվող փո-
խառությունը այդ նավի պահպանման համար պահանջվող
երկու տարվա գումարին է հավասար։ Առաջինը պատերազմի
համար է, երկրորդը՝ մի դժբախտ ժողովրդի։ Ուստի Նան-
սենը հայտարարում է. «Ես կոչ եմ անում նստաշրջանին՝
չկորցնել այս պատեհությունը (Հայաստանի փոխառությունն
իրացնելու մասին է խոսքը—Հ. Մ.)։ Մեր օրերում շատ հա-
ճախ մոռացվում է հայկական ողբերգությունը, կամ վրայից
անցնում են ինչ-որ անտարբեր ոճրական ժեստով»²⁵։

Նանսենը նշում է, որ եվրոպական տեղությունները պա-
տասխանատվություն են կրում հայ ժողովրդի ապրած ողբեր-
գության մեջ և այժմ անհրաժեշտ է, որ նրանք ձեռք առնեն
ռեալ միջոցներ՝ անցյալի ձախողանքի փոխարեն ստեղծելու
ավելի պայծառ մի ապագա՝ ոտնահարված իրավունքներով
այդ ազգի համար։ Կոնկրետացնելով իր խոսքը, Նանսենն
ասում է. «Ես գիմում եմ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և
Իտալիայի պատգամավորություններին և ասում եմ, որ Հա-
յաստան անունը, այստեղ և ուրիշ տեղ, եղել է հաճախ ձեռ-
ղեկավարների շրթունքների վրա, որ Հայաստանի ցավերը
երկար ժամանակ ապրել են ձեռ ժողովուրդների սրտերում, որ
հայերի մնացորդները ահա նայում են ձեզ օգնության հա-
մար, և ես աղերսում եմ ձեզ, որ նրանք իզուր չնայեն»²⁶։

Իր ընդարձակ ճառի վերջում Նանսենն առաջարկում է զե-
կուցման մեջ առաջ քաշված հարցերը հանձնել լիգայի հինգե-
րորդ՝ հումանիտար հանձնաժողովին՝ դրանց հետագա ըն-
թացք տալու համար։ Սփյուռքահայ գաղթականությանը Սո-
վետական Հայաստանում տեղավորելու հետ կապված միջո-

²³ Նույն տեղում։

²⁴ Նույն տեղում, Բ. 17—18։

²⁵ Նույն տեղում, Բ. 19։

²⁶ Նույն տեղում, Բ. 19—20։

են ունենում Փարիզում ՍՍՀՄ լիազոր-ներկայացուցչության քարտուղար Սիմոն Փիրումյանի հետ: Զրույցի ընթացքում նրանք փորձում են պարզել այն հարցը, թե Հայաստանի կառավարությունը փոխառության ապահովման ի՞նչ նոր առաջարկներ կարող է ներկայացնել, որոնք բավարար լինեին առանց անգլիական երաշխիքների այն իրացնելու համար: Նրանց խոսակցություններից հասկանալի է դառնում, որ դա է հիմնական ղեկավարության պատճառը, բանի որ մեծ տերությունների երաշխիքների միջոցով փոխառության իրացման առաջարկված ամենապարզ եղանակը վճռականորեն մերժվել էր անգլիական պատվիրակության կողմից: Ինչպես հաղորդում է Ս. Փիրումյանը ՀՍԽՀ ժողկոմխորհին 1925 թ. սեպտեմբերի 22-ին գրած ղեկուցագրում, իր հետ բանակցողները, բացահայտ առաջարկ չանելով, փորձել էին պարզել, թե արդյո՞ք Հայաստանի կառավարությունը չէր համաձայնի նախատեսվող փոխառությունը երաշխավորել գրեթե մշտական բնույթ կրող նյութական պարտավորություններով (ռոգվելիք հոդերից ստացվող եկամուտները գրավ դնել և այլն):

Ս. Փիրումյանը վճռական կերպով հայտարարում է, որ սովետական կառավարությունը երբեք չի կարող ընթանալ այդպիսի երաշխիքներ տալու նախապահով: ԽՍՀՄ կառավարությունը համաձայնություն էր հայտնել ՀՍԽՀ անունից կնքել փոխառություն Մոսկվայի կենտրոնական բանկի երաշխավորությամբ, իսկ այլ կարգի պարտավորություններ, որոնք կարող էին խախտել Սովետական Հայաստանի սովերենիտետը, սովետական կառավարության համար միանգամայն անընդունելի են:

Ալ. Թոման և Նանսենը այնուհետև Ազգերի լիգայի անունից առաջարկում են գտնել փոխառության իրացման մի այնպիսի եղանակ, որն ընդունելի լիներ Անգլիայի համար: Նրանք առաջարկում են ստեղծել մի ինքնավար կազմակերպություն, որը մի կողմից որոշակի պայմանագրային հիմունքներով Հայաստանի կառավարությանից կստանար Նանսենի ծրագրով նախատեսված հողամասերի ոռոգման, ճահիճների չորացման ու այդ վայրերում գաղթականների տեղավորման գործը, իսկ

մյուս կողմից՝ փոխառությունն իրացնելու համար հարաբերությունների մեջ կմտներ եվրոպական ֆինանսական շերտ-ջանների հետ³⁰: Ըստ երևույթին նրանք ենթադրում էին, որ այդ ինքնավար կազմակերպությունը կարող է ստանալ այն երաշխիքը, որը Անգլիան չհամաձայնվեց տալ անմիջականորեն Սովետական Հայաստանի կառավարության բաց թողնելիք փոխառությանը: Նանսենի կարծիքով դա կլիներ մարդասիրական բնույթի յուրահատուկ մի կոնցեսիա, որը կքողարկեր Հայաստանի կառավարության փոխառությունը³¹: Նանսենը և Ալ. Թոման հայտարարում են, որ եթե այդ կապակցությամբ շուտափույթ կերպով մի կոմպրոմիսային որոշում չգտնվի, ապա անգլիական դիմադրությունը կարող է գործը բուրդովին տապալել:

1925 թ. սեպտեմբերի 23-ին տեղի է ունենում ենթակոմիտեի վերջին նիստը, ուր ընդունված բանաձևով ստեղծվում է հինգ հոգուց բաղկացած մի օրգան: Նրա խնդիրն էր վերջնականապես պարզել Նանսենի առաջարկած ծրագրի տեխնիկական իրագործելիությունը, բանակցություններ վարել Հայաստանի և մյուս շահագրգռված կառավարությունների, կազմակերպությունների ու մասնավոր անձանց հետ և լիգայի խորհրդին ներկայացնել մանրամասն առաջարկներ՝ ինքնավար կազմակերպության ֆունկցիաների մասին: Լիգայի խորհրդի կողմից հաստատված ստատուտով այդ ինքնավար օրգանը իրավունք կունենար հարկ եղած դեպքում Հայաստանի կառավարության հետ կնքել պայմանագրեր, ոռոգվելիք հողամասերի վերաբերյալ կոնցեսիոն համաձայնագրեր և ընդհանրապես զբաղվել փոխառության իրացման հարցերով³²:

Սեպտեմբերի 25-ին հայկական փոխառության հարցը ենթակոմիտեից նորից հանձնվում է Ազգերի լիգայի հինգերորդ հանձնաժողովին, ուր ղեկուցումով հանդես է գալիս Բել-

³⁰ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 454, թ. 206—207:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 820, թ. 3—5:

գիայի ներկայացուցիչ Դերբուկերը: Ենթակոմիտեի ընդունած բանաձևի պաշտպանությանը արտասանած իր ճառում, որը մեծ սպավորություն է թողնում ներկաների վրա, նա նշում է, որ պետք է մի կողմ դնել քաղաքական մոտիվները և օգնել տարագիր հայության մի ստվար զանգվածի, որը դեռ օթևան չի գտել օտարության մեջ, վերադառնալու իր հայրենիքը, հայրենիք, որն արդեն շատ բան է արել զաղթականության մի զգալի մասին իր միջոցներով երկիր տեղափոխելու, իսկ երկրում գտնվող տասնյակ հազարավորներին հողով, բնակարաններով և այլ միջոցներով ապահովելու ուղղությամբ:

Արտասահմանի էմիգրանտական շրջաններում Դերբուկերի ճառը խիստ ահաճությանը է ընդունվում: Ռուս վտարանդի կազեմ Աստրովը այդ կապակցությամբ խորին վրդովմունք և ցավակցություն հայտնելով իրեն բախտակից հայ վտարանդիներին, ասում է, թե այդ բանաձևը ըստ էության ներկայացնում է «սովետների փոխառության միջազգային հանձնարարական»³³:

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին ուղարկած իր ղեկուցագրում Ս. Փիրումյանը նշում է, որ փոխառության հարցի հետ կապված Ազգերի լիգայի շրջանակներում տեղի ունեցած այդ բոլոր խորհրդակցությունները, ղեկուցումներն ու ելույթները, ինչպես և պետք էր սպասել, թեպետ գործնական ոչ մի բան չտրվին հայ զաղթականության ներգաղթի կազմակերպման օգտին, բայց օբյեկտիվորեն մեծ դեր խաղացին սովետական հանրապետությունների հեղինակության, նրանց կայունության, կազմակերպվածության, կյանքի բոլոր բնագավառներում ձեռք բերված հսկայական նվաճումների, ինչպես նաև ազգային հարցի լուծման դրական փորձի պրոպագանդան տեսակետից:

«Սովետական իշխանության այնպիսի հակառակորդների հայտարարությունները, — գրում է Սիմոն Փիրումյանը, — ինչպիսիք են Ալ. Թոման ու Դերբուկերը, որ Հայաստանի սովետական կառավարությանը հիրավի ժողովրդական է, որ նա

իրագործել է կազմակերպական հսկայական խնդիրներ և արժանի է վստահության — Ազգերի լիգայի կուլուարներում ունեցել են հսկայական ազդեցություն: Լիգայում երևացած ռուսական և վրացական էմիգրանտական հակահեղափոխական գործիչները շժմել էին Սովետական Հայաստանի ու նրա կառավարության օգտին ծավալված պրոպագանդայից և դեպի սովետական իշխանությունը բոլոր հայկական ընկերությունների դրական վերաբերմունքից և նույնիսկ փորձեր էին անում նվազեցնել մեր այդ բարոյական հաղթանակի էֆեկտը՝ դր նանսների ու սովետական հանրապետության դեմ հարձակումներով»³⁴:

Վերջապես, 1925 թ. սեպտեմբերի 26-ին, Ազգերի լիգայի խորհրդի 35-րդ նստաշրջանի 16-րդ նիստում, հայ զաղթականների տեղավորման հանձնախմբի ղեկուցման հիման վրա, որոշվում է՝ նկատի առնելով հայ տարագիրներին Կովկասում կամ այլուր տեղավորելու վերաբերյալ ընդհանուր ժողովի 1924 թ. սեպտեմբերի 25-ի հանձնարարականը, հաստատել հայ զաղթականների տեղավորման հինգ հանձնակատարներ, որոնք պետք է վերջնականորեն պարզեն ու ճշտեն Նանսների ծրագրի իրագործելիության տեխնիկական կարելիությունը, կարծիքների փոխանակություն կատարեն Հայաստանի և ուրիշ կառավարությունների ու ընկերությունների հետ՝ փոխառության իրացման և վերահսկիչ օրգանի ստեղծման հարցի շուրջ: Հայ զաղթականների տեղավորման հանձնախմբի կազմի մեջ են մտնում Ֆրիտյոֆ Նանսներ, Կ. Բերգմանը, Մարդուխ Մակդոնալդը, Ժյուլ Պամսը և իտալացի Պոման, որին սկզբում փոխարինում է ոմն Պետրելլի, ապա՝ Կոնտտի Ռոսսին³⁵:

Հանձնախումբն իր առաջին նստաշրջանում՝ 1925 թ. հոկտեմբերի 30-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, որը տեղի էր ունենում Ժյուլ Պամսի նախագահությամբ, լսում է Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ս. Փիրումյանի ու Հայոց

³³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 454, թ. 206—207:

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 161:

բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնական վարչության պատվիրակության (Լևոն Բաշալյան, Գրիգոր Սինապյան և Միրբայել Պապաջանյան) հաղորդումները՝ հայ գաղթականությանը Սովետական Հայաստանում տեղավորելու առթիվ նրանց տեսակետները պարզելու նպատակով: Նստաշրջանի վերջում հանձնախումբը որոշում է «առաջարկել պր-ն Ուիլյամ Մակինտոշին՝ ինչքան կարելի է շուտ մեկնել Երևան՝ վերահսկելու համար ոռոգման պլանի վերջնական նախապատրաստության վրա՝ դռերի արևելյան և արևմտյան կողմում, Կարասուի և Զանգիբասարի շրջանում, որ նկարագրված է դոկտ. Նանսենի զեկուցման մեջ, ինչպես և հանձնախմբին տեղեկագրելու պլանի տեխնիկական կողմի մասին»³⁶: Այդ որոշման համաձայն 1925 թ. դեկտեմբերի 15-ին Երևան է ժամանում ինժեներ Մակինտոշը, որը մինչև 1926 թ. փետրվարի 1-ը պետք է գաղթականական հանձնաժողովին ներկայացներ իր զեկուցումը³⁷:

Սովետական կառավարությունն ընդառաջում ու նպաստում է նաև այս որոշման կատարմանը, ամեն կերպ օգնելով, որպեսզի Ազգերի լիգայի հայ գաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի առաջիկա նիստին հասցվի Մակինտոշի զեկուցագիրը: Նա, սերտորեն համագործակցած հայ մասնագետների հետ, Երևանում աշխատում է շուրջ 6 ամիս և 1926 թ. մայիսին Մարդու Մակդոնալդի միջոցով հանձնաժողովին ներկայացնում իր զեկուցագիրը՝ Նանսենի նախագծերի տեխնիկական հիմնավորմամբ:

Մակինտոշի զեկուցագրի գլխավոր եզրակացությունն այն էր, որ Նանսենի ծրագիրը տեխնիկապես միանգամայն իրագործելի է, տնտեսական տեսակետից՝ շահավետ և ընդունելի, եթե կարելի լինի բավականաչափ երաշխիքներ տրամադրել այդ նպատակով անհրաժեշտ փոխառությունը բաց թողնելու համար: Միաժամանակ Մակինտոշը հայտնում է, որ նախագծերի իրագործման դրամական միջոցների վերաբերյալ

ինքն ի վիճակի չէ դրական առաջարկ անելու, որովհետև սոսկ սովետական պետական կենտրոնական բանկի երաշխավորությունը իրեն բավարար չի թվում փոխառություն իրացման համար: Նրա կարծիքով նպատակահարմար կլիներ, եթե այն երաշխավորված լիներ ոռոգվելիք հողամասերից ստացվող բերքով, որը բավարար կլիներ նաև պարտքի տոկոսի հատուցման համար: Մակինտոշի հետ վարած բանակցությունները ժամանակ սովետական կառավարությունը հայտնում է, որ Մոսկվայի պետական բանկը պատրաստ է երաշխավորել հայ գաղթականության համար նախատեսվող փոխառությունը: Բայց Սովետական Հայաստանի սովերենիտետը խախտող ներքին բնույթի ոչ մի այլ պարտավորություն չէր կարող վերցվել, ինչպես նաև թույլատրել երկրի ներսում Ազգերի լիգայի կամ որևէ պետության միջամտությունն ու վերահսկողությունը³⁸:

1926 թ. մարտի 19-ին Փարիզում տեղի է ունենում հայ գաղթականների տեղավորման հանձնաժողովի նիստը Ֆրանսիական սենատոր Ժյուլ Պամսի նախագահությամբ, որ ներկա էին նաև Մարդու Մակդոնալդը (Անգլիա), Ֆր. Նանսենը, դոկտ. Մայերը (Գերմանիա), իտալական ներկայացուցիչ Կոնտտի Ռոսսինին, լիգայի մի խումբ տեխնիկական էքսպերտներ և Սովետական Հայաստանի ներկայացուցիչը՝ Ֆրանսիայում ՍՍՀՄ դեսպանության քարտուղար Ս. Փիրումյանը:

Նախագահող Ժ. Պամսն իր ելույթում հաղորդում է, որ հանձնաժողովն ստացել է Հայաստան ուղարկված էքսպերտների զեկուցագրերը, որոնք լիովին հաստատում են Նանսենի ծրագրի իրագործելիությունը: Ըստ նրանց վկայությունների հնարավոր է կարճ ժամանակամիջոցում ոռոգելի դարձնել 37,450 դեսյատին լավագույն հողամասեր, այնտեղ փոխադրել մեծ թվով հայ գաղթականների, սկզբնական շրջանում նյութապես ապահովել նրանց և օգնել կառուցելու բնակարաններ, ձեռք բերելու գյուղատնտեսական գործիքներ, սերմացու

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Տե՛ս «Նոր հրապարակ», 17 դեկտեմբերի, 1925 թ., № 287:

³⁸ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1929 թ., № 1, էջ 342:

և այլն: Այդ բոլոր միջոցառումների իրականացման համար պահանջվում է ընդամենը 15 միլիոն ռուբլի, այսինքն՝ նախնական ենթադրվածից մոտ 5 միլիոն ռուբլով ավելի³⁹: Այնուհետև Պամսը հիշեցնում է, որ հանձնաժողովն սկզբում մտածում էր այդ գումարն ստանալ լիզայի անդամ պետությունների կողմից երաշխավորված փոխառության ձևով: Սակայն անգլիական կառավարության հրաժարականից հետո (որին չբանդանքով հետևեցին նաև ֆրանսիական ու իտալական պատվիրակությունները) անհրաժեշտ համարվեց այդ փոխառության համար առաջադրել Ազգերի լիգայի երաշխավորությունը: Դժբախտաբար այդ էլ անհաջողությամբ վերջացավ և անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերելու խնդիրն այնուհետև կրկին քննարկվեց Ազգերի լիգայի հինգերորդ հանձնաժողովում: Այդ հանձնաժողովի առաջարկությամբ լիգայի խորհուրդը որոշում կայացրեց ստեղծել մի կոմիտե՝ պահանջվող գումարը հավաքելու խնդիրն ուսումնասիրելու համար: Միաժամանակ որոշվեց նախսինին կամ նրա ներկայացուցչին վարկ տրամադրել՝ նվրոսայում և Ամերիկայում հայ գաղթականների օգտին հանգանակություն անցկացնելու հնարավորությունը պարզելու նպատակով⁴⁰:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Ազգերի լիգան, արևմտյան տեռությունների խաղախություններն ընդօրինակելով, հայկական հարցը փոխարինում է գաղթականական հարցով, իսկ գաղթականության հայրենադարձությանը նպաստելու խնդիրն էլ՝ նրա օգտին հանգանակություն անցկացնելու, իրականում ողորմություն մուրալու, կեղծ ու խղճով ձեռնարկով:

Հայ գաղթականությունից հարցի վերաբերյալ իրադարձությունների այս ամբողջ շղթան կամ ավելի ձիշտ կլինի այսինքն՝ երկարածիգ այս քաջբշուկը, մանրամասնորեն արտացոլվել է Ազգերի լիգայի կողմից 1927 թ. ժնեում ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակված «Հայ գաղթականության տեղավորման

պլան» հավակնոտ վերնագրով փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուի մեջ⁴¹:

Այդ գրքի հիմնական եզրակացությունները հանգում են նրան, որ «1. Շատ խորը ուսումնասիրությունից հետո՝ կազմված է մի ծրագիր, արտասահմանում ընտրված փորձագետների օգնությամբ: Այդ ծրագիրը վկայված է կատարելապես իրագործելի տեխնիկական տեսակետից: Մոտավորապես մեկ և կես միլիոն ստերլինգ գործադրելով հնարավոր կլինի բոլոր անհրաժեշտ հողերը ոռոգել և անգամ ավելի խոշոր տարածություն: Այս հողերը այնչափ բերրի կդառնան, որ առնվազն 25.000 գաղթական կարող կլինեն բնակություն հաստատել Հայաստանում:

Մանրակրկիտ հետախուզության հետևանքով հասել են այն եզրակացության, որ եթե հնարավոր լինի համազոր գաղթականներով կնքել մի փոխառություն ոռոգման աշխատանքի և գաղթականների բնակեցման ծախսերը ծածկելու համար, հողերից քաղած արդյունքը պետք է բավե պարտքի տոկոսին ու պարտքը հատուցանելու համար:

2. Հայոց և Մոսկվայի կենտրոնական կառավարությունը — երկուսն էլ ցանկալի են համարում հայերի բնակեցումը Հայոց Հանրապետության մեջ, Երևանում և այս քաղաքի շրջակայքերում:

Հայոց կառավարությունը տրամադիր է ընծայել գաղթականներին որոշ գարանտիաներ և դյուրություններ, օրինակ՝ մաքսային տուրքերից ազատ կացուցանել, փոխադրել երկաթուղիներով ձրիաբար, հողը հատկացնել ձրիաբար և որոշ ժամանակով ազատել հարկ ու տուրքերից:

Կենտրոնական կառավարությունը հայտարարել է, որ կենտրոնական բանկը կտա իր գարանտիան փոխառության

⁴¹ Այդ գիրքը՝ „Plan d'établissement des réfugiés Arméniens" կամ „Scheme for the settlement of Armenian Refugees. General Survey and pri. doc". Geneva, 1927, դժբախտաբար չգտնվեց Երևանի կամ Մոսկվայի գրադարաններում, ուստի մենք չկարողացանք մանրամասնորեն անդրադառնալ դրան:

³⁹ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 502, թ. 44—47:

⁴⁰ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1929 թ., № 1, էջ 342:

համար, որ կնքված կլինի անհրաժեշտ միջոցներ ընծայելու ծրագրի կիրարկման համար:

3. Հետևաբար, եթե հնարավոր լինի անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք բերել առաջին հերթին բնակեցման աշխատանքների համար, կա ամեն հիմք ենթադրելու, որ մի անգամ կիրարկման մեջ դրված ծրագիրը իր ծախսերը կհանի և կարևոր առաջադիմություն կցուցադրի դեպի հայոց հարցի լուծումը»⁴²:

Սովետական կառավարությունը, անկեղծորեն մտահոգված լինելով բազմաշարժար հայ գաղթականության ճակատագրով, ամեն կերպ ընդառաջում էր նրա հարցի լուծմանը, թեկուզ Ազգերի լիգայի միջոցով: Սակայն միանգամայն պարզ ու որոշակի էր, որ սկզբունքային հարցերում նա երբեք չէր կարող զիջումներ անել իմպերիալիստական շահերի արտահայտիչ Ազգերի լիգայի խաբկանքներին: Ինչպես հասարակայնությունը հուզող մյուս հարցերը, այնպես էլ հայ գաղթականների խնդիրը Ազգերի լիգան իրականում առաջ էր քաթականների խնդիրը Ազգերի լիգան իրականում առաջ էր քաշում, սովորական հարայ-հրոց բարձրացնում, որպեսզի պահանջի իր վաստակած «մարդասերի» տիտղոսը և ճնշված ու փոքր ազգերի աչքին թող փչի: Ամեն անգամ հայ գաղթականների հարցը Ազգերի լիգայի խորհրդում ու նրա զանազան հանձնաժողովներում ու ենթահանձնաժողովներում քննարկելիս եվրոպական դիվանագետները պիղատոսյան արցունքներ էին թափում այդ «դժբախտ ու շարժարված» ժողովրդի կրած տառապանքների և, անշուշտ, նրան օգնելու անհրաժեշտություն մասին: Իսկ երբ իրոք հարկ էր լինում գործով ապացուցել զեթ իրենց պարտքի զգացումն այդ ուղղությամբ, ընդհակառակը, ինչ-որ մուլթ ու կեղտոտ հաշիվներ էին ներկայացնում հայ ժողովրդին: Այդ իմաստով խիստ բնորոշ է անգլիական իմպերիալիզմի սպասարկուների անպատկառ դերը: 1924 թ. սեպտեմբերին, երբ Անգլիայում ընտրական պայքարի եռուն օրերն էին և անհրաժեշտ էր շահել ընտրողների համակրանքն ու քվեները, պահպանողական կուսակցության պարագլուխ Ստենլի Բուրդուինը և լիբերալ կուսակցության ղե-

կավար Հերբերտ Ասքվիտը պրեմիեր-մինիստր Ռամզեյ Մակդոնալդին հղում են մի «սրտաշարժ» դիմում այն մասին, թե Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը պարտավոր է անհապաղ մի նշանակալից գումար տրամադրել ի նպաստ հայ գաղթականների: Իրենց այդ պահանջը նրանք հիմնավորում էին այն պատճառաբանությամբ, որ հայերը, ոգևորված թուրքական լծից ազատագրվելու վերաբերյալ դաշնակիցների խոստումներով, համաշխարհային պատերազմի ընթացքում պաշտպանել են Անտանտին ու դրա հետևանքով շարժար տուժել, որ պատերազմի ժամանակ և զինադադարից հետո դաշնակիցների և նրանց կողմնակիցների պետական գործիչները բազմիցս պարտավորվել են ապահովել հայ ազգի ազատությունն ու անկախությունը, որ Մեծ Բրիտանիան պատասխանատու է Ջմյուռնիայի մեծ աղետից հետո Թուրքիայից արևմտահայերի վերջնական վտարման ու ցրման գործում, որ Բեռլինի բանկում 1916 թ. թուրքական կառավարության մոծած և զինադադարից հետո դաշնակիցների կողմից գրավված 5 միլիոն ֆունտ ստերլինգը մեծ մասամբ, թերևս բացառապես, հայերին պատկանող փող է եղել և, վերջապես, գաղթականների արդի կացությունը անտանելի լինելով՝ ծանրանում է արևմտյան տերությունների վրա՝ որպես նախատինք»⁴³:

Այնուհետև նրանք հայտարարում էին, թե «խորին վշտով մենք խոստովանում ենք, որ այժմ մեզ համար անհնար է հայերի նկատմամբ մեր պարտականությունների կատարումը...: Սակայն մի ուրիշ միջոց կա, որպեսզի մեր զգացմունքներն ու պարտականությունները արտահայտենք և թեթևացնենք այն հուսահատ դրությունը, որի մեջ գտնվում են թուրքահայերի ցիր ու ցան մնացորդները: Նրանց տեղավորելու ամենահարմար հողամասը անկասկած ուսական Հայաստանն է: Նրա կառավարությունը նրանց դյուրություններ է առաջարկում...»⁴⁴:

⁴³ Տե՛ս Թր. Նախևե, նշված աշխատությունը, էջ 332:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 333:

Ապա դիմումի հեղինակները մատնանշում էին գաղթա-
նականությանը Սովետական Հայաստան տեղափոխելու պլանը
և եզրակացնում, թե «արտահայտելով մեր կարծիքը, մենք
ցանկանում ենք, որպեսզի բրիտանական կառավարությունը,
որպես փոխհատուցում ի դեմս հայերին ուղղված ան-
երկբայելի խոստումների և չկատարված պարտավորություն-
ների, առանց զլանալու մի նշանակալից գումար տրամա-
դրի»⁴⁵ այդ նպատակի իրականացման համար:

Կարելի էր կարծել, թե անգլիական ղեկավար պետական
գործիչների այդ հայտարարության կողքով ոչ ոք այլևս ան-
տարբեր անցնել չէր կարող: Սակայն նրանք այդպես էին
արտահայտվում, երբ դեռ պետության ղեկին իրենց ձեռքում
չէր: Շոտով նրանք անցան իշխանության գլուխ և հենց այդ
նույն Ստենլի Բոլդուինի կառավարության ներկայացուցիչը
1925 թ. սեպտեմբերին Ազգերի լիգայում հրաժարվեց տալ իր
համաձայնությունը հայ գաղթականության օգտին փոխառու-
թյուն բաց թողնելու առաջարկին, պատճառաբանելով, թե նա
չի կարող երաշխավորել ՍՍՀՄ-ի կազմի մեջ մտնող որևէ
հանրապետության փոխառությունը:

Երբ խորամուխ ենք լինում փաստերին, ապա պարզվում
է, որ իմպերիալիստական տերությունների իսկական նպա-
տակը հայ գաղթականությանն իր նոր, սոցիալիստական հայ-
րենիքը վերադառնալու գործում օգնելը չէր, այլ այդ ան-
վան տակ, եթե հնարավոր էր, Սովետական Հայաստանն
անմիջականորեն իրենց տնտեսական, ապա նաև քաղաքա-
կան շահագործման ոլորտի մեջ առնելը: Դրա համար էլ
նրանք չէին ցանկանում գործ ունենալ ուղղակի Սովետական
Միության կառավարության հետ, այլ մեկուսացված Հա-
յաստանի հետ, որին, նրանց կարծիքով, հեշտ կլիներ են-
թարկել իրենց ազդեցությանը: Հենց այդտեղ էր, որ նրանք
չարաչար ախավում էին:

Հայ ժողովրդի ճակատագրի, նրա ողբերգական անցյալի
և պանդխտության մեջ տառապող գաղթականության դառն

վիճակի հանդեպ ստոր ու դաժան այդ խաղերը բոլորովին
էլ նորություն չէին: Հայ աշխատավորությունը դեռ տասնամ-
յակներ առաջ իր մաշկի վրա զգացել էր գրադատների ու
դիզերանների, այժմ էլ տեսնում էր լլույզ ջորջերի ու լորդ
քերզոնների իրեն «ազատագրելու», «օգնելու» մասին դա-
տարկ խոսքերի ու կեղծ ճառերի արշունոտ հետևանքները:
Ըստ էության այդ փարիսեցիական խոսքերից ու ճառերից
կալած օգնությունը և Ազգերի լիգայի «բարեարությունը»:
Փաստորեն մի քանի տարի շարունակ հայ գաղթականու-
թյան հարցը և նանսենի ծրագիրը «քննարկելուց» հետո Ազ-
գերի լիգան այն մոռացություն տվեց:

Բայց ամենախեղճատակային դերը խաղալու պատիվը
վիճակված էր Ունիատոն Չերչիլին: 1927 թ. հոկտեմբերի
30-ին Ազգերի լիգայի քարտուղարությունը մի կոշով դիմեց
լիգայի անդամ երկրներին, առաջարկելով կատարել եվրոպա-
կան և քաղկանյան երկրներում գտնվող հայ գաղթականների
վերաբերյալ նանսենյան ծրագրերի իրագործման առթիվ նույն
տարվա սեպտեմբերյան նստաշրջանում ընդունված որոշում-
ները: Այդ կոչին առաջին արձագանքողը եղավ Ռումինիան,
որը պատրաստակամություն հայտնեց տրամադրել 1000
ֆունտ սլոբերլինգ՝ գաղթականության Հայաստան ներգաղ-
թելու համար: Հունական կառավարությունը խոստացավ
գաղթականությանը Հունաստանից Հայաստան տեղափոխե-
լու ծախսերի 25 տոկոսը վերցնել իր վրա: Իսկ Անգլիայի Ֆի-
նանսների մինիստր Չերչիլն իր ճառերից մեկում այդ առթիվ
հայտարարեց, թե հայ փախստականների տեղավորման հա-
մար անգլիական կառավարությունը չի կարող դրամական
օժանդակություն ցույց տալ այն պատճառով, որ Հայաս-
տանը չի վճարել անցած պատերազմի ժամանակ և նրանից
անմիջապես հետո գոյացած իր պարտքը դաշնակիցներին:
Բուրժուական ֆինանսիստների հաշվումներով Հայաստանը,
ավելի ճիշտ՝ դաշնակցական կառավարությունը, Անտանտին

⁴⁵ Նույն տեղում:

պարտք էր մնացել 18.750 հազար դոլար⁴⁶։ Այդ գումարը գոյացել էր այն փշրանքների դիմաց, որ տվել էին ԱՄՆ-ն ու Անգլիան՝ «գինեկոլ» դաշնակցական զորամասերը և «ապահովելով» Հայաստանը կանադական փչացած ալյուրով։ Հետաքրքրությունից զուրկ չէ և այն հանգամանքը, որ, երբ անպետք ու հնացած զենքերի տրանսպորտը Անգլիայից դեպի Հայաստան էր ուղարկվում, այդ նույն ժամանակ Կոմկասում անգլիական հրամանատարությունը շտապ կարգով իր «դաշնակից» Հայաստանից դուրս էր տանում ուսանական զորքերից մնացած ամենալավ զենքերն ու թնդանոթները՝ դենիկինյան բանակը զինելու համար։

Այսպիսով, Անգլիան, որը մի ժամանակ Հայաստանում հրամայում էր ինչպես իր ռազմական շրջաններից մեկում, այժմ հաշիվ էր ներկայացնում ու պահանջում վճարել պարտքերը...

Գրեթե բոլոր ողբերգություններում էլ լինում են կոմիկական պահեր։ Հայ տառապյալ գաղթականության յապրած ողբերգական վիճակի պայմաններում Զերչիլի ներկայացրած ավելի քան 18 միլիոն դոլարի պահանջը հիրավի մի այդպիսի կոմիկական պահ է ողբերգության մեջ։ Եվ այսպես էր լինում ամեն անգամ։ Հենց Վր Ազգերի լիգայում քննարկվում էր հայ գաղթականությանն օգնելու հարցը և որևէ դրական որոշում կայացնելու փորձ արվում, իմպերիալիստական շրջաններն ու նրանց սպասարկուհիները անմիջապես հնարում ու առաջ էին քաշում մի նոր խոչընդոտ։

Եվ բոլորովին էլ պատահական չէր, որ սովետական կառավարությունը, Նանսենի միսիայի Հայաստան գալուց առաջ ու առավել ևս դրանից հետո, մեծ սպասելիքներ չուներ Ազգերի լիգայից և երբեք էլ ինչ-որ հույսեր չէր կապում նրա հետ։ Ահա թե ինչ է ասել այդ կապակցությամբ «Խորհրդային Հայաստան» թերթի աշխատակցի հետ ունեցած զրույցում

⁴⁶ Տե՛ս «Տեղեկատու», օրգան 204 կենտրոնական վարչության, Երևան, 1928 թ., № 1, էջ 23, նաև՝ «Խորհրդային Հայաստան—1920—1925», ժողովածու, էջ 3։

ՀՍԽՀ հողագործության ժողկոմ Ար. Երզնկյանը, որը լավատեղյակ էր գաղթականության հարցին. «Մենք Նանսենին, որպես մեր և առհասարակ Խորհրդային Միության բարեկամի, անկասկած, հարգանքով ենք վերաբերվում և երբեք չենք կասկածում նրա բարի տրամադրությունների և ցանկությունների մասին, սակայն նրա միսիայից մեծ բան չենք սպասում։ Զէ՞ որ նա չէ որոշողն այդ խնդրը, այլ Ազգերի լիգան։ Եթե մենք ընդունել ենք Նանսենի միսիան, ունեցել ենք երկու հիմնական նպատակ, որը չենք թաքցնում։

Դեռ արտասահմանում գաղութահայության մեջ կան կազմակերպություններ, որոնք գիտակցաբար և թե անգիտակցաբար մթագնում են գաղութահայ աշխատավորության գիտակցությունը, օրոքելով նրան սին հույսերով, թե մեծ պետություններից և Ազգերի լիգայից մեծ սպասելիքներ ունենք։

Մենք բոլոր հնարավորությունները տվեցինք Նանսենին, առաջարկեցինք բոլոր թե մեծ և թե դյուրին ծրագրերը, որպեսզի գաղութահայության աշխատավոր մասսաները տեսնեն, թե մեծ պետություններից և լիգայից սպասելիքներ չկան...

Տալով Նանսենին բոլոր հնարավորությունները, մենք փակեցինք արտասահմանում գտնված մեր բոլոր հակառակորդների պրովոկացիաների բոլոր դռները։ Մենք պարզ և որոշակի ասացինք Նանսենին—մենք մուրալու ցանկություն չունենք, եթե դուք և ձեզ ուղարկողներն ուզում եք, որ ներգաղթի հարցը լուծվի, տվեք մեզ փոխառություն, մենք պատրաստ ենք ձեր փոխառությունն ապահովելու նույնիսկ արտասահմանյան բոլոր բանկերի միջոցով, մենք այդ հնարավորությունը կստեղծենք։ Մենք պատրաստ ենք լավ տոկոս վճարել, որովհետև ուզում ենք, որ գաղթականության հարցը լուծվի»⁴⁷։

* * *

Դատապարտելով Ազգերի լիգայի երկերեսանի ու անճարակ վերաբերմունքը հայ գաղթականության հարցում, սովե-

⁴⁷ «Խորհրդային Հայաստան», 11 սեպտեմբերի, 1925 թ., № 210։

տական կառավարությունը և ողջ հայ աշխատավորությունը միաժամանակ արժանին են հատուցել հայ ժողովրդի լավագույն բարեկամ, մեծ մարդասեր Ֆր. Նանսենին, որի անկեղծությունը երբեք չի կարելի կասկածել:

Անկախ Ազգերի լիգայի խաղացած դերից, հայ զաղթականության թշվառ կացության բարելավման ուղղությամբ խոշոր ծառայություններ ունի Ֆր. Նանսենը, մի մարդ, որի գիտական անխոնջ գործունեությունը անխզելիորեն կապված է եղել հասարակական համարձակ պայքարի հետ: Չնայած այն բանին, որ նա իր քաղաքական հայացքներով մանր-բուրժուական դեմոկրատ էր, համակրանքով վերաբերվեց Ռուսաստանում հաղթանակած Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությանը և դարձավ սովետական ժողովրդի անկեղծ բարեկամը: Նանսենը մեծ մարդասեր էր, որի համար էլ Ռոմեն Ռուլանը դիպուկ կերպով նրան անվանել է «մեր ժամանակի միակ եվրոպական հերոսը»: Նանսենի պայծառ մարդասիրությունը դրսևորվել էր շատ վաղուց, դեռևս նրա բեհուային ճանապարհորդությունների դժվարին օրերին, ուստի պատահական չէր, որ նա խորապես ցնցված էր 1914—1918 թթ. իմպերիալիստական սպանդից և հետագայում իր ուժերն ամբողջովին նվիրաբերեց պատերազմի զոհերին օգնելու վեհ գործին:

Սկսած 1920 թ. գարնանից, Ֆր. Նանսենը Ազգերի լիգայում ներկայացնում էր Նորվեգիան: Նա նշանակվել էր որպես ռազմագերիների գործերով լիգայի գերագույն կոմիսար և մեծ ջանքեր գործադրեց օտարություն մեջ տառապող հարյուր հազարավոր ռազմագերիներին իրենց ընտանիքները վերադարձնելու ուղղությամբ: Ֆր. Նանսենի ծավալած գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակամիջոցում հաջողությամբ իրականացվեց ռազմագերիների փոխանակությունն ու հայրենադարձությունը:

Այնուհետև Նանսենն աչքի ընկավ դաժան երաշտի պատճառով 1921 թ. Սովետական Ռուսաստանում առաջ եկած սովի դեմ մարդասիրական պայքարի կազմակերպման գործում:

Նանսենի անխոնջ ջանքերը նպաստեցին սովամահությունից փրկելու բազմաթիվ մարդկանց կյանքը: Սովետական ժողովուրդը շատ բարձր գնահատեց թշնամիներով շրջապատված երիտասարդ սովետական հանրապետության ծանր փորձությունների դաժան օրերին Նանսենի մատուցած օգնությունը: Մոսկվայի քաղաքային սովետը 1921 թ. նրան ընտրեց նրա Մոսկվայի պատվավոր անդամ, իսկ սովետների համառու Մոստովետի պատվավոր անդամը 1921 թ. դեկտեմբերի 25-ին սաստանյան 9-րդ համագումարը 1921 թ. որտեղ ասված էր. «Սոսկարգեատրեց հատուկ պատվոգրով, որտեղ ասված էր. «Սովետների համառուսաստանյան 9-րդ համագումարը, ծանուցելով Պոլոլժիեում սովի դատապարտված գյուղացիներին թանալով Պոլոլժիեում սովի դատապարտված գյուղացիներին փրկելու ձեռնարկի ջանքերին, իր ամենախորին երախտագիտությունն է հայտնում ձեզ ՌՍՖՍՀ-ի միլիոնավոր աշխատավոր բնակչության անունից:

Ռուս ժողովուրդը չի մոռանա մեծ գիտնական, հետազոտող ու քաղաքացի Ֆր. Նանսենի անունը, որը մեռյալ Հյուսիսի հավերժական սառույցների միջով հերոսաբար ուղի հարթեց, բայց անգործ եղավ հաղթահարելու կապիտալիստական երկրների կառավարող դասակարգերի անսահման դաժանությունը, եսամոլությունը և անողորմությունը»⁴⁸:

Նանսենը հազիվ էր վերջացրել Պոլոլժիեի սովյալներին օգնելու իր դժվարին աշխատանքը, երբ ստիպված եղավ ձեռնամուխ լինել մարդասիրական մի այլ գործի: 1922 թ. սեպտեմբերին, ժնեում ներկա գտնվելով Ազգերի լիգայի նիստերին, կոստանդնուպոլսի իր ներկայացուցչից Նանսենն ստանում է հետևյալ բովանդակությամբ մի հեռագիր. «Անատոլիայի զաղթականների դրությունը շատ լուրջ է: Սպառնում է սովը: Առաջարկում եմ օգնություն կազմակերպել: Հեռագրեցեք ձեր համաձայնությունը»⁴⁹:

⁴⁸ ЦГАОРСС, ф. 1235, оп. 8, д. 8, л. л. 62—63, նաև «Известия ВЦИК», 27 декабря, 1921, № 292 (1435). Քաղվածքը բերված է ըստ Ֆրիտյոֆ Նանսենի «Ֆրամ»-ը Բեռլինի ծովում» գրքի, Երևան, 1958, էջ 7:

⁴⁹ Ֆրիտյոֆ Նանսեն, «Ֆրամ»-ը Բեռլինի ծովում, էջ 41—42:

Այդ կապակցությամբ Ազգերի լիգան Նանսենին հանձնարարում է զբաղվել հույն գաղթականությանն օգնություն կազմակերպելու խնդրով: Նանսենն ընդունում է այդ առաջարկությունը, անմիջապես մեկնում Բալկաններ և այնտեղ լայն օգնություն կազմակերպում հույն և այլազգի գաղթականներին:

Այնուհետև Նանսենի մարդասիրական հետադա գործունեությունը կապվում է հայ ժողովրդի՝ մասնավորապես սփյուռքահայ գաղթականության հետ: Մինչև 1925 թ. ամառը, երբ Նանսենն անձամբ եղավ Հայաստանում, նա բազմիցս առիթներ ունեցավ ծանոթանալու ինչպես հայկական հարցին, այնպես էլ աշխարհով մեկ ցրված հայ գաղթականության վիճակին:

Դեռևս 1922 թ. մարտի 1-ին սովյալներին օգնող Նանսենյան միջազգային կոմիտեի Մոսկվայի ներկայացուցիչ Ջոն Գորվինի և Մոսկվայում ՀՍԽՀ լիազոր-ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի միջև ստորագրվել էր մի համաձայնագիր, ըստ որի Սովետական Ռուսաստանի արտգործոցը Գ. Վ. Չիչերինի և Ֆր. Նանսենի միջև 1921 թ. օգոստոսի 27-ին կրնրված սլավոնագիրը պետք է տարածվեր նաև Սովետական Հայաստանի վրա⁵⁰:

Նանսենը շատ լավ տեղյակ էր Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի և այլ երկրների բազմազան հայ գաղթականների ծանր վիճակին, որը մի քանի տարի շարունակ քննարկման առարկա էր Ազգերի լիգայի նիստերում ու նրա զանազան հանձնաժողովներում:

Սակայն, մինչև Ազգերի լիգայի և իմպերիալիստական դիվանագիտության այլ ամբիոններից շարունակում էին խաբել հայ գաղթականությանը և սոսկ «սփոփանքի» խոսքեր շուայլել նրա հասցեին, գնալով այդ տարագիրների վիճակն ալելի էր վատանում: Հայ գաղթականներից շատերը հապճեպ կերպով երկրից փախած ու թուրքական սպանդից հազիվ փրկված լինելով, զուրկ էին անգամ իրենց քաղաքացիությունը հաս-

տատող փաստաթղթերից, և նրանց իրավունքները չէին ճանաչվում օրենքի առջև: Միջազգային իրավունքի տեսակետից նրանք համարվում էին պարզապես հայրենազուրկներ և ոչ որևէ պետության քաղաքացի կամ հպատակ⁵¹:

Գաղթականության այդ վիճակը դարձանելու նպատակով հայկական Ազգային պատվիրակության նորընտիր նախագահ Գաբրիել Նորատունկյանը դիմում է Ազգերի լիգային՝ հայ տարագիրներին Նանսենյան անձնագրերով ապահովելու խնդրանքով: 1923 թ. սեպտեմբերի 25-ին քննարկելով հայ տարագիրների քաղաքացիության հարցը, լիգան սկզբունքորեն ընդունում է նրանց օգնելու անհրաժեշտությունը: Ազգերի լիգայի խորհուրդը գտնում է, որ «Լոգանի քոնֆերանսն ի վեր հայոց խնդիրը իր բնույթը բոլորովին փոխած է: Այլևս կապ չունի ան թուրքիա բնակող հայերուն հետ, այլ հայոց խնդիրը ըսելով պետք է հասկանալ հարցն այն գաղթականներուն, որոնք թուրքիայեն դուրս կգտնվին և որոնց վիճակը կարելի չէ, որ անտարբեր թողու ունէ զգայուն սիրտ:

Ասոր վրա պետք է ավելացնել, որ դաշնակից պետությունները, որոնք հանձնառություններ ունեին հայ ժողովրդի հանդեպ, բարոյապես պարտավոր են այսօր զբաղելու հայ գաղթականներուն վիճակով, գոնե այդ կերպով զոհացում տալու համար իրենց և միջազգային խղճին»⁵²:

Լիգայի խորհուրդը, քննարկելով հայ գաղթականների վիճակը բարելավելու և նրանց իրավական դրությունը պարզելու հարցը, որոշում է, որ թուրքիայից հեռացած այն հայ տարագիրների համար, որոնց նորից այնտեղ վերադառնալու արտոնություն չի տրվում թուրքական կառավարության կողմից, և որոնցով չեն ուղում զբաղվել թուրքական հյուպատոսները՝ նրանց այլևս թուրքահպատակներ չճանաչելով, պետք է ստեղծել Ազգերի լիգայի հովանավորությունը վայելող մասնավոր անձնագրեր:

⁵⁰ Տե՛ս «Միություն», ՀԲԸՄ երկամսյա պաշտոնաթերթ, Փարիզ, 1929 թ., № 125, էջ 73—74:

⁵² «Վերջին լուր», 8 հոկտեմբերի, 1923 թ., № 2923:

⁵⁰ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 18, թ. 29—31:

Հայտնի է, որ դեռևս 1922 թ. լիգան այլ ազգությունների գաղթականների համար նույնպես սահմանել էր միջազգային անձնագրեր՝ Ազգերի լիգայի գաղթականական գործերի կոմիսար Ֆր. Նանսենի նախագահությամբ գործող կոմիտեի միջոցով, որից էլ այդ անձնագրերը ստացել են իրենց «Նանսենյան» անունը: Այդ անձնագրերով գաղթականները կարող էին անարգել կերպով ճամփորդել մի երկրից մյուսը և զբաղվել իրենց գործերով: Ազգերի լիգայի մեջ մտնող երեսունից ավելի պետություններ ճանաչել էին դրանց ուժն ու օրինականությունը: Եվ ահա լիգայի խորհուրդը որոշում է հայ գաղթականների ինքնության թղթերի՝ անձնագրերի նախապատրաստման գործը ևս հանձնարարել Ֆր. Նանսենի կոմիտեին:

Նանսենի կոմիտեի ուսումնասիրությունների ընթացքում պարզվում է, որ ինքնության թղթերի կամ անձնագրերի կարիք ունեցող հայ տարագիրների մեծ մասը համաշխարհային պատերազմի օրերին, արևմտահայության զանգվածային բռնագաղթի ժամանակ, առանց որևէ փաստաթղթերի արտասահման ապաստանած քաղաքացիներն էին:

Պարզ է, որ արտասահմանյան երկրներում դեգերող հայ գաղթականներն այդ պատճառով ամեն քայլափոխում բազմաթիվ դժվարությունների էին հանդիպում: Ուստի հայ տարագիրների իրավական դրությունը կարգավորելու նպատակով Ազգերի լիգայի որոշումը՝ նրանց ևս «Նանսենյան ինքնության թղթեր» տալու մասին, կարելի էր նկատել որպես միակ հարմար ելքը, որովհետև դրանով «անոնց իրավական դիրքը պիտի ճշտվեր և անոնք դուրսությունների պիտի վայելեին ճամբորդելու և իրենց անձնական ու առևտրական գործերով զբաղվելու» ժամանակ⁵³: Սակայն Ազգերի լիգայի կողմից երաշխավորվող այս ինքնության թղթերը երբեք հպատակության փոփոխություն չէին նշանակելու, «այլ առժամյա կարգադրություն մը, ի դուրսություն անտեղ գաղթականներու»⁵⁴:

Ինչպես արդեն վերևում ասվեց, 1923 թ. սեպտեմբերին Ազգերի լիգան հայ գաղթականներին ինքնության թղթեր տալու հարցին անդրադարձել էր Ազգային պատվիրակության նախագահ Գ. Նորատունկյանի խնդրագրի համաձայն: Երբ Ազգերի լիգան որոշում կայացրեց հայ գաղթականներին ինքնության թղթեր տալու հարցը հանձնել Նանսենի կոմիտեի ուսումնասիրությանը, իրականում ոչ ոքի չներկայացնող այսպես կոչված «Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը» Ալեքսանդր Խատիսյանի ստորագրությամբ մի բողոք-ապառնագիր է հղում ազգային պատվիրակությանը, ուր Գ. Նորատունկյանը մեղադրվում էր հայ գաղթականների իրավական դրության հարցով Ազգերի լիգային դիմելու համար: Դաշնակցության «վաստակավոր դիմանագետը» ուշ էր գլխի ընկել, որ այդ հարցի դրական լուծման դեպքում արտասահման ապաստանած հայ տարագիրների համար կսահմանվեին նանսենյան ինքնության թղթեր և ինքը կզրկվեր կարևոր գբադմունքից⁵⁵:

Լիգային ներկայացնելով իր խնդրանքը, Ազգային պատվիրակությունը հույս ուներ ժամանակավորապես դուրսություններ ստեղծել հայ գաղթականների համար և պաշտպանել նրանց քաղաքացիական իրավունքները, առաջիմ չշոշափելով նանսենյան անձնագիր ստացողների հպատակությունը և այլ հարցեր: Ազգերի լիգայի նանսենյան կոմիտեի սահմանած ժամանակավոր անձնագրերը համապատասխան կառավարությունների կողմից տրվելու էին նրանց, ովքեր թուրքական իշխանությունների ու հյուպատոսությունների կողմից զրկված էին հովանավորությունից ու պաշտպանությունից, սակայն, Ազգային պատվիրակության կարծիքով, վաղը կամ մյուս օրը հավանաբար դրությունը կփոխվեր և նրանք կկարողանային վերագաղթել իրենց նախկին բնակավայրերը, ուստի և կվերանային այդ անձնագրերը: «Հ. Հ. պատվիրակությունը», հանձինս Ալ. Խատիսյանի, սկզբում չէր առարկել Ազգերի լիգայի անունից հայերին տրվելիք ինքնության

⁵³ «Վերջին լուր», 21 հունվարի, 1924 թ., № 3012:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Տե՛ս «Վերջին լուր», 31 դեկտեմբերի, 1923 թ., № 2995:

թղթերի դադարափարին: Բայց հետագայում, ավելի մոտիկից շոշափելով այդ խնդիրը, հանգել էր այն եզրակացության, որ դրա տակ թաքնված է ուղղակի իր գոյություն դեմ ուղղված մի հարված, որովհետև դրանից հետո ինքն այլևս չէր կարող հայ գաղթականներին տալ ոչ ոքի կողմից չճանաչվող այսպես կոչված «հայկական անձնագիր», որից ստացվող եկամուտները հավանաբար փոքր տոկոս չէին կազմում նրա բյուջեում: Խրտվիլականման «Հ. Հ. պատվիրակության» ցուցանակի տակ ապրողների գոյության պահպանման համար պակաս կարևոր նշանակություն չունեն նաև այդ հարցի բարոյական կողմը: Այնուամենայնիվ, Ա. Խատիսյանի ուշացած բողոքը ոչ մի նշանակություն չի ունենում, և Ազգերի լիգայի խորհուրդը, ելնելով 1923 թ. սեպտեմբերի իր համապատասխան որոշումից, 1924 թ. հունիսի 12-ի հրապարակային նիստում, լսում է հայ գաղթականների իրավական դրության մասին գաղթականական գործերի գլխավոր կոմիսար Ֆր. Նանսենի ներկայացրած տեղեկագիրը և ընդունում հետևյալ որոշումը. «Ազգաժողովի (այսինքն՝ Ազգերի լիգայի—Հ. Մ.) Խորհուրդը քննելով գաղթականաց բարձր գոմիսներության տեղեկագիրը, ուր կատարված էր հայ գաղթականներու տրվելիք «ինքնության թուղթ»-երու մասին, եղած դիմումները, կուտա իր կատարյալ հավանությունը ձեռք առնված միջոցներուն ու պատրաստված ծրագրի մասին, և նկատի ունենալով խնդրուն ստիպողականությունը, կհրավիրե Ազգաժողովի անդամներն ու շահագրգռվող ուրիշ կառավարությունները՝ շնորհել իրենց անմիջական ու բարյացակամ հավանությունը՝ ընդհանուր քարտուղարության կողմն այս մասին իրենց ուղղված հաղորդագրության»⁵⁶:

Շուտով Ազգերի լիգայի մեջ մտնող բոլոր պետությունները, ինչպես նաև ոչ-անդամ այլ կառավարություններ, ընդունում են լիգայի անունից հայ տարագիրներին տրվող ինքնության թղթերի՝ այսպես կոչված նանսենյան միջազգային անձնագրերի օրինականությունը: Դրա շնորհիվ մի շարք երկր-

ներում երկար տարիներ հաղարավոր հայ գաղթականների քաղաքացիությունն ու իրավունքները օրինական էին ճանաչվում: Նանսենյան անձնագրերը կարևոր նշանակություն ունեցան հատկապես Բուլղարիայի, Ռումինիայի, Հունաստանի և ուրիշ երկրների հայ գաղթականների քաղաքացիական կացության կարգավորման համար:

Հետագայում մի շարք այլ դյուրություններ ստեղծվեցին հայ գաղթականներին նանսենյան անձնագրեր տալու գործում: Ազգերի լիգայի 1925 թ. նոր հրահանգի համաձայն, «երկար ատեն ի վեր Խորքիայեն հեռացած և Խուրքիո հետ իրենց բոլոր կապերը խզած հայերեն անոնք, որ փափաք հայտենեն, իրավունք պիտի ունենան իրենց նանսենյան անձնագրերու վրան արձանագրել տալու իրենց միայն ծննդավայրը և հայ ազգությունը»⁵⁷, այնուհետև անձնագրերի դիմաց հայ գաղթականներից զանձվող գումարը հասցվում է նվազագույնի և այլն⁵⁸:

Անկախ այն հանգամանքից, թե ով էր բարձրացրել և ով էր ընթացք ու լուծում տվել այդ հարցին, նանսենյան անձնագրերը դրական նշանակություն ունեցան հայ տարագիրների արտասահմանյան թափառական կյանքը որոշ չափով թեթևացնելու իմաստով: Այս առումով էլ դրվատանքի են արժանի այն մեծ ջանքերը և ջերմ հոգատարությունը, որ ցուցաբերեց Ֆր. Նանսենը հայ գաղթականներին իր անվամբ միջազգային լայն ճանաչում ունեցող անձնագրերով ապահովելու ուղղությամբ:

Ընդհանրապես, թե որքան ջերմ հոգատարություն էր տալու նանսենը հայ ժողովրդի հանդեպ, ի հակադրություն Ազգերի լիգայի, պարզ կերպով երևում է 1927 թ. հուլիսի 5-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահին նրա գրած նամակի հետևյալ տողերից. «Ես կարծում եմ, որ հազիվ թե կարիք կա հայտնելու Ձեզ, որ իմ սրտանց ցանկությունն է անել այն

⁵⁷ «Հայաստանի կոչակ», 3 հոկտեմբերի, 1925 թ., № 40, էջ 1170:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 27 փետրվարի, 1926 թ., № 9, էջ 410, նաև՝ 27 նոյեմբերի, 1926 թ., № 48, էջ 1658:

⁵⁶ «Վերջին լուր», 23 հունիսի, 1924 թ., № 3144:

բոլորը, ինչ եւ կարող եմ հայ գաղթականների և Ձեր հիանալի ժողովրդի համար, որին եւ ճանաչեցի Հայաստանում իմ կատարած անմոռանալի ճանապարհորդութեան ընթացքում:

Մի գրքում, որ ես արդեն ավարտում եմ, ես հույս ունեմ ծանոթացնելու Ձեզ և համայն աշխարհը այն մասին, թե ինչ եմ մտածում եւ Ձեր ժողովրդի և նրա ապագա հնարավորութիւնների մասին»⁵⁹:

Հայաստանում եղած կարճ ժամանակամիջոցում Ֆր. Նանսենը ծանոթացավ մեր երկրի բազմաբեղուն կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներին, այցելեց գյուղատնտեսական շրջաններն ու արդյունաբերական ձեռնարկութիւնները, բնութեան տեսարժան վայրերն ու պատմական հնագույն հուշարձանները, ազգային թանգարաններն ու նորարարող ուսումնական հաստատութիւնները, տեսավ հայ աշխատավորի շինարարական տաղանդի կերտած կոթողներն ու լսեց ժողովրդական ստեղծագործութեան զուլալ մեղեդիները: Երբ 1925 թ. հուլիսի 19-ին Նանսենը և նրա ուղեկիցները տեսան Զվարթնոցի հոյակապ տաճարի մնացորդները, հիացած մարդկային հանճարի հնագույն այդ ստեղծագործութեամբ, Նանսենը հայտարարեց. «այս հիանալի ավերակները ցույց են տալիս, որ ձեր ժողովուրդը զարմանալի ընդունակութիւն ունի դեպի քաղաքակրթութիւնը»⁶⁰:

Այցելելով մեր երկիրը և տեղում ծանոթանալով նրա աշխատասեր ժողովրդին ու դարավոր մշակութիւն, նորվեգացի մեծ մարդասերն իր ստացած անմիջական տպավորութիւնների ու եվրոպական լեզուներով մինչ այդ լույս տեսած աշխատութիւնների հիման վրա հետագայում գրեց «Խաբւած ժողովուրդ» գիրքը, որը, չնայած իր մեջ պարունակող որոշ ակնհայտ, բայց և անխուսափելի սխալներին, հանդիսանում է հայ ժողովրդի պատմութեան, նրա ողբերգական, բայց և հերոսական անցյալի, ինչպէս նաև լուսավոր ու պայծառ ապա-

գայի մասին եվրոպացի ուսումնասիրողների տված լավագույն գրքերից մեկը⁶¹: Հեռանալով Հայաստանից, Նանսենը չմոռացավ հայ ժողովրդին, այլ իր գրած գրքով ցույց տվեց, որ նրա ցավերն ու հոգսերը շատ մոտ ու հասկանալի են իրեն: Նրա գիրքը տալիս է հայոց պատմութեան վերաբերյալ մի համառոտ ու հետաքրքիր ակնարկ: Այդ փաստն ինքնին խոսում է այն մասին, որ Նանսենը եվրոպական լեզուներով կարդացել ու յուրացրել էր ահագին գրականութիւն Հայաստանի պատմութեան վերաբերյալ:

Սակայն առավել ուշագրավ են Նանսենի գրքի այն մասերը, որոնք նվիրված են Սովետական Հայաստանի առօրյային ու հայ գաղթականութեան հարցին: Նա գրվատանքով նկարագրում է սովետական իշխանութեան շինարար գործունեութիւնը Հայաստանում և մեղադրում Անտանտին ու Ազգերի լիգային, որոնք դժելով իրենց բոլոր խոստումները, չկատարեցին իրենց պարտքը հայ ժողովրդի հանդէպ:

Չնայած Ազգերի լիգայում հօգուտ հայ գաղթականութեան ծավալած իր բազմամյա եռանդուն գործունեութեանը, Նանսենին չհաջողվեց նրա հարցի լուծման ուղղութեամբ շատ թեքիչ շոշափելի արդյունքների հասնել: Եվ իմպերիալիստական մեքենայութիւնների հետեւանքով Ազգերի լիգայում հայ գաղթականութեան խնդրի վերջնական տապալումից խայթված՝ Նանսենը նորվեգերեն, գերմաներեն, անգլերեն և ֆրանսերեն լույս ընծայեց իր գիրքը, որն ինչպէս դիպուկ կերպով

⁶¹ 1929 թ. այդ գրքի մասին Պ. Մակինցյանը գրել է մի գրախոսական՝ «Նանսենի գործն ու գիրքը» վերնագրով (տե՛ս «Նոր ուղի», 1929, № 1, էջ 341—350), որտեղ անդրադառնալով հայ գաղթականութեան հարցի վերաբերյալ Ազգերի լիգայում Նանսենի ծավալած գործունեութեանը, միաժամանակ թարգմանաբար մեջ է բերել նրա գրքից առանձին կտորներ: Այնուհետև, Նանսենի մահվան առթիվ, 1930 թ. «Նոր ուղի»-ում (№ 4—5, էջ 46—60) «Խաբված ժողովուրդ»-ից հայերեն հրապարակվել է երկու հատված «Երկանալի բացումը» և «Հայկական հարցն ու Անտանտան», որոնք սակայն խիստ պակասավոր են թարգմանված: Թեև այդ գրքի գրվելուց հետո անցել են տասնամյակներ, այնուամենայնիվ, այն չի կորցրել իր արժեքը:

⁵⁹ Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 820, ք. 15:

⁶⁰ «Նորհրդային Հայաստան», 21 հունիսի, 1925 թ., № 140:

որակել է գերմանական հրատարակիչը՝ «մեղադրական է Անտանտայի և Ազգերի լիգայի դեմ»⁶²։

Նանսենը փաստորեն խաբվեց իր բարի մտադրությունների մեջ, Ազգերի լիգայից ակնկալած իր սպասելիքների մեջ։ Բայց խաբվելով հանդերձ, այդ համառ եվրոպացին իր հրատարակած գրքով վերժխնդիր եղավ իրեն խաբողներին։ Ինչպես բնութագրել է անգլիական «Թայմս» թերթը, «խաբված ժողովուրդ» գիրքը «կարիճի պես իր պոչի մեջ խաթոց ունի, որ վիրավորում է հաճոյակատարությունը բոլոր նրանց, ովքեր խոստացան ավելին, քան ի վիճակի էին կատարելու»⁶³։

Եվ դա բնավ պատահական բնութագրում չէր, այլ նկատի ունի այն սուր քննադատությունը, որ Ֆր. Նանսենը ծավալել էր իր աշխատության վերջում անգլիական կառավարության ու պետական գործիչների, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի հասցեին։ Մասնավորապես լիգայի մասին Նանսենը գրել է. «Ինչո՞ւ է Ազգերի լիգան հանձնաժողովներ նշանակում հարցն ուսումնասիրելու համար, թե ի՞նչ նվազագույն բան կարելի է անել հայրենադուրկ հայ գաղթականների օգտին։ Արդյոք ոմանց անմաքուր խիղճը հանգստացնելո՞ւ, իբր թե որևէ բան է արվում։

Բայց ի՞նչ նպատակով, քանի որ եղելությունը լավատեղյակ և գործը հասկացողների բարեխիղճ ուսումնասիրությունների հետևանքով արված ու շատերի կողմից ջերմորեն ընդունված առաջարկությունները չարժանացան մեծ տերությունների պաշտպանությանը, որոնք սառնասրտորեն մերժեցին ամենափոքր զոհողությունը՝ օգնելու համար ողորմելի գաղթականներին, որոնց նկատմամբ նրանք հանձն էին առել այնքան ծանր պարտականություններ։ Այս հարցին պատասխանում են, թե չի կարելի զոհողություններ կատարել ուրիշի համար, երբ մարդիկ հազիվ-հազ իրենց ցավն են հոգում։ Բայց արդյոք ավելի լավ չէ՞ր լինի այդ մասին խորհել այն ժամանակ, երբ հաստատ խոստումների և պատվի անունով

կոչ էր արվում այդ դժբախտներին՝ Անտանտի գործի համար զոհաբերել ոչ միայն իրենց դրամը և ունեցվածքը, այլև իրենց կյանքը»⁶⁴։

Այնուհետև, վերլուծելով հայ գաղթականության հարցի շուրջը տեղի ունեցած անց ու դարձը, եղած, բայց չիրականացված բազմաթիվ խոստումները, Նանսենը շվարած գրում է. «Մարդ տարակուսած հարցնում է, թե ի՞նչն էր իրոք այդ բոլորի նպատակը։ Արդյո՞ք այդ ամենը իսկապես դատարկ խոսքեր էին։ Դատարկ խոսքեր, առանց լուրջ հիմքերի։

Իսկ Ազգերի լիգա՞ն։ Մի՞թե նա նույնպես չէր զգում ոչ մի պատասխանատվություն»⁶⁵։

Իմպերիալիստական տերությունները Ազգերի լիգայում զննելով հայ գաղթականության հարցը, ցանկանում էին խաբել հասարակայնությանը, թե իբր իրենք մտածում են հայ տարագիրների մասին։ Իրականում նրանք ցանկանում էին Սովետական Հայաստանում երկարատև ժամանակով իրենց ձեռքը գցել տնտեսական կարևոր ձեռնարկներ ու դիրքեր և այնուհետև կախման մեջ գցելով սովետական իշխանությանը, իրենց քաղաքական կամքը թելադրել նրան։ Սովետական կառավարությունը, հանուն օտարության մեջ տառապող աշխատավոր հայ գաղթականության հարցի լուծման, ընդառաջելով Ազգերի լիգային, միաժամանակ ճշտորեն կռահեց իմպերիալիստական տերությունների իսկական նպատակները, ժամանակին հակահարված տվեց նրանց ստոր մեքենայություններին և կանխեց նրանց սպեկուլյատիվ հաշիվների իրականացումը։ Ահա թե ինչու Ազգերի լիգան և այնտեղ բազմած դիվանագետները հրաժարվեցին որևէ բան անել հանուն հայ գաղթականության։ Ահա թե ինչն էր իրոք այդ բոլորի նպատակը։ Հենց այս էր, որ ժամանակին չէր կարողացել ըմբռնել Ֆր. Նանսենը։ Հետո միայն նա հասկացավ, որ հայ գաղթականության հարցում Ազգերի լիգայի բռնած դիրքը ոչնչով չի տարբերվում մեծ տերությունների վերաբերմունքից

⁶² «Նոր-ուլի», 1929 թ., № 1, էջ 350։

⁶³ Նույն տեղում, 1930 թ., № 4—5, էջ 48։

⁶⁴ Fridjof Nansen, Betrogenes Volk, էջ 331։

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 333։

և խիզախորեն բողոքեց Անտանտի ու լիգայի դեմ, կրքոտ կերպով մերկացրեց նրանց ստոր գործունեությունը:

Վերջում Նանսենը գրում է. «Եվրոպայի ժողովուրդները և պետական գործիչները հոգնել են հավերժական հայկական հարցից:

Ինքնին հասկանալի է:

Այս հարցում նրանք միայն ձախողում կրեցին: Հայերի անունն անգամ նրանց նիրհող խղճերում արթնացնում է հիշողություն խորտակված կամ անկատար հանգիստվոր խոստումների ծանր շղթաների մասին, խոստումներ, որոնց կատարման համար նրանք մատր-մատին չէին խփել:

Այժմ խոսքը վերաբերում է այն փոքր, արյունոտ, սակայն նվիրված ժողովուրդին, առանց նավթի ու ոսկու հանքերի:

Վա՛յ հայ ժողովուրդին, որ նրան ներբաշեցին եվրոպական քաղաքականության մեջ: Նրա համար ավելի լավ կլիներ, որ նրա անունը երբեք ոչ մի եվրոպական դիվանագետի շուրթերին չլիներ:

Սակայն հայ ժողովուրդը երբեք չհուսահատվեց: Մշտական, համառ աշխատանքում նա սպասում էր, սպասում երկար: Նա սպասում է մինչև օրս էլ»⁶⁶, այսպես է ավարտում իր գիրքը մեծ մարգասերը:

Այո՛, հայ ժողովուրդն սպասում էր, սպասում էր, բայց արդեն ոչ երբեք եվրոպական իմպերիալիստներից, այլ ուսական հորիզոնում վեր բարձրացած կարմիր ու հրաբորբ դրոշից և Արարատի ստորոտում ծնունդ առած Հայաստանի անկախ ու սոցիալիստական պետությունից էր ակնկալում իր բազմաթիվ իրականացումը:

Հայաստանում կատարած իր ուսումնասիրությունների ընթացքում Նանսենը եկավ այն հաստատ համոզման, որ «միակ վայրը, ուր ներկայումս կարելի է տեղավորել ընչազուրկ հայ գաղթականներին՝ դա Սովետական Հայաստանն է: Այստեղ, ուր մի քանի տարի առաջ թագավորում էին ավերածությունը, թշվառությունը, սովը, այժմ սովետական կառավարության

հոգատարության շնորհիվ, հաստատված է խաղաղություն և կարգ ու կանոն, բնակչությունը որոշ չափով նույնիսկ ունեւոր է դարձել»⁶⁷:

1927 թ. կեսերին Նանսենը տեղեկություն է ստանում, որ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, այլևս չսպասելով Ազգերի լիգայի կեղծ որոշումներին, մտադիր է իր ներքին հնարավորությունների մոբիլիզացումով միջոցներ կուտակել ղոների, Սև ջրի և Զանգիբասարի ու մյուս հողամասերի հասիճանների չորացման ու ոռոգման համար: Ստանալով այդ տրախալի լուրը, Նանսենն անմիջապես դիմում է ՀՍԽՀ ժողովուրդին, հայտնելով, որ, եթե այդ ճիշտ է, ապա, չնայած ինքը դեռևս չի կարողացել ոռոգման ծրագրի իրագործման և գաղթականների տեղավորման նպատակով գումար ձեռք բերել, պիտի փորձի վարկեր ստանալ՝ գոնե գաղթականությանը Սովետական Հայաստան տեղափոխելու համար⁶⁸:

Նանսենը մեծ գովասանքով է խոսում դեպի հայ գաղթականությունը սովետական կառավարության ցուցաբերած ուշադիր և հոգատար վերաբերմունքի մասին՝ նշելով, թե «մենք տեսնում ենք, որ դուք գաղթական եղբայրների համար անում եք ավելին, քան կարող եք: Ցանկանում ենք, որպեսզի ձեր գաղթական եղբայրները շուտով միանան ձեզ հետ»⁶⁹: Նա միաժամանակ Ազգերի լիգայի խորհրդում հայտարարում է, որ եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը ոչնչով չի նպաստում հայ գաղթականներին Սովետական Հայաստան տեղափոխելու հարցի լուծմանը, հետևապես պետք է վերջ տալ այդ խաբեությունը⁷⁰:

Հայ ժողովրդի դժբախտ հատվածի՝ կապիտալիստական զանազան երկրներում զեղքող գաղթականության նկատմամբ հոգսը Նանսենը մոռացության չտվեց մինչև իր կյանքի վերջը: 1928 թ. նա շրջագայություն կատարեց Ամերիկայում, որի

⁶⁷ Ֆր. Նանսեն, «Յրամ»-ը Բեռլինի ծովում, էջ 42:

⁶⁸ Տե՛ս Հայկ. ՍՍՀ ՀՀԳԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 820, թ. 4:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 373, թ. 17:

⁷⁰ Տե՛ս «Правда», 28 сентября, 1927, № 221:

⁶⁶ Fridjof Nansen, Betrogenes Volk, էջ 333—334:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԵՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ, ՆՐԱ ԴԵՐԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ
ՀԵՏ ՍՓՅՈՒԹՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒՄԱՆ ԵՎ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Երկրի վերաշինության, արևմտահայ գաղթականությանը օգնելու և հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատավորների կապերի ամրապնդման ու նրանց հայրենադարձության իրականացման գործում մեծ դեր է խաղացել Հայաստանի օգնության կոմիտեն (ՀՕԿ-ը):

Հայաստանի օգնության կոմիտեն կազմակերպվել է 1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում, մի խումբ հասարակական գործիչների ու մտավորականների նախաձեռնությամբ: ՀՕԿ-ի հիմնադիր անդամների թվում էին՝ Ս. Կասյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ս. Համբարձումյանը, Ա. Բեկլադյանը, Ար. Երզնկյանը, Դ. Շահվերդյանը, Ա. Մելիքյանը, Ա. Կախոյանը, Ս. Մարտիկյանը, Հովհ. Թումանյանը, Նար-Դոստ, Դ. Դեմիրճյանը, Ե. Թադևոսյանը, Ռ. Մելիքյանը, Հ. Մանանդյանը, Լեոն, Ստ. Մալխասյանը, Վ. Արծրունին, Մ. Աբեղյանը, Գր. Զուբարյանը, Մ. Սարյանը և ուրիշներ:

Այն ժամանակվա ղեկավարին պայմաններում նման մի անկուսակցական, հասարակական կազմակերպության միջոցով գաղութահայության կենսունակ ուժերն օգտագործելու և նրան սոցիալիստական հայրենիքի շուրջը համախմբելու խնդիրն ուներ խիստ կարևոր նշանակություն:

ՀՕԿ-ի ստեղծումը արդյունք էր այն շրջահայաց ու խոհանքադաքականության, որ իրականացվում էր սփյուռքահայության նկատմամբ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կողմից: Այն ժամանակ ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը, կուսակցական ու պետական մեծ գործչին

հատուկ հեռատեսությամբ և նրբանկատությամբ, ՀՕԿ-ին մեծ կարևորություն էր տալիս ոչ այնքան նրա բերելիք նյութական օժանդակության, որքան արտասահմանի հայ զանգվածների շրջանում Սովետական Հայաստանի մասին ճշմարտացի տեղեկություններ տարածելու և հայրենիքի հետ նրանց կապն անխզելի պահելու իմաստով:

ՀՕԿ-ի հիմնադիր համագործակց անմիջապես հետո ստեղծվում են նրա տեղական մասնաճյուղերը Սովետական Միության հայաշատ գրեթե բոլոր քաղաքներում: Սակայն մինչև 1924 թ. սկիզբը ՀՕԿ-ը արտասահմանում գրեթե մասնաճյուղեր չունեի և իր գործունեությունը հայկական գաղթօջախներում իրականացնում էր ՀՕՄ-ի, Հայոց բարեգործական ընդհանուր միության և այլ կազմակերպությունների միջոցով: Այդ տեսակետից բացառություն էր կազմում միայն Պարսկաստանը, ուր Սովետական Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչության ու հյուպատոսությունների և տեղի առաջադիմական ուժերի ջանքերի շնորհիվ մասնաճյուղեր էին ստեղծվել դեռևս 1922 թ. փետրվարին: Նման դրությունը, հասկանալի է, ՀՕԿ-ին չէր կարող բավարարել և նրա կենտրոնական վարչությունը վճռական քայլեր էր կատարում արտասահմանյան մասնաճյուղեր կազմակերպելու ուղղությամբ:

Սակայն հենց սկզբից, ինչպես և պետք էր սպասել, գաղութահայ ունեոր խավերն ու ռեակցիոն ուժերը մասամբ անտարբեր, մասամբ էլ բացահայտ թշնամական դիրք բռնեցին «պոլշեիկյան» Հայաստանին օգնող կազմակերպության մասնաճյուղերի ստեղծման գործում: Հակառակ դրան, սփյուռքահայ աշխատավորական լայն զանգվածները բուռն հետաքրքրություն և մեծ ակտիվություն ցուցաբերեցին հայրենիքին օգնող հաստատություն կազմակերպելու ուղղությամբ:

Այսպես, օրինակ, հունահայ աշխատավորները արտասահմանում առաջիններից մեկը կազմակերպեցին ՀՕԿ-ի տեղական մասնաճյուղեր (ապրիլ, 1924 թ.) և, չնայած իրենց քաղաքական ու տնտեսական անբարենպաստ կացությանը, զգալի միջոցներ տրամադրեցին ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությանը: Արդեն 1925 թ. սկզբներին ՀՕԿ-ի մասնաճյուղեր

էին կազմակերպվել Ֆրանսիայի, Բալկանների, Մերձավոր Արևելքի, ԱՄՆ-ի, Հարավային Ամերիկայի և այլ հայկական գաղթօջախներում:

Գաղթականությունը դեպի Սովետական Հայաստան տրամադրելու տեսակետից մեծ նշանակություն ունեցավ 1921 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ՀՊԿ-ի առաջին նախագահ Հովհաննես Թումանյանի և քարտուղար Երվանդ Թաղիանոսյանի առաքելությունը դեպի Կ. Պոլիս: Այդ պատվիրակությունը հաջողվեց Կ. Պոլսում միավորել մոտ հինգ տասնյակի հասնող մշակութային ու բարեգործական ազգային կազմակերպությունների մինչ այդ անջատ-անջատ ծավալված գործունեությունը: Հ. Թումանյանի գլխավորած պատվիրակությունը հատկապես սերտ կապերի մեջ մտավ այսպես կոչված «Հայրենիքի օգնության մարմնի» հետ, որն ստեղծվել էր 1920 թ. հոկտեմբերին և բացի Կ. Պոլսից մասնաճյուղեր ուներ նաև Ռումինիայում, Բուլղարիայում և մի քանի այլ վայրերում: ՀՊԿ-ի նպատակն էր նյութական ու բարոյական աջակցություն կազմակերպել Հայաստանին: Սակայն, երբ ՀՊԿ-ի պատվիրակությունը Կ. Պոլիս հասավ, ՀՊԿ-ին փաստորեն անգործության մատնված գտավ դաշնակցների հակասովետական պրոպագանդայի և որոշ չափով նաև ռամկավարների անտարբեր վերաբերմունքի հետևանքով: ՀՊԿ-ի պատվիրակությանը հաջողվեց զգալի չափով աշխուժացնել ՀՊԿ-ի գործունեությունը և ամրապնդել նրա դիրքերը: 1921 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀՊԿ-ի և ՀՊԿ-ի ներկայացուցիչների ստորագրություններով մի շրջաբերական է ուղարկվում գաղութահայ բոլոր կարևոր կենտրոնները: Շրջաբերականում կոչ էր արվում տեղերում ստեղծել Հայաստանի օգնության կոմիտեի մասնաճյուղեր, կապվել ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչության հետ և ամեն կերպ նպաստել երկրի վերաշինության ու գաղթականության նյութական վիճակի բարելավման գործին:

Վերոհիշյալ կոչը լայն արձագանք գտավ սփյուռքահայու-

թյան մեջ և հատկապես Կ. Պոլսում: Ամենուրեք սկսեցին կազմակերպվել հանգանակություններ ու նվիրատվություններ հայրենիքի օգտին: Չանցավ մի երկու ամիս և Հայաստան հասավ ալյուր, հագուստեղեն, դեղորայք, դրամ և այլն²:

Շուտով Կ. Պոլսի հայկական կարմիր խաչի ընկերությունը Երևան ուղարկեց հինգ հոգուց բաղկացած բժշկական մի ջոկատ՝ երեք վագոն դեղորայքով և հիվանդանոցի ու դեղատան սարքավորումներով: Հայրենիքի օգնության մարմինը Կ. Պոլսից Հայաստան գործուղեց հատուկ պատվիրակություն՝ երկրի դրությանը ծանոթանալու և ավելի նպատակասլաց օգնություն կազմակերպելու միջոցառումներ մշակելու նպատակով³: Եվ այսպես գնալով աշխուժանում էր ՀՊԿ-ի գործունեությունը, այն դառնում էր կապող օղակ հայրենիքի և սփյուռքի միջև:

* * *

Հայաստանի օգնության կոմիտեն իր 16-ամյա գոյության ընթացքում անցել է գործունեության երեք հիմնական էտապ: Առաջին էտապն ընդգրկում է 1921—1923 թթ., երբ ՀՊԿ-ի գլխավոր ուղադրությունը կենտրոնացված էր բնակչության՝ հատկապես գաղթականության համար պարեն, հագուստեղեն, դեղորայք և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների ձեռք բերելու ու բաշխելու վրա:

ՀՊԿ-ի գործունեության աշխուժացման իմաստով կարևոր նշանակություն ունեցավ նրա երկրորդ համագումարը, որը կայացավ 1922 թ. հուլիսին Երևանում: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև ՀՊԿ-ի և գաղութահայ այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Համագումարը, ամփոփելով կատարված աշխատանքները, կենտրոնական վարչությանը հանձնարարեց՝ այսուհետև ևս շարունակելով կարիքավոր բնակչությանը օգնություն ցույց տալու գործը, առաջիկայում առավել գործոն մասնակցություն ունենալ երկրում ծավալված շինարարական ձեռնարկներին:

¹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 393, թ. 15:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 4/114, գ. 3, թ. 101—102:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

204-ի գործունեության այդ կողմը ավելի շեշտվեց նրա երրորդ համագումարի կողմից (հոկտեմբեր, 1923 թ., Երևան), որի աշխատանքներին մասնակցում էին արտասահմանյան մի շարք երկրների գաղութահայության ներկայացուցիչները ևս: Համագումարը ամփոփեց կենտրոնական վարչության ու տեղական մասնաճյուղերի կատարած աշխատանքները և նկատի առնելով բնակչության նյութական դրության որոշ բարելավումը, խնդիր դրեց վերջ տալ միջոցների օգտագործման սպառողական բնույթին ու որդեգրել գործունեության բյուրյախի ուղիներ, որոնք մնայուն ազդակ հանդիսանալին երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքում:

204-ի գործունեության երկրորդ էտապում՝ 1923—1931 թթ., ուշագրության կենտրոնում էր գաղութահայ աշխատավորներին կազմակերպչորեն համախմբելու գործը: Երկրի ներսում 204-ը այդ շրջանում իրականացնում է շինարարական ու մշակութային կարևոր ձեռնարկներ: Կազմակերպական եռանդուն գործունեության ծավալման շնորհիվ արդեն 30-ական թվականների սկզբներին Հայաստանի օգնության կոմիտեն արտասահմանում ուներ 200-ից ավելի մասնաճյուղեր՝ ավելի քան 10.000 անդամներով⁴: Այս էտապում 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից արտասահման են մեկնում մի շարք պատվիրակություններ ու անհատ գործիչներ, պրոպագանդայի համար օգտագործվում են գրականությունը, կինոնկարները, Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային նվաճումների շրջիկ ցուցահանդեսները, հրատարակվում են գեղարվեստական դանազան ալբոմներ ու բացիկներ, պարբերականներ և այլն, որոնց շնորհիվ երկրի մասին սփյուռքում միակ ճիշտ և հանգամանորեն տեղեկություն տվող կազմակերպությունը դառնում է 204-ը:

204-ի գործունեության երրորդ էտապը սկսվում է 1931 թվականից, երբ մեծ թափ ու լայն ծավալ են ստանում նրա

⁴ Տե՛ս «204», ամսագիր, օրգան արտասահմանյան 20-ի-երի, Փարիզ, 1935, № 2, էջ 583—584:

կենտրոնական վարչության ղեկավարությամբ հայրենակցական ու վերաշինաց միությունների կողմից նախորդ տարիներին սկսված նոր ավանների կառուցումը Հայաստանում: Երկրի տնտեսական կյանքի բարելավմանը զուգընթաց՝ լայն հնարավորություններ են ստեղծվում նաև ավելի մեծ մասշտաբով ներգաղթի կազմակերպման համար: Հայրենադարձության իրականացման գործում 204-ի կենտրոնական վարչությունն ու նրա արտասահմանյան մասնաճյուղերը ունեցել են գործոն մասնակցություն:

* * *

1926 թվականի սկզբներին, երբ արդեն 204-ը լայնորեն իր կազմակերպություններն էր տարածել արտասահմանյան հայ գաղութներում, երբ արդեն երկրի բնակչությունը բնավ կարիք չուներ ՍՍՀՄ-ում գոյություն ունեցող մասնաճյուղերից ստացվող աննշան օժանդակությունների, կենտրոնական վարչությունը որոշեց դադարեցնել նրանց գործունեությունը: Այդ շրջանում փոխվել էր նաև 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի դերը: Դրանք հիմնականում դարձել էին գաղութահայությանը մայր հայրենիքի հետ կապող առաջադիմական մասսայական կազմակերպություններ: Սփյուռքահայությանը Սովետական Հայաստանի հետ կապելու և նրա մասին ճշմարտացի տեղեկություններ տալու իմաստով այդ տարիներին մեծ դեր են կատարել 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից արտասահման մեկնած պատվիրակությունները:

Այսպես, 1924 թ. վերջերին արտասահման է գործուղվում 204-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, ՄԽՆՀ հողծովուհում Ար. Երզնկյանը: Նա լինում է Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում և Անգլիայում, ուր բազմաթիվ հանդիպումներ է ունենում գաղութահայ աշխատավորության հետ, հանդես գալիս Սովետական Հայաստանի մասին հանգամանալից ղեկուցումներով ու ելույթներով, օգնում հիմնելու 204-ի մասնաճյուղեր և բարեգործական միության ներկայացուցիչ-

ների հետ կնքում մի շարք համաձայնագրեր՝ Հայաստանին հետակված որոշ գումարների օգտագործման վերաբերյալ⁵։

Հայաստան վերադառնալուց հետո, 1925 թ. փետրվարին, 204-ի կենտրոնական վարչության ընդլայնված պլենումում Ա. Երզնկյանը հանդես է գալիս հատուկ զեկուցումով, որի մեջ մանրամասնորեն անդրադառնում է իր ուղևորության արդյունքներին։ Ար. Երզնկյանը ներկայացնում է դադութաճաշության թշվառ կյանքի տխուր պատկերը, նրա աշխատավորական մասի անվերապահ համակրանքը Սովետական Հայաստանի նկատմամբ։ Ար. Երզնկյանը նշում է, որ սփյուռքահայության ամենահիմնական հոգսը դեռևս չհիմնավորված տարագիրների և որբերի խնդիրն է։ Հատկապես հուսահատական վիճակում էին գտնվում հայ որբերը, որոնց խնամքով զբաղվելու կոչված գադութաճաշ բարեգործական հաստատությունները փաստորեն վաճառում էին որբերին զանազան ֆիրմաների ու անհատների, նրանց ցրում էին Ֆրանսիայից մինչև Կանադա։ Հասկանալի է, թե ինչ տխուր հետևանքների կարող էր հասցնել հայ որբուկների ճակատագրի հանդեպ նման անհոգի վերաբերմունքը։

Սովետական Հայաստանի և սփյուռքահայության կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև արտասահմանում 204-ի գործունեության հետագա աշխուժացման տեսակետից կարևոր դեր խաղաց 204-ի կենտրոնական վարչության կողմից 1925 թ. վերջերին հայկական գաղութները մեկնած նոր պատվիրակությունը։ Այդ պատվիրակությունը, որի կազմի մեջ մտնում էին կենտրոնական վարչության քարտուղար Գրիգոր Վարդանյանը, վարչության անդամ Կարեն Միքայելյանը և Հայաստանի կարմիր խաչի նախագահ բժիշկ Սպանդարտ Կամսարականը, արտասահման մեկնեց 1925 թ. նոյեմբերի 5-ին և հայրենիք վերադարձավ 1926 թ. դեկտեմբերի 1-ին, զրեթե 13 ամիս շրջելով հայկական գաղթօջախներում։ Պատվիրակությունը եղավ Գերմանիայի, Բելգիայի, Շվեյցարիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի ու Ամերիկայի գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում և ծանոթացավ սփյուռքահայության կյանքին։

Պատվիրակության անդամներն ուսումնասիրեցին 204-ի արտասահմանյան գործունեությունը, հիմնադրեցին նոր մասնաճյուղեր և այլն։ Նրանք ամենուրեք հանդես էին գալիս Սովետական Հայաստանի նվաճումների և 204-ի հետագա անելիքների մասին դասախոսություններով ու զեկուցումներով, որոնք ուղեկցվում էին Հայկինոյի նկարահանած ֆիլմերով կամ ուրիշ ցուցադրական նյութերով։ Պատվիրակությունն իր հետ արտասահման էր տարել մի փոքրիկ շրջիկ ցուցահանդես, զեղարվեստական բազմաթիվ պատկերազարդ ալբոմներ ու դիագրամներ, որոնք որոշակի դադափար էին տալիս Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային վերելքի մասին։

Հարկ է նշել, որ 204-ի պատվիրակությունը ջերմ ընդունելություն արժանացավ սփյուռքահայության կողմից։ Պատվիրակության անդամներն իրենց շրջագայությունների ընթացքում եղան տարբեր երկրների մոտ 60 քաղաքներում, ավելի քան 120 անգամ ունեցան հրապարակային բանախոսություններ ու զեկուցումներ, որոնց ներկա գտնվեցին տասնյակ հազարավոր հայեր։ 204-ի կենտրոնական վարչության միջոցներով ու պատվերով Հայկինոյի նկարահանած «Նորհրդային Հայաստան» վավերագրական կինոնկարը, որն ընդգրկում էր երկրի բազմաբովանդակ կյանքի բոլոր բնագավառները, նույնպես մեծ հաջողություն ունեցավ։ Ինչպես հաղորդում են պատվիրակության անդամներն իրենց տպավորություններում, ամեն անգամ, երբ դահլիճում մարում էր լույսը և խավարի միջից երևում էին Սովետական Հայաստանի գերբն ու պետական գրոշը, հայրենակարոտ հուզված սրբերը հրճվանքի գերագույն պահ էին ապրում և խանդավառ օվացիա սարքում ի պատիվ հայրենիքի։ Գաղութահայության վրա այդ կինոնկարի գործած ազդեցությունն այնքան ուժեղ էր, որ մի շարք երկրներում դաշնակները դիմեցին տեղական իշխանություններին, խնդրելով արգելել նրա ցուցադրումը։

Պատվիրակության ծավալած եռանդուն գործունեությունը շնորհիվ ամրապնդվում են 204-ի մասնաճյուղերը, կազմակերպվում նորերը։ Այդ շրջանում արդեն նրանց թիվը Ֆրանս-

⁵ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 66, թ. 66—68։

սիայում հասնում էր 32-ի, ԱՄՆ-ում՝ 45-ի, բազմաթիվ մասնաճյուղեր էին ստեղծվել նաև հայկական այլ գաղթավայրերում: 204-ի շուրջն էին համախմբվում հատկապես աշխատավորական տարրերը, որի շնորհիվ այն դառնում էր սովետական օրինակալից սփյուռքահայ զանգվածների անկուսակցական ամենամասսայական կազմակերպությունը:

Գաղութահայության բարոյական աջակցությունից բացի, պատվիրակությունը ձեռք բերեց նաև նյութական որոշակի արդյունքներ: 204-ի Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Ամերիկայի մասնաճյուղերը զգալի գումար տրամադրեցին ներգաղթողների համար Հայաստանում բնակարաններ կառուցելու ֆոնդին: Այդ միջոցներով հետագայում Երևանում կառուցվեցին մի քանի շենքեր, որտեղ օթևան գտան տարագրությունից հայրենիք վերադարձած հարյուրավոր ընտանիքներ: Այսպես, օրինակ, ԱՄՆ-ում կազմակերպված Մալաթիայի հայրենակցական միությունը Հայաստան ներգաղթող մալաթիացիների համար պատվիրակությանը հանձնեց 30.000 դոլար: Էջմիածնի շրջանի Էվջիլարի նորակառույց ջրանցքով ոռոգվող հողերի վրա հիմնադրված Նոր Եվդոկիա ավանի համար Բելգիայի հայ գաղութից ձեռք բերվեց 27.000 բելգիական ֆրանկ: Այլ գաղութներից ու հաստատություններից ստացվեց 20.000 դոլար Հայաստանում մի քանի գյուղական դպրոցներ կառուցելու համար, 24.000 ոտբլի՝ մեղվաբուծական դպրոց հիմնելու համար, 70.000 ֆրանկ՝ Երևանում ակնաբուժական կլինիկա կազմակերպելու համար: Պատվիրակությունը Հայաստան բերեց նաև մեծ քանակությամբ լաբորատոր սարքավորումներ՝ Երևանի համալսարանի համար⁶:

Պատվիրակության անդամները արտասահմանում ծանոթացան նաև մի քանի տասնյակի հասնող հայկական կուսակների, նվիրատվությունների և ազգային այլ գումարների խնդրի հետ: Պատվիրակության հավաքած նյութերի և ՀՍԽՀ

Ժողովրդի շնորհից առնթեր «Կտակների ուսումնասիրության հանձնաժողովի» ձեռք բերած փաստաթղթերի հիման վրա 1928 թ. 204-ը Մոսկվայում հրատարակեց պատվիրակության անդամ Կարեն Միքայելյանի «Հայ ժողովրդական հարստությունները արտասահմանում» գրքույկը: Վերջինս մեծ իրարանցում ու շփոթ առաջացրեց գաղութահայ «բարեգործական» շրջաններում: Այդ գրքույկը հնարավորություն տվեց սփյուռքահայությանը ճանաչելու իր «բարեբարներին», որոնք տարիներ շարունակ հայ ժողովրդից թաքցրած էին պահում իրականում նրան պատկանող ազգային հսկայական գումարները: Դրա շնորհիվ սփյուռքահայ առաջադիմական խավերը հնարավորություն ստացան իրենց արդար բողոքի ձայնը բարձրացնելու հանրային միջոցները շոյալոդների դեմ և ըստ կարելիության այն օգտագործելու ազգային-մշակութային նպատակներով:

1928 թ. ամռանը 204-ի կենտրոնական վարչությունը մի նոր պատվիրակություն (Գրիգոր Վարդանյան, Արամայիս Մուսայելյան) գործուղեց արտասահման: Այդ պատվիրակությունը դարձյալ շուրջ մեկ տարի շրջագայեց Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական գաղութներում, ծանոթացավ սփյուռքահայ աշխատավորության վիճակին և 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի գործունեությանը: Պատվիրակությունը զեկուցումներով, ելույթներով, լուսանկարների և ցուցադրական այլ նյութերի միջոցով սփյուռքահայությանը ներկայացրեց երկրի կյանքը: Գաղութներում մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց «Խորհրդային Հայաստանն այսօր» վավերագրական ֆիլմը: Այդ նույն շրջանում Ամերիկայում և այլ երկրներում ցուցադրվում էին Հայաստանի պետականության արտադրած «Նամուս» և «Չար ոգի» գեղարվեստական կինոնկարները, որոնք նույնպես մեծ հաջողություն ունեցան⁷:

Այսպիսով, 204-ի պատվիրակությունները, ինչպես նաև Սովետական Հայաստանի ղեկավար գործիչների ու մտավոր-

⁶ Մանրամասն տե՛ս ՀՍՍՀ 224ՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 298, թ. 10—14 (204-ի կենտրոնական վարչության 1926 թ. ղեկաեմբերի 31-ի նիստում պատվիրակության տված հաշվետվությունը):

⁷ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ 224ՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 463, թերթ 7—10:

յրականների արտասահմանյան ուղևորությունները, պրոպագանդայի բազմազան միջոցները, 20-ական թվականների վերջերին մեծապես ուժեղացրին 204-ի դիրքերը հայկական գաղութներում գոյություն ունեցող ուրիշ կազմակերպությունների համեմատությամբ:

Սովետական Հայաստանի մասին սփյուռքահայությունը ճիշտ գաղափար տալու և բուրժուական-ազգայնական կուսակցությունների դեմ պայքար կազմակերպելու տեսակետից կարևոր դեր էին կատարում նաև 204-ի պարբերականներն ու այլ հրատարակությունները: 204-ի կենտրոնական վարչության առաջին պարբերականը «Հրավիրակ» ամսագիրն էր, որը լույս էր տեսնում 1925—1926 թթ.: Ընդառաջելով արտասահմանյան մասնաճյուղերի և սփյուռքահայ աշխատավորների ցանկություններին՝ 204-ի կենտրոնական վարչությունը 1928 թ. հրատարակում է «204-ի տեղեկատու» ամսագիրը:

Տարբեր ժամանակներում մի քանի պարբերականներ են լույս ընծայել նաև 204-ի Թիֆլիսի և Մոսկվայի մասնաճյուղերը («Օգնիր Հայաստանին», «Հայրենաշեն», «Вестник Комитета Помощи Армении», «Возрождающаяся Армения», «Լրաբեր»):

Իրենց տպագիր օրգաններն ունեին նաև 204-ի Ամերիկայի կենտրոնական վարչությունը («Շինարար» հանդեսը, որը լույս էր տեսնում 1927 թ. սկսած), Եգիպտոսի մասնաճյուղը («204» ամսագիրը): 204-ի Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությունը 1933—1935 թթ. փարիզում հրատարակում էր «204» ամսագիրը, որպես 204-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի օրգան:

Սովետական Հայաստանի վերելքը, սփյուռքահայության կյանքը և 204-ի գործունեությունը մանրամասնորեն լուսաբանում էր նաև 1925—1930 թթ. Փարիզում լույս տեսնող «Երևան» թերթը:

204-ի բոլոր օրգանները, ինչպես նաև սփյուռքահայ ամբողջ առաջադիմական մամուլը նպաստում էին հայրենիքի հետ գաղութահայ աշխատավորության կապերի ամրապնդ-

մանը, Սովետական Հայաստանի համակիրների աճին, 204-ի մասնաճյուղերի գործունեության հաջող ծավալմանը, հայրենադարձության իրականացմանը և այլն:

1925 թ. սկզբին 204-ի կենտրոնական վարչությունը հիմնում է գեղարվեստական հրատարակչության բաժին, որը մեծ թվով ուսումնասիրություններ, գեղարվեստական երկեր, նրկարներ, ալբոմներ և այլ գործեր լույս ընծայեց, դրանով իսկ խթանելով երկրի մշակութային կյանքի վերելքին:

Այդ բոլոր հրատարակությունների միջոցով 204-ը նպատակ ուներ աշխարհով մեկ ցրված հայությունը բազմակողմանի և ճիշտ գաղափար տալ Սովետական Հայաստանի մասին և նրանց մեջ միշտ վառ պահել սերը հայրենի երկրի նկատմամբ:

Հայաստանի օգնության կոմիտեի գործունեությունն առաջ էր բերում գաղութահայ հետադիմական ուժերի և հատկապես դաշնակցության կատաղի թշնամանքը: Բազմաթիվ փաստեր կան դաշնականների կողմից 204-ի մասնաճյուղերի ու անդամների նկատմամբ կատարված մատնությունների, զրպարտությունների ու սպանությունների մասին: Դեռևս 1921 թ. վերջին, երբ նոր էր կազմակերպվել 204-ը, դաշնականների Կ. Պոլսի օրգան «Ճակատամարտ»-ը պրովոկացիոն լուրեր էր տարածում, թե իբր նրա հիմնադիրները «չեկայի սպանալիքների տակ են ստորագրել և անդամագրվել կոմիտեին» և ոչ թե իրենց կամքով ու ցանկությամբ⁸:

Հենց այդ պրովոկացիաների ու բանտարկությունների պատճառով էլ 204-ը սկզբում իր նյութական առաքումները Հայաստան կատարում էր ոչ թե ուղղակի 204-ի կենտրոնական վարչության հասցեով, այլ Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի Երևանի բաժանմունքի միջոցով⁹:

Դաշնականները տեսնում էին, որ գաղութահայ զանգվածների շրջանում Սովետական Հայաստանի ձեռք բերած լայն

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 6, թ. 5—6:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 24:

համակրանքի և 204-ի մասնաճյուղերի մասսայականության հետեանքով արագորեն կորցնում են իրենց հենարանը: Ուստի ձգտում էին ամեն կերպ արգելակել 204-ի մասնաճյուղերի ստեղծմանն ու նրանց գործունեության ծավալմանը, ժողովրդական զանգվածներին հեռու պահել Սովետական Հայաստանին համակիր 204-ի կազմակերպություններից: Ահա արտասահմանում 204-ի մասնաճյուղերի ստեղծմանը դաշնական խանգարելու բաղձաթիվ փորձերից մեկը. 1924 թ. հոկտեմբերի 23-ին Բեռլինի «Հայ ուսանողական միությունը» ժողով է հրավիրում 204-ի մասնաճյուղ հիմնելու համար: Ժողովին ներկա են լինում մոտ 70 հոգի, և, ինչպես նշված է այդ մասին եղած փաստաթղթում, եկել էին նաև հայ գաղութի «թափառական հերոսները» (խոսքը դաշնականների մասին է—Հ. Մ.), որոնց նպատակն էր խանգարել 204-ի մասնաճյուղի կազմակերպումը: Ժողովը տեսնում է մինչև կեսգիշեր, բայց դաշնականների պարագլուխ Արշակ Զամալյանի և նրա համախոհների դիմադրության պատճառով հնարավոր չի լինում գրական արդյունքի հասնել: Նախաձեռնողները հարկադրված հրավիրում են երկրորդ ժողովը և իրականացնում 204-ի մասնաճյուղի կազմակերպումը¹⁰:

Դաշնականներն իրենց մատնություններով, սպառնալիքներով ու սպանություններով հասան այն բանին, որ տեղական իշխանությունները արգելեցին 204-ի Բեյրութի, Կահիրեի, Ասեքսանդրիայի և Ալժիրի մասնաճյուղերը: Խիստ զավեշտական է հնչում իրենց «ազգասեր» ու «հայրենասեր» հորջորջող դաշնականների՝ Ալժիրի իշխանությունների մոտ կատարած այն զրպարտչական մատնությունը, թե իբր երկրաշարժից տուժած լենինականի բնակչության օգտին 204-ի տեղական մասնաճյուղի կողմից հանգանակվող գումարը «կոմունիստական կուսակցության համար է»¹¹:

Պայքարի նույն խարդախ մեթոդներին էին դիմում դաշնականները նաև Հունաստանում, Հարավային Ամերիկայում և

այլ երկրներում: Այսպես, օրինակ, Բուենոս-Այրեսի մասնաճյուղը 204-ի կենտրոնական վարչությանն ուղարկած իր գեկուցագրերից մեկում այդ մասին հայտնում է հետևյալը. «Հանրաժանութ են այն մատնությունները, որոնք կատարվեցան մեր «Չարենց գրագարանի» վրա, որու բերումով ձերբակալվեցան երեք տասնյակ մը ժողովականներ Պուենոս-Այրեսի մեջ, ժողովրդային վարժարանի և 204-ի գրագարանի վրա՝ Մոնթե-Վիտեյի մեջ, ուր բանտ առաջնորդվեցան մեք կարգ մը ընկերներեն ու համակիրներեն: Հարձակումներն զերծ չեղան Պրագվիի ու Ֆլորենսի մեր ընկերները: Մանավանդ Ֆլորենսի մեջ մատնիչ ստոր արարածները չի վարանեցան ոստիկանատան մեջ հայտարարել իրենց ֆաշիստ ըլլալը և նույնիսկ եկեղեցական քաղաքացիներին զրպարտել իբրև հեղափոխական, հակակառավարականներ»¹²:

Ինչ խոսք, որ այլ վարքագիծ չէր էլ կարելի սպասել նրանցից, ովքեր նույնիսկ Նյու-Յորքում հրատարակվող հայ բողոքականների օրգան «Հայաստանի կոչնակ»-ի տարածումը Սիրիայում արգելել տալու նպատակով կառավարությանը հավատացնում էին, թե իբր այդ թերթը «...ծառայում է խորհրդային իշխանության պրոպագանդին»: Բանը նրանումն էր, որ «Կոչնակը» երբեմն լուրեր էր տպագրում Սովետական Հայաստանում ծավալված շինարարական աշխատանքների ու մշակութային նորությունների վերաբերյալ, քաղվածքներ էր կատարում սովետական թերթերից և այլն: Զգալով, որ Սովետական Հայաստանի մասին սփյուռքահայությանը հասնող ամեն մի ճշմարիտ խոսք կործանարար հարված է իրենց համար, դաշնականները 204-ը տեղական իշխանությունների մոտ ներկայացնում էին որպես «համայնավար» կազմակերպություն, իսկ նրա անդամներին՝ որպես «պոլշեիկներ», արգելել էին տալիս Սովետական Հայաստանի վերելքի մասին պատմող գրականության ու մամուլի տարածումը, կինոֆիլմերի ցուցադրումը և այլն, մի խոսքով, ամեն կերպ խոչընդոտում 204-ի գործունեությունը:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 289, թ. 18:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 374, թ. 13—15:

¹² Նույն տեղում, գ. 741, թ. 8:

Չնայած այդ բոլոր դավերին, արտասահմանում անընդ-հատ աճում էին ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերը, որոնք իրենց շուրջն էին համախմբում սփյուռքահայ կենսունակ տարրերին և դառնում գաղութահայ կյանքի աշխուժացման ու ազգային գոյատևման կարևոր ազդակներից մեկը։ Գաղութահայ զանգ-վածների մեջ լայն ժողովրդականություն էին վայելում ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերի ստեղծած մշակութային միությունները, գրա-դարանները, ակումբները, թատերական ու երգի-պարի ինք-նագործ խմբերը և ազգային այլ օջախները։ Այդպիսի ճանա-պարհով ընթանալով՝ ՀՊԿ-ը սկսեց էական դեր կատարել գաղութահայության ղեկավարման գործում։ Դաշնակները տեսնելով, որ դրսից չկարողացան կասեցնել ՀՊԿ-ի գործու-նեությունը, ծավալումը, փորձեցին թափանցել արտասահման-յան մասնաճյուղերի ղեկավարության մեջ և իրենց համար ցանկալի հունով տանել նրանց աշխատանքը, այսինքն՝ ՀՊԿ-ի կազմակերպությունները հակադրել Սովետական Հայաս-տանին։

Այդ վտանգի դեմ պայքարն ուժեղացնելու նպատակով ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչությունը 1926 թ. մարտին քննարկեց արտասահմանյան մասնաճյուղերում տիրող դրու-թյան հարցը։ Այդ առթիվ ընդունված որոշման մեջ նշվում էր, որ ՀՊԿ-ի ղեկավար օրգաններում անթույլատրելի է այն մարդ-կանց մասնակցությունը, որոնք թշնամական վերաբերմունք ունենին Սովետական Հայաստանի հանդեպ։ Կենտրոնական վարչությունն արտասահմանյան իր մասնաճյուղերին միա-ժամանակ հրահանգում է, որ ՀՊԿ-ի ղեկավար օրգաններում մասնակցության իրավունք չեն կարող ունենալ նաև այն ան-ձինք, ովքեր անորոշ կամ երկդիմի դիրք են բռնել Սովետա-կան Հայաստանին պատկանող գումարներն ու գույքերը՝ նրանց օրինական տիրոջը հանձնելու հարցում¹³։ Այդ տարի-ներին արտասահմանում կային հայ ժողովրդին պատկանող, նրան կտակված խոշոր գումարներ, որոնց միակ օրինական տերը Սովետական Հայաստանը և հայ գաղթականությունն

էին։ Սակայն այդ գումարները, գտնվելով զանազան բարե-գործական հիմնարկների ու կտակատարների տրամադրու-թյան տակ, մեծ մասամբ ծախսվում էին ոչ իրենց անմիջա-կան նպատակներին։ Մինչդեռ այդ գումարների ձեռք բերու-մով կարելի էր Սովետական Հայաստանում տեղավորել տասնյակ հազարավոր տարագիր հայերի։ Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչությունն իր վերոհիշյալ որոշման մեջ հանձնարարում է բոլոր մասնա-ճյուղերին՝ հաշվի առնելով գաղթականական հարցի սրու-թյունը, պայքար ծավալել, որպեսզի «արտասահմանում կու-տակված բոլոր հասարակական, ազգային գումարները և կտակները հատկացվեն գերազանցորեն գաղթականական հարցի լուծմանը և խորհրդային Հայաստանում այն հիմնա-կան շինարարությանը, որը հնարավորություն կտա լուծելու գաղթականական հարցը և ստեղծելու նրանց համար տնտե-սություն»¹⁴։

Այդ որոշումն ստանալուց հետո ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերը ամենուրեք ակտիվ գործունեություն ծավալեցին նրա իրա-կանացման ուղղությամբ։

Ազգային գումարները Սովետական Հայաստանին տրա-մադրելու մասին ՀՊԿ-ի մասնաճյուղերի ու նրանց շուրջը հա-մախմբված գաղութահայ աշխատավորների միահամուռ պա-հանջները վկայում էին, որ ՀՊԿ-երը իրոք դարձել են սփյուռ-քահայության կենսական շահերի արտահայտիչները և Սո-վետական Հայաստանին աջակցող խավերի բարոյական շե-փորները արտասահմանում։

Հարկ է նշել, որ այդ բոլոր բողոքների շնորհիվ հաջող-վեց անտեղի փոշիացումից փրկել Մեկնյան ֆոնդի որոշ մասը և այն տրամադրել Սովետական Հայաստանում շինա-րարական մի շարք կարևոր ձեռնարկների իրականացման (հանրային գրադարան), Կովկասի ու Մերձավոր Արևելքի վե-րաբերյալ եղած գրականության ձեռք բերման և հայագի-

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 418, թ. 4—5։

¹⁴ Նույն տեղում։

տական արժեքավոր ուսումնասիրությունների հրատարակման գործին:

Սփյուռքահայ զանգվածների զգոնության բարձրացման շնորհիվ դաշնականները չկարողացան շատ թե քիչ հաջողության հասնել: Այսպես, օրինակ, դաշնականները կաշվից դուրս էին գալիս, որպեսզի խանգարեին ՀՕԿ-ի ժողովրդականացմանը հատկապես զաղութահայ կարևորագույն կենտրոններում: Բոստոնում հրատարակվող դաշնակցական «Հայրենիք» թերթում Ս. Մասուրյանը (Ս. Վրացյան) 1925 թ. դեկտեմբերին լույս ընծայած իր մի հոդվածում թունոտ ատելությամբ փորձում էր ապացույցել, թե իբրև ՀՕԿ-երը Ամերիկայում ժողովրդականություն չունեն: Բայց փաստերը միանգամայն հակառակն էին վկայում: Ահա դրա կոնկրետ ապացույցներից մեկը. 1925 թ. հոկտեմբերի 25-ին, իրենց 35-ամյակի օրը, դաշնականները Նյու-Յորքում հայտարարել էին «դաշնակցական օր»: Սակայն, ավելի քան 10 հազար հայություն ունեցող զաղութից հազիվ 300—350 հոգի էին հավաքվել նրանց «ծրի մուտքով» երեկույթին: Մինչդեռ նույն օրը ՀՕԿ-ի կազմակերպած հանդեսին, որին մասնակցելու տոմսերը, ի միջի այլոց, արժեին 1—2 դոլլար, եկել էին ավելի քան 1000 մարդ և հենց տեղում էլ 75 հոգի անդամագրվել Հայաստանի օգնության կոմիտեին¹⁵:

ՀՕԿ-ի դեմ պայքարում դաշնականները հաճախ էին դիմում տեղորիստական ակտերի՝ նրա ակտիվ անդամների նկատմամբ: 30-ական թվականներին դաշնակ թափթփուկների այդ ստոր գործունեությունն այնպիսի բնույթ էր ընդունել, որ առաջադիմական ուժերը անհրաժեշտ համարեցին այդ տեղորի դեմ պայքարելու համար ստեղծել հատուկ կոմիտե: 1933 թ. Փարիզում հիմնվում է «Դաշնակ տեղորի զոհերի պաշտպանության կենտրոն», որը զաղութահայության ուշադրությունը հրավիրում է դաշնականների կազմակերպած տեղորիստական գործունեության դեմ ավելի վճռական պայքար մղելու անհրաժեշտության վրա: «Դաշնակ տեղորի զոհերի

պաշտպանության կենտրոն» զաղութահայությանն ուղղված կոչերից մեկում ասված է, որ մոտավորապես 10 տարվա ընթացքում դաշնակ տեղորիստների ձեռքով ՀՕԿ-ի շարքերից տասնյակ զոհեր ընկան Բելյուսթում, Աթենքում, Լիոնում և այլ վայրերում¹⁶: 1933 թ. փետրվարի 26-ին Ֆրանսիայի Գլրնոբլ քաղաքում դաշնականները սպանեցին ՀՕԿ-ի ակտիվիստ Մանուկ Մարությանին և վիրավորեցին ՀՕԿ-ի հինգ անդամի այն բանի համար, որ նրանք ժողովի ժամանակ, հակառակ Սովետական Հայաստանի նկատմամբ դաշնականների զրպարտչական ելույթներին, բացականչել էին՝ «Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը»: «Դաշնակ տեղորի զոհերի պաշտպանության կենտրոն» անդրադառնալով այդ փաստերին, իր հրապարակած կոչերից մեկում գրում է. «Գլրնոբլի զոհ Մարությանից հետո զոհվեց Գլրնոբլյան Աթենքում: Ալեքսանդրիո մեջ կհարվածվի տոբթ. Թաշյան, մինչև Ամերիկա Գուլումճյան հարձակման կենթարկվի եռագույնի (դաշնականների տիրապետության ժամանակվա Հայաստանի դրոշմ—Հ. Մ.) դեմ արտահայտված ըլլալու համար»¹⁷: Կոչը զաղութահայ աշխատավորներին խորհուրդ էր տալիս ամենուրեք ստեղծել դաշնակցական տեղորի զոհերի պաշտպանության հանձնախմբեր և միասնական պայքար մղել այդ ազգադավ քաղաքականության դեմ, «...որովհետև միայն ժողովրդական ցասումի հսկա լիքին առջև է, որ վրացյանները և ջամալյանները պիտի մտնեն իրենց որջերը ու պիտի չվրդովեն՝ իրենց քաղաքական արկածախնդիր խաղերով, զաղութահայ հասարակության հանգիստն ու ապագան»¹⁸:

Միջազգային ասպարեզում ռեակցիայի ուժեղացումը, մասնավորապես ֆաշիզմի իշխանության գլուխ անցնելը, մեծ աշխուժություն առաջացրեց դաշնակցության գործունեության մեջ՝ ընդդեմ հայկական դեմոկրատական կազմակերպությունների: Ամենուրեք դաշնակցությունը աշխատում էր կեղծ ամ-

¹⁶ Տե՛ս «ՀՕԿ», Փարիզ, 1933 թ., № 8, էջ 56—59:

¹⁷ Նույն տեղում:

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁵ Տե՛ս «Երևան», Փարիզ, 3 դեկտեմբերի, 1925 թ., № 18:

բաստանությունների ու մատնությունների միջոցով լիկվի-
դացնել առաջադիմական կազմակերպությունները, այդ թվում
և Հայաստանի օգնության կոմիտեները: Դրա հետևանքով
1934 թ. վերջերին և 1935 թ. սկզբներին հայկական մի շարք
գաղութներում լայն հարձակում սկսվեց 204-երի դեմ: Ահա
նման բազմաթիվ փաստերից մեկը. 1934 թ. վերջերին անգլո-
եգիպտական իշխանությունները դաշնակիների մատնություն-
ների հիման վրա ձերբակալեցին 204-ի Ալեքսանդրիայի մաս-
նաճյուղի ղեկավարներին ու բազմաթիվ անդամների՝ մոտա-
վորապես 80 հոգու: Ձերբակալվածների դեմ որպես մեղադրող
հանդես էր գալիս Սովետական Հայաստանի երզնյալ թշնամի-
ներից մեկը՝ դաշնակցական «Հոռաբեր» թերթի արտոնատեր
Օննիկ Մաճառյանը: Նախաքննության ժամանակ վերջինս
եգիպտական դատախազին անպատկառոտ են հայտարարում
է, թե «204-իստները համայն աշխարհի մեջ, 204-ի դիմակին
տակ գործող ամենավտանգավոր համայնավարներն են»¹⁹:

Գնալով ուժեղանում են հալածանքները 204-ի մասնա-
ճյուղերի ու անդամների դեմ նաև Եվրոպայում, Ամերիկա-
յում և մյուս վայրերում: Սակայն, չնայած դրան, 204-ի շար-
քերում համախմբված սփյուռքահայ աշխատավորները դժվա-
րին պայմաններում շարունակում էին իրենց պայքարը: Եվ,
թեպետ «Հայաստանի օգնության կոմիտե» անունը այլևս չէր
համապատասխանում այդ կազմակերպության էությունը,
այնուամենայնիվ, այն կարևոր դեր էր կատարում հայրենի-
քի հետ սփյուռքահայության կապերը ամուր պահելու գոր-
ծում:

Ուստի, անհատի պաշտամունքի տարիներին գոյություն
ունեցած կամայականություններով ու ժողովրդի թշնամի Բե-
րիայի ստոր գործունեությամբ պետք է բացատրել 204-ի
նման կարևոր դեր խաղացող առաջադիմական մի կազմա-
կերպության լիկվիդացիան 1937 թվականին: 204-ը որակ-
վեց որպես օտարերկրյա գործակալությունների ու լրտեսների
կազմակերպություն, իսկ նրա ղեկավարները՝ «Ժողովրդի թըշ-

նամիներ»: Անհիմն կերպով ձերբակալվեցին 204-ի ղեկավար
շատ գործիչներ: ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի 1937 թ. դեկտեմբերի
3-ի որոշմամբ դադարեցվեց 204-ի գործունեությունը²⁰: Չնա-
յած այդ զրպարտչական պիտակավորմանը, 204-ի շարքե-
րում համախմբված սովետական օրինեստացիա ունեցող
սփյուռքահայերը երբեք չկորցրին իրենց հավատը արդարու-
թյան վերականգնման և մայր հայրենիքի նկատմամբ: Նրանք
շատ երկրներում ստեղծեցին առաջադիմական նոր կազմա-
կերպություններ («Ֆրանսահայ ժողովրդական միություն»,
«Ամերիկահայ առաջադիմական լիգա» և այլն) ու շարունա-
կեցին իրենց պայքարը Սովետական Հայաստանի ու սփյուռ-
քահայ աշխատավորության ամեն գույնի ու երանգի թշնա-
միների դեմ:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ժամանակ
սփյուռքի հայության նյութական ու բարոյական աջակցու-
թյունը մեր հայրենիքին, որոշ իմաստով արդյունք էր նա-
խորդ տարիներին արտասահմանում 204-ի ծավալած հայ-
րենանվեր գործունեության: 204-ի շարքերում թրծված ու
կոփված սփյուռքահայ հազարավոր աշխատավորներ ակտի-
վորեն պայքարի ելան մարդկության մեծագույն թշնամու՝
գերամանական ֆաշիզմի դեմ: Նրանցից շատերն իրենց կյան-
քը զոհեցին օտար ավերում, մայր հայրենիքի ազատության
ու անկախության հավատով լեցուն:

Այսպիսով, Հայաստանի օգնության կոմիտեն իր գոր-
ծունեությամբ որոշակի դրական դեր կատարեց, նպաստելով
սոցիալիստական հայրենիքի հետ սփյուռքահայ աշխատա-
վորների կապերի ամրապնդմանը, նրանց սովետական օրինե-
տացիայով դաստիարակմանը:

²⁰ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 939, թ. 2:

¹⁹ Նույն տեղում, 1935 թ., № 2, էջ 68:

**ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԱՇԽՈՒԺԱՅՈՒՄԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԱՀԱՅՆԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ 1926—1940 թվականներին**

Սովետական կառավարության և կոմունիստական կուսակցության շրջահայաց քաղաքականությունը գաղութահայության նկատմամբ, սփյուռքում աստիճանաբար առաջ բերեց մի շատ խրախուսելի հայրենասիրական շարժում: Դա այնտեղ գոյություն ունեցող հայրենակցական, վերաշինաց, կրթասիրաց և այլ միությունների ու ընկերությունների կողմից Սովետական Հայաստանում ներգաղթողների համար նոր ավաններ, շենքեր ու զանազան ձեռնարկություններ հիմնելու ձգտումն էր:

Հայրենակցական միությունները, որոնց մի մասը ծնունդ էր առել հայկական գաղթօջախներում մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, իրենց շուրջն էին համախմբել գաղութահայ հոծ զանգվածների և կուտակել զգալի գումարներ: Հայրենակցական միությունների առաջացման հիմնական շարժառիթն ու նպատակն էր նյութական և կուլտուրական աջակցություն ցույց տալ Արևմտյան Հայաստանում և ընդհանրապես Թուրքիայում գտնվող իրենց հայրենակիցներին: Միանգամայն պարզ էր, որ առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանում գրեթե հայություն չէր մնացել, անիմաստ և անիրազոր թվել էր դարձել հայրենակցական միությունների նախկին նպատակը:

Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո, հայության համար ստեղծված նոր իրադրությունը հայրենակցական միություններին թելադրում էր որդեգրել գործունեության նոր ուղեգիծ, ամեն կերպ զորավիգ լինել

համայն հայության միակ հանգրվանին՝ Սովետական Հայաստանին և նպաստել ի սփյուռս աշխարհի իրենց տարագիր հայրենակիցների ներգաղթին:

Սակայն Սովետական Հայաստանի երգվյալ թշնամիները գործադրում էին ամեն ճիգ ու ջանք, որպեսզի խափանեին հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ դիրքորոշումը: Նրանք խորհուրդ էին տալիս նույնիսկ Աֆրիկայում կամ Ամերիկայում փոշիացնել հայրենակցական միությունների միջոցները, քան թե Հայաստանում անցկացնել մի ջրանցք կամ կառուցել մի տուն հենց իրենց՝ սփյուռքից հայրենիք դարձող տարագիրների համար:

Դաշնակների նման բանսարկությունների հետևանքով էր, որ Ամերիկայում գտնվող հաճընցիների հայրենակցական միության ղեկավարները 20-ական թվականների կեսերին մտադրվել էին Սիրիայում կառուցել «Նոր Հաճըն» ավանը և այնտեղ հավաքել նախկին բոլոր հաճընցիներին: Սակայն հաճընցի տարագիրները ճիշտ կոահեցին այդ հայրենադավ մտադրության հետևանքները և ժամանակին հակահարված տվեցին այդ որոշման իրականացմանը: Նրանց միահամուռ բողոքները ցույց տվեցին, որ գաղութահայության հիմնական զանգվածն իր ապագան անվերապահորեն կապել է Սովետական Հայաստանի հետ և ոչ մի խաբեություն չի կարող սասանել նրա հավատը հայրենիքի նկատմամբ:

Ահա այդ ժամանակ էլ հենց սկիզբ առավ հայրենակցական միությունների վճռական շրջադարձը դեպի Սովետական Հայաստան, որտեղ աստիճանաբար առաջացան պատմական Հայաստանի մի շարք քաղաքների ու գյուղերի անուններով նոր ավաններ ու թաղամասեր:

Հայրենակցական միությունների այդ ճիշտ ուղիով ընթանալու հայրենասիրական առաջին օրինակը տվեց Ամերիկայում գտնվող արաբկիրցիների հայրենակցական միությունը, որը ջարդեց գաղութահայության միտքը կաշկանդող շղթա-

¹ Տե՛ս «204-ի տեղեկատու», Երևան, 1927 թ., № 1, էջ 13—14:

ները և ձեռքբերված Ատլանտյան օվկիանոսը մուտք գործեց հայ աշխատավորության սոցիալիստական հայրենիքը:

Արաբկիրցիների հայրենակցական միության գիմումը հարգվեց սովետական կառավարության կողմից և նրան թույլատրվեց Երևանի հյուսիս-արևմտյան ծայրամասում կառուցել «Նոր Արաբկիր» ավանը, ուր կկարողանային հավաքվել տարագիր բոլոր նախկին արաբկիրցիները²:

Նոր Արաբկիրը, որի նախագիծը պատրաստել էր ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը, մեծ հանդիսավորությամբ հիմնադրվեց Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հինգերորդ տարեդարձի օրը՝ 1925 թ. նոյեմբերի 29-ին: Հիմնադրման հանգստին ներկա էին և ջերմ ելույթներ ունեցան Հայկենտգործկոմի նախագահ Արտ. Կարինյանը, Վրաստանի Կենտգործկոմի քարտուղար Թոգրիան, ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչության անդամ Եսայի Կարիկյանը և ուրիշներ: Այնուհետև՝ Անդրֆեդերացիայի Ժողկոմխորհի նախագահ տեղակալ Ս. Սրապիտոյանը, Արտ. Կարինյանը, Երևանի գավառական կոմի նախագահ Արամ Կոստանյանը և արաբկիրցիների հայրենակցական միության ներկայացուցիչներ Ղազիկյանն ու Սարյանը՝ շարունակեցին ավանի առաջին տան հիմնաքարերը: Շենքի հիմքում դրվում է արծաթյա մի հուշատախտակ, որի վրա փորագրված էր ՀՍԽՀ պետական դերբը, հիմնադրման թվականը և հիմնադիրների անունները³: Սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատարության շնորհիվ արագորեն աճում էր Նոր Արաբկիրը: Այդ է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ արդեն 1928 թ. վերջերին կառուցվել էր 51 տուն և հայրենադարձ բնակիչների թիվը հասել 762-ի: Ավանն ուներ մասնաժողովների, պղնձագործների, դերձակների, կոշակարների, գուլպագործների արտելներ, դպրոց, մանկապարտեզ, ակումբ, գրադարան և այլն⁴: Ավելորդ չէ նաև նշել,

որ Նոր Արաբկիրի արդյունաբերական ձեռնարկությունները կարճ ժամանակամիջոցում այնպիսի վերելք ապրեցին, որ արդեն 1932 թ. տվեցին 2 միլիոն 200 հազար ռուբլու արտադրանք⁵:

Դեռևս 1925 թ. գարնանը, էջմիածնի շրջանում, էվչիլարի ջրանցքով ոռոգվող մի ընդարձակ հողամասի վրա, ՀՊԿ-ի կենտրոնական վարչության ջանքերով և տարիներ առաջ եվգոկիացիներին կտակված 2500 ֆունտ ստերլինգ գումարով (մոտ 25 հազար ռուբլի) հիմնադրվել էր Նոր Եվգոկիա գյուղը, որտեղ բնակություն էին հաստատել Հայաստան ներգաղթած եվգոկիացիները⁶:

Գրեթե նույն ժամանակ, Երևանի հարավ-արևելյան արվարձանում, Թոխմախան լճի մոտ, հիմնադրվում է «Նոր Բյութանիա» ավանը Հունաստանից ներգաղթած իզմիրցի, ատաբազարցի, սերաստացի, բիլեճիկցի գաղթականների և բյութանիացիների հայրենակցական միության կողմից: Սկզբում Նոր Բյութանիայում բնակություն են հաստատում մոտ 60 հայրենադարձ տնտեսություններ, որոնք զբաղվում էին շերամապահությամբ, ծխախոտագործությամբ և այլ արժեքավոր կուլտուրաների մշակությամբ: Որպես թանկարժեք տեխնիկական կուլտուրաների մշակությամբ զբաղվողներ, նրանք արտոնյալ պայմաններով վարկեր են ստանում Երևանի գավառականից, գյուղբանկից և ուրիշ հաստատություններից, որոնցով կառուցում են բնակելի տներ, ձեռք բերում գյուղատնտեսական գործիքներ և սերմեր⁷:

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհին առընթեր գաղթականական հանձնաժողովը դեռևս 1925 թ. մարտին ընդառաջել էր նաև Սերաստիայի վերաշինաց միության ցանկությանը և թույլատրել Սովետական Հայաստանում հիմնել գորգագործական արհեստանոց և այնտեղ տեղափոխել մոտ 1200 գորգագործ սերաստացիների ու որբերի: Այնուհետև բավարարվեց սերաս-

² Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, դ. 54, թ. 30:

³ Տե՛ս «Նորհրդային Հայաստան», 1 դեկտեմբերի, 1925 թ., № 273:

⁴ Տե՛ս «Երևան», 17 դեկտեմբերի, 1929 թ., № 468:

⁵ Տե՛ս «ՀՊԿ», 1933 թ., № 3, էջ 44:

⁶ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 178, ց. 1, դ. 320, թ. 1—10:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 40/113, ց. 3, դ. 418, թ. 19—20 և դ. 518,

տացիների Սովետական Հայաստանում նոր Սեբաստիա անունով ավան հիմնադրելու մասին խնդրանքը: Ինչպես նախատեսվում էր, հենց այդ ավանում էլ պետք է կառուցվեր գորգագործական արհեստանոցը և միաժամանակ հող հատկացվեր երկրագործությանը զբաղվողներին⁸:

Սովետական Հայաստանում հետագայում ալդայիսի հնարավորություններ ստացան նաև Մալաթիայի կրթասիրաց ընկերությունը⁹, բորբեցիների ուսումնասիրաց ընկերությունը¹⁰, Ամերիկայում հիմնադրված Դատեմի լուս-ուսումնասիրաց ընկերությունը¹¹, խարբերդցիները, թոմարդացիները, կեսարացիները, երզնկացիները և Արևմտյան Հայաստանից ու ընդհանրապես Թուրքիայի այլևայլ անկյուններից աշխարհի տարբեր կողմերը ցրված բազմաթիվ ուրիշ հայ տարագիրները¹²:

Ահա այդպես, սովետական կառավարության, համապատասխան հայրենակցական միությունների և որոշ նվիրատուների ու կտակների միջոցներով ձեռնարկվեցին նոր Մալաթիայի (1927 թ.), նոր Սեբաստիայի (1928 թ.), նոր Խարբերդի (1930), նոր Բարադենի (1930), նոր Թոմարդայի (1931), նոր Կեսարիայի (1934), նոր Տիգրանակերտի (1934), նոր Տարոնի, նոր Երզնկայի, նոր Արմաշի, նոր Յոզղատի, նոր Ամասիայի և այլ ավանների կառուցման աշխատանքները¹³:

ՀՍԽՀ Ժողկոմխորհի հատուկ որոշմամբ հայրենակցական միությունների կողմից Հայաստանում կատարվող շինարարական աշխատանքների ղեկավարությունը հիմնականում զրված էր ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության վրա: ՀՕԿ-ը ոչ միայն կազմակերպական տեսակետից, այլև նյութական հրա-

կայական օգնություն էր ցույց տալիս հայրենադարձների համար նոր ավանների կառուցման աշխատանքներին¹⁴:

Հայրենակցական միությունների և սփյուռքահայ առաջադիմական այլ կազմակերպությունների ղեպի Սովետական Հայաստան ցուցաբերած այս նոր վերաբերմունքը հնարավորություն տվեց սովետական կառավարությանը շարունակելու հայրենադարձությունը: Եվ ահա 1926 թ. Հունաստանից հայրենիք ներգաղթեցին 3120 մարդ, 1927 թ.՝ դարձյալ Հունաստանից 1200 հոգի և Կ. Պոլսից՝ 400 հոգի, ընդամենը 1600 մարդ: 1928 թ. 700 հոգի ներգաղթեցին Հունաստանից, 90 հոգի՝ Կ. Պոլսից, 71 հոգի՝ Մարսելից, ընդամենը՝ 861 մարդ: Ֆրանսիայից (Մարսել) և Թուրքիայից (Կ. Պոլիս) 282 մարդ (106 տնտեսություն) ներգաղթեցին Սովետական Հայաստան 1929 թվականին:

Այսպիսով, 1926—1929 թթ. ընթացքում Հունաստանից, Թուրքիայից և Ֆրանսիայից հայրենադարձների թիվը, անշուշտ ոչ լրիվ տվյալներով, կազմեց 5863 մարդ¹⁵:

Սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենադարձությունը ավելի մեծ թափ է ստանում ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և Ժողկոմխորհի 1931 թ. օգոստոսի 10-ի «ՀՍԽՀ սահմաններն արտասահմանի աշխատավոր հայերի մասսայական նոր ներգաղթ արտոնելու մասին» որոշումից հետո¹⁶: Այդ որոշման մեջ նշվում է, որ շնայած Սովետական Հայաստանի դեմ արտասահմանում բուրժուական կուսակցությունների դավերին և երկրի ներսում դասակարգային թշնամիների համառ դիմադրությանը, սոցիալիստական շինարարության բոլոր ճակատներում ձեռք բերված նվաճումների հետևանքով վերացվել է գործազրկությունը ինչպես ամբողջ Սովետական Միության մեջ, այնպես էլ Հայաստանում: Դրա շնորհիվ հնարավոր է դառնում արտասահմանյան երկրներում տառապող հայ աշ-

⁸ ՏՆՍ նույն տեղում, գ. 493, թ. 44—45:

⁹ ՏՆՍ նույն տեղում, թ. 62:

¹⁰ ՏՆՍ նույն տեղում, թ. 23:

¹¹ ՏՆՍ նույն տեղում, թ. 15 և գ. 421, թ. 152:

¹² ՏՆՍ նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 578, թ. 2—11:

¹³ ՏՆՍ նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 678, թ. 2—11: Հետագայում այդ ավաններից մի քանիսը զանազան պատճառներով ենթարկվեցին անվանափոխության, բայց շատերը մինչև օրս էլ կրում են իրենց պատմական անունները:

¹⁴ ՏՆՍ «ՀՕԿ», 1934, № 3, էջ 133:

¹⁵ ՏՆՍ ՍՄԿԿ Կենտկոմին առնթրել ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 25, գ. 9, թ. 34—36 և ՀՍՍՀ ՀՀԿՊՍ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1588:

¹⁶ ՏՆՍ «Խորհրդային Հայաստան», 20 օգոստոսի, 1931 թ., № 194:

խատավորների նոր զանգվածային ներգաղթի կազմակերպումը: Այդ նպատակով կազմակերպվում է ՀՍԽՀ ժողկոմխորհին առընթեր ներգաղթի հատուկ հանձնաժողով՝ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Ա. Երզնկյանի ղեկավարությամբ:

ՀՍԽՀ Կենտգործկոմի և ժողկոմխորհի վերը նշված որոշման մեջ ներգաղթի հանձնաժողովին պարտավորեցվում էր սահմանել ներգաղթողների քանակը, նրանց ընդունման ժամկետները, մատակարարման և ֆինանսավորման հետ կապված բոլոր խնդիրների մշակումն ու լուծումը, հայրենադարձներին ըստ մասնագիտությունների աշխատանքով ապահովելը, հանրապետության սահմաններում բնակեցնելը և այլն:

Ի կատարումն վերոհիշյալ որոշման, ավելի կազմակերպված ձևով, 1932—1933 թթ. ընթացքում Հունաստանից, Բուլղարիայից և Ֆրանսիայից Սովետական Հայաստան ներգաղթեցին շուրջ 8007 մարդ: Ֆրանսիայից մեծ ներգաղթ կատարվեց հատկապես 1936 թվականին: Ավելի քան 1800 մարդ 1936 թ. հայրենիք դարձան Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներից ու գավառներից¹⁷: Բացի մեծ խմբերով կատարված հայրենադարձությունից, 1926—1936 թթ. տասնամյակի ընթացքում անհատական վիզաներով արտասահմանյան տարբեր երկրներից Սովետական Հայաստան են ներգաղթել 6926 մարդ¹⁸: Այսպիսով, 1926—1936 թթ. ներգաղթածների քանակը կազմում է 22.598 մարդ: Դրան ավելացնելով նաև 1921—1925 թթ. ներգաղթածների քանակը (19.688 շունչ), մոտավոր ճշտությամբ կարելի է ասել, որ 1921—1936 թթ. ընթացքում օտարությունից հայրենիք են վերադարձել շուրջ 42.286 տարագիրներ:

1932—33 և 1936 թթ. ներգաղթած տնտեսությունները հիմնականում տեղավորվել են հայրենադարձների համար կառուցված ավաններում, Երևանում ու նրա արվարձաններում, Լենինականում, Կիրովականում, Անի-Պեմզայում, Իջևա-

նում, Ստեփանավանում, Լամբալուի (այժմ Դեբեդաշեն) սովխոտում և այլ վայրերում:

Չնայած 204-ի, հայրենակցական միությունների և բարեգործական այլ հաստատությունների կողմից ներգաղթողներին ցույց տրվող օգնությունը, առանց սովետական կառավարության բազմակողմանի աջակցության, նրանց կարիքների նկատմամբ ամենօրյա հոգատարության անհնարին է պատկերացնել հայրենադարձների դրության բարելավումը: Սովետական կառավարությունը միլիոնավոր ռուբլիների հասնող գումար է տրամադրել հենց միայն 1932—1933 թթ. ներգաղթած տնտեսությունների համար բնակարաններ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ կառուցելու, նրանց անասուններ և այլ միջոցներ հատկացնելու գործին¹⁹:

Սակայն հարկ է նշել, որ հայրենադարձների ավանների շինարարությունը, նրանց կոմունալ-կենցաղային կարիքների բավարարումը որոշ տեղերում լավ չէր կազմակերպված, որը երբեմն արդարացի դժգոսությունների տեղիք էր տալիս:

Նյութական ու կենցաղային վատ պայմանների հետևանքով հայրենադարձների որոշ մասի մեջ, հատկապես 1932—33 թթ. ներգաղթածների մոտ, առաջ են գալիս արտագաղթելու տրամադրություններ: Նման տրամադրությունների առաջացման հիմնական պատճառներից մեկը բնակարանային վատ պայմաններն էին: Օրինակ, 1933 թ. հունվարին Հունաստանից ներգաղթած և Անի-Պեմզայի բնակավանում տեղավորված 138 տնտեսություններ 2—3 ընտանիքով միասին բնակվում էին մի սենյակում, որոշ մասը՝ դպրոցի շենքում և այլ անհամար տեղերում²⁰: Երբեմն լուրջ թերություններ էին թույլ տրվում հայրենադարձներին աշխատանքի տեղավորելու ժամանակ նրանց ըստ ձեռնարկությունների բաշխելիս: Այդ հարցի լուծման ժամանակ ոչ միշտ էին ուշադրության առնը-

¹⁹ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1428, 1432, 1770, 1777 և այլն:

²⁰ Տե՛ս ՍՄԿԿ Կենտկոմին առընթեր ՄԼԻ հայկական ֆիլիալի արխիվ, ֆ. 1, ց. 24, գ. 72, թ. 63—64:

¹⁷ Տե՛ս ՀՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 123, ց. 1, գ. 1588:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

վում հայրենագարձների մասնագիտությունները: Բարձր որակավորում ունեցող շատ մասնագետներ՝ մեխանիկներ, ալլարհետափոխներ, ծխախոտագործներ և այլն, աշխատանքի էին ուղարկվում որպես սևագործ բանվորներ: Այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը թողնում էին այլ վայրերում իրենց հանձնարարված աշխատանքը և տեղափոխվում Երևան կամ Լենինական: Դրա հետևանքով լրացուցիչ զժվարություններ են առաջանում նրանց ինչպես բնակարաններով, այնպես էլ համապատասխան աշխատանքով ապահովելու գործում: Օրինակ, 1932—33 թթ. Ղարաքիլիսայում, Անի-Պեմզայում, Իջևանում և Ղափանում տեղավորված 471 տնտեսություններից 414-ը կարճ ժամանակ անց հեռացել են իրենց տեղերից, մեկնել Երևան և Լենինական²¹:

Տեղական որոշ կազմակերպությունների ղեկավարության կողմից երբեմն ոչ հոգատար, բյուրոկրատական վերաբերմունք էր ցուցաբերվում ներգաղթածների կարիքների նկատմամբ (Քանաբեռզսի շինարարություն, Անի-Պեմզա և այլն)²²:

Բայց, չնայած այս թերություններին, հայրենագարձների հիմնական զանգվածը ճիշտ էր ըմբռնում եղած պակասությունների ու անհարմարությունների պատճառը և համբերությամբ հաղթահարում այդ ժամանակավոր դժվարությունները: Ահա թե ինչ էր ասում այդ կապակցությամբ 1936 թ. Էիոնից ներգաղթածներից մեկը, որը բնակություն էր հաստատել Նոր Մալաթիայում. «Այնտեղ (Էիոնում—Հ. Մ.) ունեի շորս սենյակ,—գրում է այդ հայրենագարձը,—ստանում էի օրական 30 ֆրանկ. այստեղ դեռ նեղվում եմ, բայց վնաս չունի, մեր հայրենիքն է, մենք պետք է կառուցենք և մեզ համար լավ կյանք ստեղծենք: Մեր գալու ժամանակ (Ֆրանսիայից Հայաստան գալու ժամանակ—Հ. Մ.) ինձ բարձր ուժերով առաջարկվեց մնալ, սակայն ես նրանց պատասխա-

նեցի, որ ես մտադիր եմ իմ հայրենիքին ծառայել և մերժեցի նրանց առաջարկը»²³: Այսպես էր մտածում և գործում հայրենագարձների ճնշող մեծամասնությունը և հայրենիքում իր համար բարեկեցիկ կյանք ապահովում իր սեփական ջանքերով: Իսկ այդ ջանքերը անկասկած հաջողությամբ էին պսակվում, որովհետև միահյուսվում էին այն մեծ աշխատանքների հետ, որ կատարում էին Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը և կառավարությունը հայրենագարձների դրությամբ բարելավման ուղղությամբ:

1933 թ. սեպտեմբերի 21-ին ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը քննարկում է «Ներգաղթածների դրության և նրանց հետ տարվող աշխատանքների մասին» հարցը և ընդունում կոնկրետ ու ծավալուն որոշում, որը կուսակցական ու սովետական օրգանների ուշադրության կենտրոնում էր դնում այդ գործը:

Կենտկոմի քարտուղարությունը գտնում է, որ ներգաղթածների դրությունը և նրանց հետ տարվող աշխատանքները միանգամայն անբավարար են մի շարք շրջաններում ու ձեռնարկություններում (Ղուրդուղուլի, Ամասիա, Լենինականի մոտ կոմբինատ, Յ-րդ սովխոզ և այլն): Հատուկ նշվում է այն հանգամանքը, որ չնայած ներգաղթածների շրջանում տարվելիք աշխատանքի մասին Կենտկոմի բազմաթիվ որոշումներին, մի շարք կենտրոնական օրգաններ, շրջկոմներ և շրջգործկոմներ (լուսժողկոմատ, հողժողկոմատ, առժողկոմատ և հատկապես Երևանի, Լենինականի, Ղուրդուղուլիի, Վաղարշապատի և այլ քաղկոմներն ու շրջկոմները) չեն կենսագործել այդ որոշումները:

Գոյություն ունեցող անցանկալի դրությունը շտկելու նպատակով ՀԿԿ Կենտկոմի քարտուղարությունը որոշում է ժողկոմխորհին առընթեր ստեղծել ներգաղթածների շրջանում աշխատանքի հատուկ կոմիտե, մշտական աշխատողների ապարատով: Ժողկոմխորհին հանձնարարվում է այդ կոմի-

²¹ Նույն տեղում, գ. 162, թ. 1—2:

²² Տե՛ս նույն տեղում:

²³ Նույն տեղում, գ. 72, թ. 63—64:

տեին հատկացնել դրամական և այլ միջոցների զգալի ֆոնդեր, արագացնել հայրենադարձների բնակարանային շինարարությունը, բարելավել նրանց բժշկական սպասարկումը, օգնել հագուստեղենով ու կոշիկեղենով, դպրոցահասակ բոլոր երեխաներին ընդգրկել դպրոցներում և այլն:

ՀԿԿ քաղկոմ-շրջկոմներին հանձնարարվում է ուժեղացնել քաղմասնայական և կուլտուրական աշխատանքները ներգաղթածների շրջանում, այդ նպատակով առանձնացնելով հատուկ աշխատակիցների և այլն²⁴:

Հայրենադարձների շրջանում տարվող աշխատանքների և նոր ներգաղթի կազմակերպման հարցը 1936 թ. հուլիսի 21-ին հատուկ քննության է ենթարկվում նաև ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմում և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհում²⁵:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1936 թ. հուլիսի 21-ի որոշման մեջ մեծ ուշադրություն էր հատկացվում ներգաղթողների տնտեսական կացության բարելավմանը, նրանց կուլտուրական կյանքի նպաստավոր զարգացմանը: Վերոհիշյալ որոշման մեջ հանձնարարվում էր Հայաստանի կառավարությանը՝ անմիջապես ձեռնարկել և կարճ ժամկետներում, մինչև 1937 թ. ամառ, իրականացնել շինարարական մի շարք կարևոր աշխատանքներ: Այդ թվում՝ Նուբարաշենում կառուցել մեկ սենյականոց 100 բնակարան, դրպրոցի, մանկապարտեզի, մանկամսուրի, թատրոնի և հիվանդանոցի շենքեր՝ 1,8 միլիոն ռուբլու ընդհանուր արժեքով: Այդ որոշման համաձայն մեծ շինարարություն է ծավալվում նաև Նոր Սեբաստիայում, Նոր Տիգրանակերտում, Նոր Կեսարիայում և հայրենադարձների համար հիմնադրված մյուս ավաններում:

ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի որոշմամբ հայրենադարձների համար ստեղծված ավաններում կազմակերպված կուլտեսություններն ու հայրենադարձ կուլտեսականները, ինչպես նաև աշխատավոր մենատնտեսները

ստանում են մի շարք արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ:

Սկսած 1936 թվականից, բոլոր հայրենադարձների կուլտեսություններն ու նրանց անդամները չորս տարով ազատվում են պետական բոլոր բնատուրքերից, գյուղատնտեսական ու կուլտուրական հարկերից և այլն:

Նախապատրաստական այս աշխատանքների նպատակն էր 1937—1938 թթ. ավելի մեծ, զանգվածային հայրենադարձություն իրականացնել Մերձավոր Արևելքից, Բալկանյան երկրներից, Ֆրանսիայից և այլ գաղթօջախներից: Սակայն մի կողմից պատերազմական պոլիտիկա ծավալումը միջազգային ասպարեզում, մյուս կողմից՝ անհատի պաշտամունքի վնասակար հետևանքների դրսևորումը երկրի ներսում՝ սոցիալիստական օրինականության խախտումները, արտասահմանյան երկրների, այդ թվում և սփյուռքահայության հետ կապերի պահպանման գործում ստեղծված դժվարությունները, ՀՕԿ-ի լիկվիդացումը, կուսակցական ու պետական բազմաթիվ ազնիվ աշխատողների նկատմամբ ռեպրեսիաները և այլն, ուղղակի անհնարին դարձրին նոր հայրենադարձության իրականացումը:

Միայն համաշխարհային երկրորդ պատերազմից հետո վերսկսվեց սփյուռքահայ տարագիրների զանգվածային հայրենադարձությունը, որի շնորհիվ հայրենիք դարձան տասնյակ հազարավոր պանդուխտներ:

²⁴ Տե՛ս Հայկական ՍՍՀ ՀՀԿՊԱ, ֆ. 40/113, ց. 3, գ. 1777, թ. 5:

²⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, ֆ. 178, ց. 1, գ. 942, թ. 1—3:

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Հանրագումարի բերելով ամբողջ շարադրվածը, դժվար չէ նկատել, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին թուրքական «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ու կառավարության կազմակերպած կոտորածներից փրկված, իրենց պատմական բնօրրանից դեպի արաբական անապատներն արտաքսված արևմտահայության հալածական բեկորները ցրվեցին աշխարհով մեկ և մատնվեցին անասելի զրկանքների ու թշվառությունների, որոնց զոհ զնացին տասնյակ հազարավոր տարագիրներ:

Աշխարհի զանազան անկյուններն ապաստանած և դժվարին կացության մեջ գտնվող հայ գաղթականների նկատմամբ տարիներ շարունակ հանցագործ անտարբերություն էին ցուցաբերում արևմտյան տերություններն ու դաշնակցական նախապետությունը: Դաշնակների, նրանց «հովանավոր» արևմտյան տերությունների, ինչպես նաև քեմալական կառավարության քաղաքականության շնորհիվ կորստյան գոտն էր հասել նաև արևելահայությունը:

Միայն Հայաստանում հաղթանակած սովետական իշխանությունը փրկության իրական ճանապարհ բացեց հայ ժողովրդի համար: Սովետական Հայաստանն իր գոյության առաջին իսկ օրերից դարձավ այն կայանը, փրկության այն խարխալը, որն ապահովեց հայ աշխատավորի ֆիզիկական գոյությունն ու ազատությունը: Սովետական իշխանությունը հարթեց այն ուղին, որն իրականություն էր դարձնում հայ ժողովրդի ազգային վերամիավորման ու ազգահավաքման

նրա դարավոր երազանքը հայության նոր, սոցիալիստական հայրենիքում:

Եթե մինչև Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումը հայ ժողովրդը տեսել էր միայն ջարդեր, ավերածություններ ու արտագաղթ, ապա Մեծ Հոկտեմբերի ծնունդ սովետական իշխանության հաղթանակի շնորհիվ նա ստացավ ազգային վերածննդի, ավերված երկրի վերաշինության և աշխարհով մեկ սփռված իր տարագիր զավակներին ի մի հավաքելու ամենալայն հնարավորություն:

Չնայած բազմաթիվ դժվարություններին, սովետական կառավարությունն իր գոյության առաջին իսկ օրերից ձեռնամուխ եղավ ոչ միայն երկրում գտնվող հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականների, որբերի ու անապաստան երեխաների հարցի լուծմանը, այլև փրկության ամուր ձեռք մեկնեց սփյուռքահայ աշխատավորությանը: Սովետական Հայաստանի կառավարության գործադրած եռանդուն ջանքերի շնորհիվ դեռևս 1921—1940 թվականներին հաջողվեց իրականացնել սփյուռքահայ տարագիրների առավել դժվարին կացության մեջ գտնվող մասի՝ ավելի քան չորս տասնյակ հազար մարդու հայրենադարձությունը: Սփյուռքահայության հայ ժողովրդի ձեռք բերած մեծագույն նվաճումներից մեկն է:

Եթե նկատի ունենանք սոցիալիզմի կառուցման տարիներին եղած դժվարությունները, ապա անվերապահորեն պետք է ընդունենք, որ այն, ինչ կատարվեց այդ տարիներին սովետական կառավարության կողմից սփյուռքահայ աշխատավորների ներգաղթի կազմակերպման ուղղությամբ, հանդիսանում է հայ ժողովրդի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության ջերմ հոգատարության և լենինյան ազգային քաղաքականության իրազդրման վառ դրսևորումը:

Հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնմանը և ծավալված սոցիալիստական շինարարությանը զուգընթաց, սովետական իշխանությունը ոչ միայն բացառիկ ուշադրությամբ ու հոգատարությամբ շրջապատեց երկրում կուտակված արևմտահայ գաղթականությունը և որբերին, այլև

կազմակերպեց սփյուռքահայ աշխատավորներին որոշ մասի ներգաղթը հայրենիք։ Այստեղ նրանց համար ստեղծվեցին անհրաժեշտ պայմաններ, որպեսզի բազմաշարժար տարագիրները կարողանային կարճ ժամանակամիջոցում հիմնել իրենց սեփական տնտեսությունները հայրենի հողի վրա և մոռանալ օտարութիւն մեջ կրած բոլոր տառապանքները։

Հայրենադարձները, ոգեշնչված իրենց նկատմամբ սովետական կառավարության ամենօրյա հոգատար վերաբերմունքից, անկեղծ երախտագիտութեամբ լեցուն, ակտիվորեն ձեռնամուխ եղան շինարար աշխատանքի, դարձան երկրի սոցիալիստական վերափոխութեան անխոնջ մշակներ։ Նրանցից շատերը իրենց հայրենանվեր աշխատանքով աչքի ընկան մեր կյանքի բոլոր բնագավառներում։ Արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, տրանսպորտի և ժողովրդական տնտեսության մյուս ճյուղերում աշխատանքային սխրանքներ կատարած շատ հայրենադարձների անուններ հայտնի դարձան մեր հանրապետությունում և նրա սահմաններից դուրս։

Արաբական անապատներում անխուսափելի ոչնչացման դատապարտված հազարավոր հայ տարագիրներ ու որբուկներ երազել անգամ չէին կարող ուսման, գիտության ու արվեստի մասին, եթե սովետական իշխանությունը փրկարար ձեռք չմեկներ նրանց։

Սովետական կառավարության ջանքերով տեղի ունեցած ներգաղթի շնորհիվ հայրենիք վերադարձած հայ պանդուխտներն ու նրանց զավակները լայն հնարավորություն ունեցան մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու և մասնակցելու գիտության, կուլտուրայի ու արվեստի նվաճումներին։ Իր տարագիր զավակներին հայրենիքի ընձեռած բազում հնարավորությունների, սոցիալիստական հասարակարգի առավելությունների վառ ապացույցն է նաև այն փաստը, որ հայրենադարձներից շատերը, զարգացնելով իրենց ձիրքերը, դարձան ինժեներներ, գյուղատնտեսներ, մանկավարժներ, բժիշկներ, գրողներ, գիտնականներ, դերասաններ, նկարիչներ, երաժիշտներ։

Օտարութեան մեջ դեգերող հայ շինականն ու մշակը երա-

զել անգամ չէին կարող, որ իրենք և իրենց զավակները կունենան ապրելու, աշխատելու, սովորելու, հանգստանալու իրավունք, երկրի կառավարմանը մասնակցելու իրավունք։ Յուրաքանչյուր հայրենադարձ հայի կյանքի ու դործունեության հետ ծանոթացումը առանց մեկնաբանությունների համոզիչ օրինակ է այն բանի, թե ինչ է տալիս սոցիալիստական իրավակարգը ինչպես առանձին անհատներին, այնպես էլ անցյալում ճնշված ու հալածված ժողովուրդներին։ Դրանում է գաղութահայությանը դեպի Սովետական Հայաստան ձգող զորավոր պատճառներից մեկը։

Բայց, ինչպես ցույց է տալիս 1921-1940 թվականների ներգաղթի իրականացման փորձը, հայրենադարձության կազմակերպումը նյութական հսկայական միջոցներ պահանջող մի ձեռնարկում է։ Միայն հանրապետության բանվոր զասակարգի, աշխատավոր գյուղացիության և մտավորականության կատարած զոհողությունների, Սովետական Ռուսաստանի և եղբայրական մյուս հանրապետությունների օգնության շնորհիվ Սովետական Հայաստանի կառավարությունը կարողացավ իր գոյության դեռևս սկզբնական շրջանից ընդառաջել մեծ թվով սփյուռքահայ աշխատավորների հայրենաբաղձ ցանկություններին և կազմակերպել նրանց հայրենադարձությունը։ Եվ որքան հաջողությամբ էր ընթանում երկրի տնտեսական վերելքը, որքան ազնառու էին դառնում մեր նվաճումները, դրանց զուգընթաց այնքան մեծանում էին հայրենադարձության կազմակերպման հնարավորությունները։

20-ական թվականների վերջերին սկիզբ առավ և հետագա տարիներին ավելի լայն ծավալում ստացավ ամբողջ հայրենակցական միություններով Սովետական Հայաստան ներգաղթելու գաղութահայ աշխատավորների անկեղծ ձրգտումը, որին ամեն կերպ ընդառաջեց սովետական կառավարությունը։ Այդպես ստեղծվեցին մեր հանրապետությունում պատմական Հայաստանի քաղաքների ու գյուղերի անունները կրող հայրենադարձների մի շարք ավաններ, ուր

բնակություն հաստատեցին 30-ական թվականների ընթացքում հայրենիք ներգաղթած տնտեսությունները:

Բայց ամենամեծ և զանգվածային հայրենադարձությունը տեղի ունեցավ հիտլերյան ֆաշիզմի դեմ սովետական ժողովրդի տարած պատմական հաղթանակից հետո, 1946—1948 թվականներին, երբ կապիտալիստական բազմաթիվ երկրներից՝ ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից, Հունաստանից, Իրանից, Եգիպտոսից, Սիրիայից և այլ վայրերից հայրենիք ներգաղթեցին մոտ հարյուր հազար սփյուռքահայ աշխատավորներ:

Հայաստանում իր կատարած ուղեորությունների ժամանակ ներկա գտնվելով Շիրակի ջրանցքի բացման արարողություններին և տեսնելով հայ աշխատավորության խանդավառությունն ու ոգևորությունը, մեր ժողովրդի լավագույն բարեկամ Ֆր. Նանսենը գրում է, որ Հայաստանում «մեր տեսածները մեզ համոզել են, որ այս ժողովուրդը, եթե տևական խաղաղություն ունենա, ընդունակ է շահագործելու բոլոր հարստությունները, որոնցով առատ է երկիրը և շուտով ստեղծելու նոր օջախներ հազարավոր բախտավոր ընտանիքների համար: Հայ ժողովուրդը կվաստակի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքը, եթե այսպիսով նա կարողանա ստեղծել մի օջախ ոչ միայն գաղթական հայերի համար, այլև մի ազգային օջախ, որը ամբողջ աշխարհում ցիր ու ցան հայերի կողմից համարվի իսկական հայրենիք»²⁶:

Սովետական Հայաստանի իրականությունը և սփյուռքահայ աշխատավորների տրամադրություններին շատ թե քիչ ծանոթ ամեն մի օբյեկտիվ մարդ այժմ կարող է վկայել, որ սովետական իշխանության գոյության ավելի քան 54 տարիների ընթացքում, ՍՍՀՄ ժողովուրդների եղբայրական ընտանիքում, կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությամբ, Հայաստանն իրոք դարձել է մի ազգային օջախ, որին ամբողջ աշխարհով մեկ դեռևս ցիր ու ցան մնացած

²⁶ Տե՛ս «Նոր ուղի», 1930 թ., № 4—5, էջ 56:

հայ աշխատավորները համարում են իրենց իսկական հայրենիքը, իրենց վերջնական հանգրվանը:

Հայաստանում սովետական իշխանության գոյության տարիներին ազատ ու երջանիկ կյանքի ուղին թևակոխեցին ոչ միայն երկրում կուտակված հարյուր հազարավոր արևմտահայ գաղթականները, այլև կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության ջանքերով հայրենիք վերադարձած տասնյակ հազարավոր սփյուռքահայ ընտանիքներ: Կասկածից դուրս է, որ աշխարհով մեկ ցրված բոլոր հայ պանդուխտները վաղ թե ուշ կհավաքվեն Սովետական Հայաստանում և «սփյուռքահայություն» տերմինը հայկական բառարաններում կմնա որպես սոսկ հիշողություն մեր պատմական տխուր անցյալի մասին:

Վերջերս Սովետական Հայաստան այցելած արևմտագերմանական կոմունիստների օրգան «Ունզերե ցայտ» թերթի ղեկավար խմբագիր Գեորգ Պոլիկայտը այդ կապակցությամբ շատ դիպուկ կերպով նկատել է. «Հայաստանում շատ վաղուց նկատվում է մի հետաքրքրական երևույթ, որը դիտավորյալ կերպով լուծված է մատնում բուրժուական մամուլը, որովհետև դա չի համապատասխանում իր հակակոմունիստական բնույթին: Խոսքը վերաբերում է ճակատագրի բերումով աշխարհով մեկ սփռված հայերի հայրենադարձությանը: Վերջին տասնամյակների ընթացքում 200 հազար հայեր են վերադարձել բարձր կուլտուրայի երկիրը՝ այսօրվա բարգավաճ Հայաստանը»²⁷:

Այժմ էլ, առավել քան առաջ, Սովետական Հայաստանը մագնիսի պես իրեն է ձգում հայ ժողովրդի լավագույն դուստրերին ու որդիներին, կապիտալիստական երկրներում ապրող այն հայ աշխատավորներին, որոնց ամենաչքեմ ցանկությունն է դառնալ իրենց իսկական հայրենիքի՝ Սովետական Հայաստանի լիրիավ քաղաքացիները, նրա կոմունիստական պայծառ ապագայի շինարարության ակտիվ մասնակիցները: Եվ իրոք, սովետական հայրենիքը հսկայական

²⁷ «Երեկոյան Երևան», օրաթերթ, 28 փետրվարի 1973 թ., № 51:

ձգողական ուժ է ձեռք բերել սփյուռքահայ աշխատավորների համար: Այդ է վկայում նրանցից ստացվող բազմաթիվ դիմումների հոսանքը: Ուստի սովետական կառավարությունն իր կարևոր խնդիրներից մեկն է դարձրել օգնել բախտի քմահաճույքով աշխարհի տարբեր անկյունները նետված հարյուրհազարավոր հայերին վերադառնալու հայրենիք և ապահովել բոլոր պայմանները նրանց բարեկեցիկ կյանքի և ստեղծագործական աշխատանքի համար:

1961 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցած Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 22-րդ համագումարը առանձնահատուկ ուշադրություն նվիրեց նոր հայրենադարձության կազմակերպման խնդրին: ՀԿԿ Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ համագումարի ընդունած բանաձևում այդ մասին ասված է. «Նշելով, որ հայ ժողովրդի բախտի նկատմամբ կոմունիստական կուսակցության և սովետական կառավարության հայրական հոգատարության շնորհիվ մոտ ժամանակներս կսկսվի արտասահմանյան հայերի նոր մասսայական վերադարձը Սովետական Հայաստան, համագումարը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմին, Մինիստրների սովետին, հանրապետության բոլոր կուսակցական ու սովետական օրգաններին առաջարկում է օրինակելիորեն նախապատրաստվել նոր քաղաքացիների ընդունմանը, նրանց լրիվ տեղավորմանը, նրանց համար ստեղծել անհրաժեշտ բնակարանային-կենցաղային պայմաններ, ակտիվ աշխատանք կատարել նրանց սոցիալիստական վերադաստիարակության ուղղությամբ»²⁸:

Համագումարը միաժամանակ խնդիր դրեց վճռական միջոցներ ձեռք առնել և չկրկնել բնակարաններով և աշխատանքով ներգաղթողներին ապահովելու գործում այն թերությունները, որոնք թույլ էին տրվել 1946-1948 թվականների զանգվածային հայրենադարձության ժամանակ:

²⁸ Տե՛ս Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության 22-րդ համագումարի բանաձևը Հայաստանի կոմկուսի Կենտկոմի հաշվետու զեկուցման առթիվ, Երևան, 1961, էջ 34:

1962 թվականից վերսկսվել է արտասահմանյան երկրներից Սովետական Հայաստան գալու ցանկություն հայտնած հայերի նոր հայրենադարձությունը: Անցած տասնամյակում Իրանից, Սիրիայից, Լիբանանից, Եգիպտոսից, Իրաքից, Քուվեյթից, Հորդանանից, Թուրքիայից, Կիպրոսից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից, Հարավային Ամերիկայից և այլ երկրներից հայերնիք են ժամանել տասնյակ հազարավոր հայ աշխատավորներ: Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր արտասահմանից վերադարձող հայերի ընդունման և տեղավորման կոմիտեն պլանավորված ու կազմակերպված կերպով իրականացնում է այդ գործը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբեղյան Մ. 244
Աբդուլ Համիդ 13, 35, 42
Ա-Դո 48
Ազատյան Հ. 91
Ալիխանյան Ս. Տ. 57, 63
Ալի Ռզա փաշա 71
Ահարոնյան Ավ. 64, 72
Ահմեդ Իզզեթ փաշա 67
Աղայան Մ. Պ. 9
Անատոլ Ֆրանս 40
Անդրեասյան Ա. 116
Անտեկայան Գ. 159
Անտոնյան Ա. 27, 31, 32, 37
Աշեր (Բշեր) 101
Առաքելյան Ս. 162
Աստրով 216
Ասքվիտ Հերբերտ 223
Ատտոլ 212
Արդումանյան Մ. Վ. 7
Արծրունի Վ. 244
Արսեն Կիտուր 134

Բալյան Հ. 160
Բաշայան Լ. 218, 242
Բեկզադյան Ավ. 117, 244
Բեկզադյան Տ. 75
Բեհանդդին Շաքիր 18, 19
Բերգման Կ. 217
Բերիա 262
Բոյաջյան Ար. 163, 179, 180
Բուդուին Ստ. 222, 224
284

Բրյուսով Վալերի 40
Գարակյոզյան 191
Գարրոնի 124
Գլըճյան 261
Գիբբոնս Հերբերտ Ադամ 35, 36
Գողթունի Գ. 160
Գորվին Ջոն 230
Գույումճյան 261

Դամադ Ֆերիդ փաշա 71
Դերբուկեր 213, 216
Դելբուկ 14
Դեմիրճյան Դ. 244
Դյուպուի Զարիզ 200, 212
Դուրգելյան Հովհ. 87, 160, 164, 200, 202

Երզնկյան Ար. 117, 140, 160, 164, 200, 201, 227, 244, 249, 250, 270
Երովյան 25

Զավալիշին 203
Զարգարյան Ռ. 25
Զեքի բեյ 32
Զոհրապ 25

Էլիբեկյան Հ. Մ. 9
Էնվեր փաշա 16, 64, 67, 68

Թադևոսյան Ե. 244

Փալեաթ փաշա 16, 19, 20, 24, 35, 37, 39, 41, 64, 67, 68
Փաղիանոսյան Եր. 246
Փամանյան Ավ. 202, 266
Փաշայան 261
Փեհլերյան Ս. 40, 41
Փեռզիկ 15, 44—46, 116
Փեքեյան Ավ. 31
Փողբիա 266
Փոմա Ավ. 207, 212—216
Փոմանյան Հովհ. 41, 244, 245
Փոնոնց 87

Ժյուլ Պամս 212, 217, 219, 220

Իսմեթ փաշա 126

Լեզրան Բ. Վ. 74
Լենին Վ. Ի. 51, 58, 63, 81, 88, 164
Լևո 15, 16, 244
Լեփսիոս Իոհաննես 25—28, 39, 40, 45
Լիրկենիս Կարլ 40

Խալեյան Ե. Մ. 9
Խալիլ բեյ 20
Խանջյան Աղ. 117
Խատիսյան Ավ. 233, 234
Խարմանգարյան Ս. Վ. 9
Խուզգարյան Ս. 8

Կախոյան Ա. 244
Կասյան Ս. 80, 81, 244
Կարաբերի Բյազիմ փաշա 74, 75
Կարապետյան Հ. Ս. 9
Կարիկյան Ես. 177—179, 266
Կարիկյան Արտ. 266
Կարլ Ժ. 200
Կարոողյան 187
Կերենսկի 52
Կիրակոսյան Զ. Ս. 7

Կոմիտաս 25
Կոստանյան Ար. 159, 266
Հակոբյան Ա. Մ. 8, 9, 82
Հակոբյան Հովհ. 8, 171
Համբարձումյան Ս. 117, 164, 201, 206, 244, 266
Հանրի Բարրի (Հանոի Պաուպի) 14
Հարբորդ Ջեմս 65, 66
Հարբորդ Հ. Վ. (Հարկորտ) 101
Հարությունյան Ա. 7
Հովհաննես Ասպետ 185, 186
Հովհաննիսյան Աշ. 117

Ղազիկյան 266

Մալխասյան Ստ. 244
Մակդոնալդ Մարդուխ 217—219
Մակինցյան Պ. 84, 91, 117, 237
Մաճառյան Օն. 262
Մայեր 219
Մանանդյան Հ. 244
Մարսել Կաշեն 40
Մարտիկյան Ս. 244
Մարության Մ. 261
Մեվլան-զադե Ռիֆաթ 17, 18
Մելիք-Հովսեփյան Ս. 160
Մելիքյան Ա. 244
Մելիքյան Ռ. 244
Մելիքսեթյան Վ. Գ. 9
Միլլեր Ա. Ֆ. 69, 70, 72
Միքայելյան Կ. 250, 253
Մյասնիկյան Ավ. (Մարտունի Ավ.) 85, 97, 117, 118, 137, 180, 190, 191, 244
Մնացականյան Ար. 7
Մորգենթաու Հենրի 21, 35
Մուսլյան Ասք. 85, 91, 117, 138, 141, 159, 160, 175, 201
Մուսաբեկյան Ար. 253

Յան Ռայնիս 40
Յուսուֆ Ռիզա բեյ 17

Նազար 16, 18
 Նանան Զր. 10, 196, 197, 199--
 209, 211—215, 217—220, 223--
 225, 227—230, 232, 233, 235—
 243, 280
 Նավիկ էդ. 182
 Նար-Դոս 244
 Ներկարարյան Վ. Ն. 9
 Նիկոլայ Նիկոլաևիչ 49
 Նորատունկյան Գ. 181, 231, 233
 Նուրար Դ. 45, 64, 181

 Շադունց Ս. 159, 164
 Շահգեղյան Ար. 87, 88
 Շահգեղյան Դ. 117, 149, 152—
 154, 183, 184, 191, 244
 Շանթ Լ. 74
 Շյուքրի 18
 Շումյացի Բ. 162

 Չերչիկ Ուն. 136, 225, 226
 Չիչերին Գ. Վ. 203, 230
 Չուբարյան Գր. 244

 Պապաչանյան Միք. 218
 Պարզյան Գ. 159
 Պարսամյան Վ. 7
 Պեշկով 49
 Պետրեկի 217
 Պիո Լո Նավիո 200
 Պոլիկայո Գևորգ 281
 Պոմա 217

 Ջամալյան Ար. 256
 Ջավիդ բեյ 20
 Ջելալ Մյունիֆ բեյ 35
 Ջեմալ փաշա 20
 Ջեդեթ փաշա 25

 Ռոբերտ Մեսիլ 196
 Ռոճրբախ Պաուլ 14
 Ռոմեն Ռոլան 228

Ռոսալինի Կոնտի 217, 219

 Սազոնով 49
 Սալիկ Հալիմ փաշա 20
 Սարգսյան Ե. 7
 Սարյան 266
 Սառյան Մ. 244
 Սերոբյան Մ. 17
 Սիմանյիս 25
 Սինապյան Գր. 218
 Սիմոնյան Աղ. 137
 Սուտերն Արթուր 213
 Սվիրդևսկի 203
 Ստոբա 75
 Սրապիոնյան Ս. (Լուկաշին) 51,
 117, 147—149, 151, 201, 266
 Սուրենյան Գ. 64
 Սուրխաթյան Հ. 140
 Սևակ Պարույր 14
 Սևակ Ռուբեն 25

 Վահագնյան սուլթան 71
 Վարդանյան Գր. 84, 88, 91, 117,
 137, 250, 253
 Վարուժան 25
 Վիլսոն Վուդրո 65, 66, 73, 124
 Վիքրի 103
 Վրացյան Ս. (Մասուրյան Ս.) 57
 58, 187, 188, 260

 Տարև Ե. Վ. 35, 68
 Տեր-Ղազարյան Ն. 87, 98, 117
 Տերյան Դաճան 43, 51—53
 Տեր-Նիկողոսյան Հ. 148
 Տեր-Սիմոնյան Դր. 88

 Յվերներ 189

 Ուոլհեդ Ռ. Կ. 213
 Ուատինով Ա. Մ. 162, 163, 189

 Փերումյան Ս. 117, 214, 216, 217,
 219

Քալանթար 87
 Քեմալ Մուստաֆա 70—72
 Քեչյան Բյուզանդ 185, 186
 Քերզոն 124, 125, 141
 Քինդ 65
 Քոբա Ռ. Զ. 136, 137

Քլիստինգ Վ. 200
 Քրաֆթ Բոնար 182
 Քրեյն 65

Օրջոնիկիձե Գ. Կ. 58, 78

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաղան 137
 Ադանա 27, 101
 Աթենք 113, 146, 162, 163, 261
 Ալազյազ, կայարան, 203
 Ալազյազի շրջան 82
 Ալաշկերտի հովիտ 49
 Ալեքսանդրապոլ (Լենինական) 47, 48, 75, 76, 98, 101, 107, 145, 156, 165, 190, 200, 203, 256, 270, 272, 273
 Ալեքսանդրապոլի գավառ, շրջան 56, 57, 89, 94, 140, 144, 156, 158
 Ալեքսանդրիա 256, 261, 262
 Ալմիր 256
 Ախալցխա 57
 Ախալքալախ 57
 Ախալքալախի գավառ 61
 Ամերիկա 43, 45, 46, 110, 112, 113, 116, 129, 185, 187, 220, 243, 250, 252—254, 262, 265, 268
 Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ 41, 65, 66, 73, 226, 246, 252, 260, 261, 280
 Այաշ 25
 Այնթապ 28
 Անատոլիոս 14, 69—71, 153
 Անգլիա 65—67, 69, 70, 73, 113, 124, 138—141, 211, 212, 214, 215, 219, 222, 223, 225, 226, 249, 252
 Անդրկովկաս 38, 46, 47, 55—57, 66, 75, 95, 96, 98, 100, 102, 131
 Անդրկովկասյան Ֆեդերացիա 98, 150, 155, 167, 171, 266
 Անի-Պեմզա 270—272
 Անկարա 25, 71, 72
 Անտիոք 27
 Աշտարակ 102
 Ասիա 3, 67, 110
 Ավստրալիա 113
 Ավստրիա 114
 Ատլանտյան օվկիանոս 266
 Արագած լեռ 56
 Արագածյան 165, 166, 168
 Արագածյանի շրջան 164, 165, 167
 Արարատ լեռ 152, 201, 240
 Արարատյան դաշտ 109, 157, 204
 Արաքս, գետ, 83, 166
 Արգենտինա 111, 145, 154, 186
 Արմաշ 155, 166, 168
 Արփաշայի հովիտ 203
 Արևելյան Անատոլիա 27, 70, 71
 Արևելյան Հայաստան 4, 56, 59, 73, 77
 Արևմտյան Անատոլիա 27, 69
 Արևմտյան Թրակիա 161
 Արևմտյան Հայաստան Թուրքահայաստան 4, 12, 27, 42, 43,

48, 51—55, 69, 70, 77, 264, 268
 Աֆրիկա 126, 154, 185, 186, 265
 Բաթում 56, 57, 98, 140—144, 155, 156, 161, 163, 174, 203, 206
 Բալկանյան երկրներ (Բալկաններ) 43, 46, 68, 112, 116, 225, 230, 246, 275
 Բալկանյան թերակղզի 68
 Բակուրիանի 61
 Բաղդատ 14, 32, 132—134, 139, 161
 Բաղեշի վիլայեթ 27
 Բալադետ 49
 Բաշ-Գառնի 102
 Բասաբգեշարի շրջան 108, 140, 144, 158
 Բասրա 161, 132, 138, 139
 Բաւրայի նահանգ 133
 Բաբու 47, 56, 66, 78, 98
 Բաբուբա 132
 Բեգլի-Ամեդ, կայարան, 75
 Բելգիա 66, 114, 215, 249, 250, 252
 Բելուս 111, 126, 256, 261
 Բեռլին 41, 212, 223, 256
 Բեսարաբիա 112
 Բիթլիս 69, 109
 Բիթլիսի վիլայեթ 73
 Բրազիլիա (Պրագիլ) 111, 186, 257
 Բրեստ-Լիտովսկ 55
 Բուենոս-Այրես 257
 Բուլղարիա 110, 112, 122, 145, 187, 197, 235, 246, 270
 Գալաթիա 27
 Գասթեմունի 27

Գերմանիա 14, 40, 41, 64, 114, 219, 242, 250
 Գրբնոբլ 261
 Գոնիա 170
 Դամասկոս 111
 Դավալու 166
 Դարալագյազ 94, 107, 108
 Դարդանեկ 39
 Դեղեղազ 163
 Դիադին 49
 Դիլիջանի գավառ 157, 159
 Դիլիջանի շրջան 203
 Դոնի մարզ 49
 Եգիպտոս 101, 110, 113, 116, 145, 148, 200, 254, 280, 283
 Եվրոպա 3, 18, 41, 52, 64, 67, 110—112, 122, 129, 203, 209, 220, 225, 230, 240, 243, 253, 262
 Երզնկա 55, 65
 Երևան 47, 48, 58, 65, 80, 86, 91, 98, 101—103, 107, 133, 137, 149, 165, 185, 186, 188, 203, 204, 218, 221, 244, 247, 248, 252, 255, 266, 267, 270, 272, 273
 Երևանի գավառ 56—58, 94, 156
 Երևանի նահանգ 77
 Եփրատ 32, 49
 Զանգեզուր 83, 85, 86, 94, 107, 108, 172
 Զանգիբասարի շրջան 204, 241
 Զենջան 131
 Զվարթնոք 236
 Էգեյան ծով 67
 Էջմիածին (Վաղարշապատ) 47, 48, 88, 90, 133, 273

Էջմիածնի գավառ, շրջան, 56, 57
88, 94, 252, 267
Էվիլարի ջրանցք 252, 267
Էրզրում 55, 65, 69—71, 109
Էրզրումի վիլայեթ 73

Թաթար-Բաղարձիկ 147
Թալին 88
Թավրիզ 83, 84, 137
Թեհրան 141, 162
Թիֆլիս (Թբիլիսի) 47, 66, 74, 75,
89, 90, 98, 101, 140, 203, 254
Թոմաթյան լիճ 267
Թրակիա 65, 147
Թուրքիա (Օսմանյան կայսրու-
թյուն) 3, 4, 7, 12, 13, 15, 17,
20, 24, 33, 34, 36—46, 49, 51,
53, 54, 56, 65—75, 77, 93,
101, 110, 112, 114, 115, 123,
125, 126, 127, 153—155, 196,
197, 202, 205, 212, 223, 231,
235, 264, 268, 269, 283
Թուրքմենշայ 4

Ժնև 182, 220, 229, 242

Իզդիր 48, 101, 131
Իզմիր (Ջմյուռնիա) 113, 114,
126, 170, 223
Ինթիլի 32
Իջևան 270, 272
Իջևանի գավառ 94
Իսկենդերուն 28
Իրան (Պարսկաստան) 3, 4, 50,
55, 82—87, 96, 112, 113, 131,
134, 143, 145, 162, 171, 172,
245, 280, 283
Իրաք (Միջագետք) 14, 33, 53,
55, 59, 102, 115, 130—144,
155, 156, 160—162, 164, 171,
283
Իտալիա 65, 66, 69, 70, 73, 113,
124, 211

290

Լամբալուի (Դեբեդաշենի) սովետ
271
Լատինական Ամերիկա 111, 112
Լենինական, տե՛ս Ալեքսանդրապոլ
Լիբանան 111, 112, 283
Լիոն 114, 261, 272
Լյուքսեմբուրգ 242
Լոզան 5, 123, 124, 126, 127, 195,
197, 231
Լոնդոն 101
Լոռի 94
Լոռի-Փամբակի գավառ 157—159

Խարբերտ 65, 66
Խարբերտի վիլայեթ 27
Խոյ 131, 144

Մալկա 61

Կալամաթիա 146
Կահիրե 256
Կաղզվան 77
Կանադա 111, 112, 250
Կարին, տե՛ս Էրզրում
Կարինի վիլայեթ 27
Կարս 47, 56, 57, 65, 75
Կարսի մարզ 73, 77
Կիլիկիա 26, 27, 32, 43, 46, 65,
66, 69, 101, 112, 125, 126
Կիպրոս 101, 112, 283
Կոնիա 27
Կոստանդնուպոլիս (Կ. Պոլիս) 20,
21, 23—25, 32—34, 39, 41, 43,
44, 65, 66, 69, 71, 72, 101,
114, 115, 120, 126, 130, 133,
134, 140, 142, 149, 152, 154—
156, 161, 171, 174, 183—185,
187, 190, 191, 202, 229, 246,
247, 269
Կովկաս 15, 56, 116, 199, 217,
226, 259
Կորնթոս 113

Պորֆու 113
Պուրա 111
Պուրան 49

Հաբեշտան 110, 113
Հալեպ 27, 31, 37, 111, 126
Համադան 131, 135
Հայաստանի Հանրապետություն
60, 63, 64, 73, 75, 97, 181,
233, 234
Հարավային Ամերիկա 154, 246,
256, 283
Հարավային Պարսկաստան 131,
132
Հարավսլավիա 114
Հին Հունաստան 161, 192
Հյուսիսային Կովկաս 48, 62
Հյուսիսային Սիրիա 65
Հնդկաստան 14, 113, 134
Հորդանան 283
Հունաստան 70, 73, 96, 112—114,
145, 147, 148, 155, 157, 160—
164, 171, 187, 189, 197, 202
205, 225, 235, 242, 256, 267,
269—271, 280, 283
Հունգարիա 114

Ղամաբու (Արտաշատ) 102
Ղամաբուլուի (Արտաշատի) շրջան
89, 140, 143, 144
Ղարադաղ 83
Ղարաբախ (Կիրովական) 56,
108, 158, 270, 272
Ղարաբախի գավառ 94
Ղափան 272
Ղարդուղուի (Հոկտեմբերյանի)
շրջան 89

Ճավա 113, 134

Մակեդոնիա 147, 161
Մարաշ 27
Մարոք (Մարոկկո) 191

Մեծ Բրիտանիա, տե՛ս Անգլիա
Մարսիլ 114, 175, 269
Մեղրի 107, 108
Մեսքենե 32
Մերձավոր Արևելք 12, 50, 65, 66,
69, 73, 95, 103, 111, 114, 116,
124, 129, 230, 246, 255, 259,
275
Մերսիկա 111
Միջագետք, տե՛ս Իրաք
Միջին Ասիա 57, 78
Միջին Արևելք 129
Մոնթե-Վիտեո (Մոնտե-Վիդեո)
257
Մոսկվա 47, 74, 164, 203, 214,
219, 221, 229, 230, 253, 254
Մոսուլ 125, 135
Մուգրոս 67

Նախիջևան 86
Նախիջևանի գավառ 57
Նահրեւմար, ավան, 133, 135, 137
Նիկոմեդիա 27
Նյու-Յորք 35, 120, 257, 260
Նորակերտ 168
Նոր Ամասիա 268
Նոր Արաբիկ 266, 267
Նոր Արմաշ 268
Նոր Բալաղետի գավառ 94
Նոր Բուխարեա 267
Նոր Եվդոկիա 267
Նոր Երզնկա 268
Նոր Քոմարդա 268
Նոր Խարբերտ 268
Նոր Կեսարիա 268, 274
Նոր Հաճն 265
Նոր Մալաթիա 268, 272
Նոր Յոզղատ 268
Նոր Նախիջևան 47
Նոր Սևաստիա 268, 274
Նոր Տարոն 268
Նոր Տիգրանակերտ 268, 274

Նորվեգիա 66, 228, 242
Նուբարաշեն 268, 274

Շարուրի գավառ 57
Շիրակի ջրանցք 203, 280
Շվեյցարիա 250

Չանդը 25
Չեխոսլովակիա 114

Պաղեստին 115
Պապ, ավան, 32
Պարսկաստան, տե՛ս Իրան
Պելեպոնես 147, 148
Պետրոգրադ 47
Պիրեիա 113
Պովոլոժին 229
Պրուսա (Բրուսա) 27

Ջալալօղլի (Ստեփանավան) 98,
180, 271
Ջուլֆա հձ, 84, 86, 144, 155, 161
Ջուղա 47

Ռաս-ուլ-Ալն 32
Ռումելիա 71
Ռումինիա 110, 112, 145, 225,
235, 242, 246
Ռուսաստանյան Սովետական Ֆեդե-
րատիվ Սոցիալիստական Հան-
րապետություն (Ռուսաստան) 4,
12, 38, 43, 50, 51, 53, 55—
57, 62, 68, 69, 74, 78—81, 86,
95, 122, 135, 141, 143, 228—
230

Սալմաստ 131, 144
Սալոնիկ 113, 148, 149, 151, 163,
189
Սամսոն 170
Սան-Ռեմո 66, 72
Սարգարապատ 56, 155, 198, 202,
204, 207

Սարգարապատի ջրանցք 203
Սարիղամիշ 75
Սերաստիա 66
Սեբաստիայի վիլայեթ 27
Սիրիա 27, 33, 111, 112, 116,
145, 155, 171, 197, 202, 257,
265, 280, 283

Սմո 165, 167
Սովետական Հայաստան (Հայաս-
տան) գրքի համարյա բոլոր է-
ջերում

Սովետական Սոցիալիստական
Հանրապետությունների Միու-
թյուն 68, 100, 162, 169, 170,
174, 189, 192, 193, 201, 203,
206, 213, 219, 224, 227, 245,
249, 274, 280

Սովետական Ուկրաինա (Ուկրաի-
նա) 62, 78, 80

Սվազ 65, 70, 71
Ստեփանավան, տե՛ս Ջալալօղլի
Ստեփանավանի շրջան 156, 203

Սուդան 113
Սուեցիա 27
Սուրենյան 165, 166, 168
Սուրմալու 56
Սուրմալուի գավառ, շրջան 57,
Սևանա լիճ 56
Սև ջուր (Ղարասու), գետ, 204,
241
Սևր 124, 196

Վաղարշապատ, տե՛ս Էջմիածին
Վան 25, 36, 69, 101, 109, 131,
145, 171

Վանի վիլայեթ, նահանգ 24, 27,
73

Վառնա 196
Վասպուրական 49, 144
Վեդու շրջան 143, 144
Վիեննա 180

Տաճկաստան, տե՛ս Թուրքիա
Տարոն-Տուրուբերան 49
Տեր-Ջոր 32
Տիգրանակերտ 65, 66
Տիգրանակերտի վիլայեթ 27
Տրանսիլվանիա 112
Տրապիզոն 69, 75, 170
Տրապիզոնի վիլայեթ 27, 73

Ուրմիա 131, 144
Ուրուգվայ 111, 186
Ուրֆա 23

Փարիզ 44, 64, 114, 191, 214,
219, 254, 260
Փոքր Ասիա 20, 33, 36, 40

Քեսապ 27
Քեֆալոնիա 113
Քիլիս 28
Քիրմանշահ 135
Քրդստան 69
Քովկեթ 283

Օսլո 203
Օսմանյան կայսրություն, տե՛ս
Թուրքիա

Ֆիլիպե 147
Ֆլորենս 257
Ֆրանսիա 65, 66, 69, 73, 112—
116, 122, 145, 148, 154, 155,
191, 211, 219, 246, 249—257,
254, 261, 269, 270, 272, 275,
280, 283

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Արևմտահայության բռնագաղթը և հայ տարագիրների թշվառ վիճակը
1915—1920 թվականներին 12

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Սովետական իշխանության առաջին ձևափոխումները գաղթականու-
թյան հարցի լուծման ուղղությամբ և բարեփոխական հաստա-
տությունների գործունեությունը 77

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

Սփյուռքահայ աշխատավորների կողմնորոշումը դեպի Սովետական
Հայաստան 110

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

Սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը ժողովրդական տնտեսության
վերականգնման տարիներին 129

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԴԵՐՈՐԴ

Պաղոթահայ բուրժուական կազմակերպությունների ու հոսանքների
դիրքը հայրենադարձության հանդեպ 177

ԳԼՈՒԽ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Հայ գաղթականության հարցը ազգերի լիզայում և նասեճյան ծրագիրը 195

ԳԼՈՒԽ ՅՈԹԵՐՈՐԴ

Հայաստանի օգնության կոմիտեն, նրա դերը հայրենիքի հետ սփյուռ-
քահայության կապերի ամրապնդման ու հայրենադարձության
իրականացման գործում 248

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՈՐԴ

Հայրենակցական միությունների գործունեության աշխուժացումը և
սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը 1926—1940 թթ. 264

Վերջաբան 276

Անձնանունների ցանկ : 284

Տեղանունների ցանկ 288

ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ ՀՈՎԻԿ ՈՒՍՏԱՆԵՍԻ

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ԲՈՆԱԳԱՂԹԸ ԵՎ
ՍՓՅՈՒԹՔԱՀԱՅԵՐԻ ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
(1915—1940 թթ.)

Հրատարակության է ներկայացրել հայ ժողովրդի
պատմության ամբիոնը

Խմբագիրներ՝ Հ. Ա. Պետրոսյան, Հ. Գ. Ժամկոչյան
Հրատ. խմբագիր՝ Օ. Պ. Համբարձումյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ժ. Խ. Հայրումյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Ս. Վ. Ղազարյան

ՎՖ 07803

Պատվեր 293

Տպաքանակ 5000

Հանձնված է արտագրության 10/II 1975 թ.

Ստորագրված է տպագրության 23/V 1975 թ.

Թուղթ 89×108¹/₃₂ Տպագր. 18,5 պալմ. 15,5 մամուլ

Հրատ. 12,6 մամուլ, Գինը՝ 1 ռ. 20 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Աբովյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան: Երևան, Աբովյան փող. № 52:
Типография Ереванского университета, Ереван, ул. Абовяна 52.